

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**LOZAN'DA AZINLIK KAVRAMI VE
İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDEKİ
UYGULAMALARI**

ÖZLEM SEVEN

2501030663

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. LEVENT ÜRER

İSTANBUL-2007

LOZAN'DA AZINLIK KAVRAMI VE İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDEKİ UYGULAMALARI

Özlem SEVEN

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, özellikle Avrupa ve Osmanlı algılamasındaki ölçütlerini ve tanımlamalarını dikkate alarak Lozan'da ortaya konan “azınlık” kavramının içeriğini ve belirlediğimiz tarih dilimi olan iki savaş arası dönem (1919-1939) içerisindeki uygulamalarını incelemektir.

Birinci bölümde, öncelikle, azınlık kavramına ilişkin kesin bir tanımlamaya varılıp varılamayacağı, azınlığı belirlemede hangi ölçütlerin kullanılacağı, azınlık kavramının benzer kavramlarla nasıl ilişkilendirildiği ve azınlık kavramının tarihsel süreç içerisinde gelişimi konu edilmiştir. İkinci bölümde ise, Milletler Cemiyeti sistemi altında azınlıkların korunması süreci irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde, Batılı devletlerin algılamasından farklı olarak şekillenen Osmanlı devletindeki “azınlık” kavramının neyi ifade ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde, Osmanlı millet sisteminin öngördüğü toplumsal düzen incelenirken, Osmanlı devletinin millet sistemi içerisinde yer verdiği unsurlara nasıl bir yaklaşım içerisinde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde, Lozan Barış Antlaşması ile belirlenen “azınlık” kavramından ne anlaşılması gerektiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine aynı bölümde, azınlıkların korunmasına dair ne gibi hükümlere yer verildiği irdelenmiştir.

Beşinci bölümde, iki dünya savaşı arası dönemde, Türkiye'nin imzaladığı Lozan Antlaşması sonrasında, azınlıklara ilişkin ne gibi uygulamaların söz konusu olduğu incelenmeye çalışılmış ve imzalanan anlaşmalardaki hükümlerle tutarlılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Son olarak, tüm bölümleri kapsayan genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra çalışma sonlandırılmıştır.

**THE MINORITY CONCEPT IN LAUSANNE AND
ITS IMPLEMENTATIONS BETWEEN THE TWO WORLD WAR
ERA**

Özlem SEVEN

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyse the contents of “minority” concept stated in Lausanne with regarding the criteria and definitions of European and Ottoman point of view and its implementations between two world wars (1919-1939) as our time frame.

In the first chapter, it is primarily discussed if a certain definition of the minority concept can be reached or not, which criteria can be used to determine minority, how the minority concept is associated with similar concepts and the development of the minority concept within historical process. In the second chapter, the process of the protection of minorities under the League of Nations is examined.

In the third chapter, the minority concept in Ottoman Empire which is formed in a different direction than Western States is tried to be set. While the social organization constituted by Ottoman Millet System is examined, it is also tried to be determined what kind of an approach does the Ottoman Empire have toward the elements in millet system.

In the fourth chapter, it's aimed to determine what should be figured out from the minority concept stated by Lausanne. In the same chapter, it's also examined what kind of articles about the protection of minorities take place.

In the fifth chapter, between two world wars era, after Turkey signed the Lausanne Treaty, what kind of implementations is taken into practice and its coherence with the treaty's articles is set. Lastly, the study is concluded with a general evaluation comprehending all the chapters.

ÖNSÖZ

Uluslararası toplum içerisinde azınlıklar sorunu tarihsel arka plana sahip bir olgu olmuştur. Eskiden olduğu gibi günümüzde de halen kesin bir tanımlamasına gidilemeyen azınlıklar kavramı ve onun beraberinde getirdiği azınlıkların korunması olgusu, tarihsel örnekleri de dikkate alındığında, mevcut durumu istikrarsızlaştırıcı etkileri bulunan, devletler arasında birbirlerinin iç işlerine müdahale etmede politika aracı haline gelebilen, toprak paylaşımı taleplerine konu olabilen çok kritik bir konu olma niteliğindedir.

Bu hususlar dikkate alındığında, I. Dünya Savaşı ertesinde dönem içerisinde kuruluşunu yapılan bir barış antlaşması ile tescilleyen Türkiye Cumhuriyeti'nin, imzalamış olduğu Lozan Barış Antlaşması ile ulus-devletlerin bünyelerinde bulunan ve istikrarsızlaştırıcı etkilerinden dolayı kimi ayrıcalıklar tanınarak muhtemel sorunları bertaraf edilmek istenen azınlıklara ilişkin ne gibi aksiyonlar aldığı ve bu unsurları nasıl tanımladığı söz konusu çalışmamızın konusunu teşkil edecektir.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1
1. AZINLIKLAR SORUNU VE SORUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	3
1.1. Ulus ve Ulusçuluk Üzerine Tartışmalar.....	6
1.1.1. Ulus Kavramı	6
1.1.2. Ulusçuluk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi	10
1.2. Azınlık Kavramı ve Tanımlamaları	18
1.2.1. Uluslararası Örgütlerce Yapılan Azınlık Tanımları	18
1.2.2. Akademisyenlerce Yapılan Azınlık Tanımları.....	24
1.3. Azınlık Haklarının Tarihsel Gelişimi.....	27
1.3.1. Azınlıklar Sorununa Uluslararası Tepkiler	29
1.3.2. Vestfalya Kongresi'nden Berlin Kongresi'ne Azınlık Hakları (1648-1878).....	33
1.3.2.1. Vestfalya Kongresi.....	33
1.3.2.2. Viyana Kongresi	37
1.3.2.3. Berlin Kongresi.....	39
2. MİLLETLER CEMİYETİ AZINLIK HAKLARI SİSTEMİ (1919-1939).....	44
2.1.1. Azınlıkların Korunmasına İlişkin Düzenlemeleri Belirleme Çabaları	46
2.1.1.1. Savaş Dönemi Öneriler	46
2.1.1.2. Savaş Sonrası Öneriler	47
2.1.2. Azınlık Anlaşmalarının Öngördüğü Koşullar	48
2.1.3. Milletler Cemiyeti Azınlıklar Sisteminin İşleyişi	54
2.1.4. Milletler Cemiyeti Sistemine Yönelik Tepkiler	58
2.1.4.1. Azınlıkların ve Anlaşma ile Bağlı Devletlerin Tepkileri	58
2.1.4.2. Büyük Devletlerin Tepkileri.....	60
2.1.5. Milletler Cemiyeti Azınlık Sistemine İlişkin Sonuç	62
3. OSMANLI ALGILAMASINDA AZINLIKLAR.....	65
3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi.....	65

3.1.1.	İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Yeri	65
3.1.2.	Millet Kavramı	68
3.1.3.	Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler	72
3.1.3.1.	Rum Milleti	72
3.1.3.2.	Ermeni Milleti	75
3.1.3.3.	Yahudi Milleti	76
3.2.	Gayrimüslimlere Uygulanan Askerlik Rejimi	79
3.3.	Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yapılan Azınlıklara İlişkin Anlaşmalar.....	86
3.4.	Gayrimüslimlere Yönelik Tanzimat Dönemi ve Sonrası Uygulamaları	90
3.4.1.	Tanzimat Fermanı ve Gayrimüslimler	90
3.4.2.	İslahat Fermanı ve Gayrimüslimler	94
3.4.3.	Milli Mücadele Dönemi ve Azınlıklar	98
4.	LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE AZINLIK KAVRAMI.....	103
4.1.	Sevr Barış Antlaşması	104
4.1.1.	Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreç	104
4.1.2.	Sevr Barış Antlaşması'nın Azınlıklara İlişkin Hükümleri	105
4.2.	Lozan Barış Antlaşması	109
4.2.1.	Lozan Barış Antlaşması'na Giden Süreç	109
4.2.2.	Lozan Görüşmeleri Esnasında Tarafların Azınlıklara İlişkin Muhtelif Görüşleri	113
4.2.3.	Lozan'da Azınlıklar Kavramının Belirlenmesi	117
4.2.4.	Lozan Barış Antlaşması'nın Azınlıklara İlişkin Hükümleri	120
5.	İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE AZINLIKLAR	128
5.1.	Milli Mücadele'den Cumhuriyete Giden Süreçte Milli Siyasetin Oluşumu (1919-1923)	128
5.2.	Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1923-1924)	133
5.3.	Cumhuriyet Dönemi ve Azınlıkların durumu (1924-1938)	137
5.3.1.	Cumhuriyet Dönemi Kanunları ve Azınlıklar	139
5.3.2.	Medeni Kanununun Kabulü (1926) ve Azınlıklar	141
5.3.3.	Eğitimin ve Dilin Ulusallaştırılması Sürecinde Azınlıklar	144
5.3.4.	İktisadi Hayat ve Azınlıklar	147
5.3.5.	İskan Kanunu ve 1934 Trakya Olayları	150
	SONUÇ	156
	KAYNAKÇA	162

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu, döneminin benzer anlaşmalarından farklı olarak halen geçerliliğini koruyan ve bir devletin yeni oluşumunu tescilleyen önemli bir belge niteliğindeki Lozan Barış Antlaşması'nın azınlığın tanımlanması ve korunmasına ilişkin özgün ölçütlerini belirlemek ve bunların iki savaş arası dönemdeki uygulamalarını tespit etmektir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, öncelikle, azınlık kavramı, ulus ve ulusçuluk kavramlarının birer türevi niteliğinde olması sebebiyle, bu kavramların tarihsel süreç içerisinde nasıl tanımlandığı ve bunları belirleyen ölçütlerin nasıl tespit edildiği incelenecektir. Söz konusu incelemeden sonra, azınlık kavramına ilişkin kesin bir tanımlamaya varılıp varılamayacağı, azınlığı belirlemede hangi ölçütlerin kullanılacağı, azınlık kavramının benzer kavramlarla nasıl ilişkilendirildiği ve azınlık kavramının tarihsel süreç içerisindeki gelişimine yer verilecektir. İkinci bölümde de, Milletler Cemiyeti sistemi içerisinde azınlıkların korunması süreci incelenecektir.

Üçüncü bölümde ise, bir İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda "azınlık" kavramının neyi ifade ettiği, öncelikle İslam hukukundaki yeri incelendikten sonra belirlenmeye çalışılacaktır. Batılı devletlerin algılamasından farklı olarak şekillenen Osmanlı devletindeki "azınlık" kavramının nasıl gayrimüslim azınlık haline geldiği, bu ibare ile anlatılmak istenenin ne olduğu araştırılacaktır. Tüm bu incemeler çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu unsurların idaresini belirleyen *millet sistemi* içerisinde değerlendirilecektir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde, Lozan Barış Antlaşması'na giden süreç irdelenecek, ilgili anlaşmadan evvel Osmanlı İmparatorluğu'na müzakeresiz dayatılan Sevr Barış Antlaşması ile Lozan Antlaşması'nın azınlıklara dair hükümleri incelenecek ve karşılaştırılacaktır. Yine aynı bölümde, Lozan ile getirilen azınlık kavramından ne anlaşılması gerektiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu hususta, kesin bir tanıma yer verilip verilmediği ya da hangi ölçütlerin kullanıldığı ve azınlıkların korunmasına dair ne gibi hükümlere yer verildiği belirlenmeye çalışılacaktır.

Beşinci bölümde ise, iki dünya savaşı arası dönemde, Türkiye'nin imzaladığı Lozan Antlaşması sonrasında, Türkiye'de azınlıklara ilişkin ne gibi uygulamaların

söz konusu olduğu incelenmeye çalışılmış ve imzalanan anlaşmalardaki hükümlerle tutarlılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde, teorik çerçeve de göz önünde bulundurularak, bütün bölümlerden çıkarılan genel sonuçlarla bir değerlendirme yapılacak ve genel bir yargıya varılmaya çalışılacaktır.

1. AZINLIKLAR SORUNU VE SORUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Azınlıklar sorunu, ulus-devlet sistemi açısından yeni bir sorun olarak algılanmamalıdır. Soğuk savaş döneminin başlangıç tarihi olan 1945'ten öncesine bakıldığında, Avrupa düzenini ve istikrarını “*kendi kaderini tayin hakkı*” temel öğretisiyle tehdit eden bu sorun, istikrarsızlığı körükleme eğilimini sınırlama kaygısını taşıyan ulusal azınlık haklarına yönelik uluslararası ilgiyi fazlasıyla üzerinde barındırmaktadır.

Ulusal azınlıkların uluslararası konumu, uluslararası toplum yaklaşımıyla değerlendirildiğinde, uluslararası toplumun; “ortak çıkarları ve ortak değerlerinin farkında, kendilerini birbirleriyle ilişkilerinde bir dizi ortak kuralla bağlı kabul etmeleri nedeniyle bir toplum oluşturan ve kamu kurumlarının işleyişini bu kurallar ve değerlere göre örgütleyen bir grup devlettir” şeklindeki tanımı ile karşılaşırız.¹ Bu kuralların ortak amacı, uluslararası toplumun sürekliliği olarak addedilen uluslararası düzenin korunması olup, bu hususta devletlerin bağımsızlığını korumaları çok da gerekli görülmemektedir.

Ulus-devletlerin ortaya çıkışının, uluslararası toplum açısından iki ana sonucu olduğu söylenmektedir: İlk olarak, ulusların kendi kaderini belirlemesinin evrensel barış ve güvenliğin zorunlu bir koşulu olduğu inancı, geniş bir kesim tarafından kabul edilmiş ve Birleşmiş Milletler Ana Sözleşmesi 1. maddesiyle uluslararası yasa haline getirilmiştir. İkinci olarak, devletler içinde artık, yönetici seçkinlerden çok tek tek bireyler siyasal güç kaynağı haline gelmiş olduklarından devletlerin insan haklarını kabul etmeleri görevi uluslararası toplumun bir kuralı olmuştur.²

Uluslararası toplum modeli, egemen devletler arasında ortak hareket kuralları konan 1648 Vestfalya Barışı ve XVIII-XIX. yüzyılların uluslararası anlaşmalarından türetilmiştir. Uluslararası toplumun 1648'den bu yana çeşitli değişikliklerle bugüne ulaşan kalıcı unsurları mevcut olup, bu unsurlardan “toprak”, ulusal azınlıklar sorunu açısından gözden kaçırılmaması ve küçümsememesi gereken en önemlileri arasında yer alır. Modern egemen devlet, belirli bir toprak parçası ve bu topraklar üzerinde

¹ Jennifer Jackson Preece, **Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi**, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2001, s.10

² A.e., s.13

yaşayan halkı yönetme yetkisi olan meşru siyasi güç olarak tanımlanmaktadır. James Mayall'ın uluslararası toplum tanımlamasına baktığımızda; “taşınmaz mülk modeli: egemen devletlerin, intihar etmeleriyle özdeş olan, bağımsızlıklarını yitirmemek için kurban edemeyecekleri değer”, ifadesinden egemen devletlerin topraklarından hiçbir surette vazgeçemeyecekleri anlamı rahatlıkla çıkarılabilmektedir.³

İmparatorlukların yerini ulus-devletlerin almasıyla ulusun kendi kaderini belirlemesinin gerekleri yerine getirilmiş sayılarak, imparatorluklarla ulus-devletler arasındaki toprak paylaşımı “tek seferlik bir iş” olarak kabul edilirken, çoğu ulus-devletin bünyelerinde ulusal azınlıklar barındırmaya devam edişi gerçeğine karşın, olası ulus-devletler, varolan uluslararası düzenin istikrarı açısından baskı altında tutularak olası yıkıcı etkileri bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

Ulusal azınlıklar, çağdaş egemen devletlerle kimi anlamlı ortak siyasi özelliklere sahip olmaları dolayısıyla çekişmeli bir konu olma niteliğindedir. Teoride, devlet egemenliği, sınırlar ve siyasi açıdan önemli kimlikler arasında kesin bir uyum olduğunu varsaysa da; uygulamada, azınlıkların, kimlikleriyle egemen devletin egemenlik alanı içinde yerleşik olan ve siyasi üyelik tanımlamaları ölçütlerine uymayan siyasal yabancılar olarak addedilmeleri bu ikisinin genellikle çakışmadığının bir göstergesidir.⁴

XVII-XVIII. yüzyıllardaki gelişmelerle egemenlerine dinî bağlarla bağlı olmayan dinî azınlıklar, Avrupa'nın yeni uluslararası düzeninin temellerinden biri olan *cujus regio ejus religio** ilkesini çiğnemiş ve zamanla siyasal kimlik özelliklerinin değişmesiyle bu ilkenin yerini *cujus regio ejus natio*** ilkesi almıştır. *Cujus regio ejus religio* ilkesi Vestfalya Barışı ile Avrupa devlet sisteminin temel ilkesi haline geldikten sonra, kendilerini dinî kimlikleriyle ifade eden azınlık toplulukları ve bu toplulukların egemenliklerinin, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yapılan anlaşmaların maddelerinin gösterdiği gibi, uluslararası politikaların tekrarlanan bir ögesi haline gelmiş olması dikkate değerdir.⁵ Fransız Devrimi'nden sonra, Batı Avrupa'da başlayan, krallıkların hanedanlıkların uluslararası

³ A.e., s.14

⁴ A.e., s.17

* Egemenin dini egemendir.

** Egemenin ulusu egemendir.

⁵ A.e., s.43

meşruiyetinin yerini ulusal ölçütlere bırakması süreci hızlanmıştır. *Cujus regio natio, Cujus regio ejus religio*'nun yerini almaya başladığında, Habsburg benzeri içinde birçok farklı ulusun yaşadığı hanedanlıklar ulusçu eleştirmenlerin hedefleri haline gelirken, sonunda Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ulus-devlet siyasi bağımsızlığın kurucu ilkesi olarak en azından Avrupa ölçeğinde kabullenilmiştir. Bunu izleyerek hanedanlıklar, kralıklar, dinî güç odakları (piskoposluklar gibi), kontluklar, bölgeler, ülkeler ve benzerlerinin yerleşik olduğu alanlar, Avrupa siyasi haritasında, siyasî bağımsızlık sahibi uluslar olarak tanımlanmıştır.⁶ Daha evvelki yıllarda belirlenmiş olmakla birlikte, I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, ulus-devletlerin modern devlet sisteminin temel kurallarından biri olduğu kesin kabul görünürken ve her ulusun belirli bir coğrafya ve bu coğrafyada yaşayan insanlar üzerinde bağımsız yönetim hakkına sahip olduğu önermesinden hareket eden "*kendi kaderini tayin hakkı*" öğretisiyle desteklenirken, Versay'dan itibaren söz konusu siyasal yabancılara, onları siyasal bağımsızlık talep etme yeteneğine sahip olmayan diğer azınlık halklarından (örn. göçmenler, yabancı işçiler veya sığınmacılardan) ayırt etmek için, "ulusal azınlık" denmeye başlanmıştır. Teoride ulusal azınlıkların bağımsızlığı meşru kabul edilse bile, toprakların yeniden paylaşılmasını gerektirmesi nedeniyle, uygulamada yerine getirilmesi kolay değildir. Dolayısıyla ulusal azınlıkların çoğunun siyasi emellerinin gerçekleşmediği ve ciddi uluslararası gerginliklere ve istikrarsızlıklara kaynaklık ettiği görülmüştür ve görülecektir.

⁶ A.e., s. 44

1.1. Ulus ve Ulusçuluk Üzerine Tartışmalar

1.1.1. Ulus Kavramı

Ulus, üzerinde tam bir mutabakata varılmış, onu oluşturan unsurları kesin olarak belirlenmiş, her toplumda aynı etkileri yaratmış ya da farklı toplumlarda aynı süreç içerisinde gelişimini sağlamış bir kavramı ifade etmemektedir. Ulus kavramı üzerindeki muğlaklık, kavramın etniklik, ırk, kültür gibi kavramlar ile ikame edilebilir nitelikte kullanılmış olması ile daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Ortak bir tanıma ulaşılamamış olmasına karşın, tarihsel pratikle, mevcut örneklerden hareket ederek farkedilen benzer veya ortak unsurlarla birtakım genellemelere gidilebilme olanağı bulunabilmektedir. Ulusa dair uzlaşılan ilk nokta, uluslaşma sürecinin Batı Avrupa'da başlamış olması ve kısa sürede tüm toplumların ulaşmaya çalıştığı bir siyasal ve toplumsal örgütlenme şeklini almış olmasıdır.

Ulus tanımlamadaki güçlüğü ek olarak, ulusu oluşturan unsurların belirlenmesinde de güçlüklerle karşılaşmaktadır. Hangi unsurun ulusun oluşmasında belirleyici olduğu, önceliğinin bulunduğu ya da hangi unsurların biraraya gelmesi halinde ulusun oluşacağı tartışmaları halen netlik kazanmamıştır. Bu tartışmaların temelinde esasen, her toplumda görülen uluslaşma sürecinin farklı bir seyir izlemesi; bir toplumda dil belirleyici bir unsur olurken diğer toplumda kültür ve tarih birliği unsurlarının belirleyici konumda olabilmesi ve dolayısıyla farklı yerlerde farklı unsurların ulusun oluşumunda etken olmasıdır. Ayrıca, temel dayanağın belirlenmesinde siyasal iktidar gücünü elinde bulunduranların tercihleri de belirleyici olabilirken, kimi zaman da toplumun sahip olduğu değer ve kültür birikimlerinin altüst edilmesi pahasına, uluslaşmada yeni unsurlar da yaratılmıştır.⁷

Konu ile ilgili akademisyenlerin bir kısmı ulus kavramına belirli bir tanım verme çabası içerisine girerken, kimisi de kesin bir tanım vermekten kaçınmakta, ancak ulusu oluşturan bir takım ölçütleri belirtmekten de geri kalmamaktadırlar.

⁷ M. Çağatay Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004, s.11

Hayes, “milliyet nedir?” diye sorarken, onu oluşturan unsurları belirleme yoluna gider. Kelimenin Latince ırkî soyu ima eden *natio*’dan geldiğini belirtirken, aynı zamanda da, pek az modern milliyetin ayırdedici tek bir ırktan oluştuğunu dile getirir. Verdiği birçok örnekten sonra, benzer çevreler, iklimler ve uğraşlara sahip Fransız ve Almanların tek bir millet halinde birleşemedikleri örneğinden hareketle, benzer fizikî coğrafya koşullarının da milliyeti belirlemede yeterli olmadığı kanaatindedir. Bu belirlemelerinden sonra, bir milliyetin etkisini, karakterini, ferdiyetini, her seferinde olmasa da, fizikî coğrafyadan ya da biyolojik ırktan değil, kültürel ve tarihî güçlerinden aldığı vurgularken, dili bunların önde geleni olarak kabul etmektedir. Şimdiki nesil ile önceki nesiller arasında somut bağlar kuran, bir halkın dayanışması ve sürekliliğini sağlayan dilin yanısıra, tarihî gelenekleri de bir milletin oluşturulması ve onun diğerlerinden ayırt edilmesinde ikinci önemli unsur olarak görür. Bir halkın dinî geçmişini, belirli bir toprağa bağlı olduğu geçmişini, siyasî geçmişini, yiğitlik ve cesaretini gösterdiği mücadele geçmişini, sanayi ve ekonomik geçmişini ve son olarak da kültürel geçmişini, tarihî gelenekleri arasına dahil etmektedir.⁸ Belirlediği bu unsurlardan hareket ederek Hayes, milliyeti, “ortak bir dili konuşan ve dinî, ülkesel, siyasi, ekonomik, sanatsal ve entellektüel unsurlardan oluşan tarihî geleneklere sahip bir insan grubu” olarak tanımlamaktadır.⁹

Ernest Gellner de, anlaşılması zor olarak belirttiği ulus kavramını, iki geçici tanımla daha anlaşılır kılma eğilimindedir. Buna göre, ilk olarak, iki insanın, “düşünceler, işaretler ve çağrışımlar, davranış ve iletişim biçimleri sistemi” olarak ifadelendirdiği aynı kültürü paylaştıkları durumlarda aynı ulustan sayılabileceklerini belirtmektedir. İkinci olarak, ulusun insan yarattığı olduğu düşüncesinden hareketle, iki insanın birbirlerini aynı ulusun üyesi olarak tanımalarına dikkat çekmektedir. Uluslar insanların kendi dayanışmalarının ürünü olduğundan, önemli olan aynı ulusa mensubiyet hissinin varlığı olmaktadır. Gellner’e göre, aynı dili konuşan bir ülkenin sakinlerinin, aynı gruba mensup olmalarının doğal bir sonucu olan birtakım hak ve görevlerinin bilincine varmaları halinde ulus haline gelmeleri mümkün

⁸ Carlton J. H. Hayes, **Milliyetçilik : Bir Din**, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul : İz Yayıncılık, 1995, s.15-18

⁹ **A.e.**, s. 19

olabilmektedir.¹⁰

Nesnel ve öznel ölçütleri kullanan tanımları tatminkar bulmayan E.J.Hobsbawm ise, milleti oluşturan unsurlara ilişkin *a priori* bir tanım öngörmezken, bir başlangıç varsayımı olarak, kendilerini bir milletin üyeleri olarak gören yeterli büyüklükteki insan topluluklarının bu biçimleriyle “millet” olarak kabul edilmeleriyle yetinileceğini ifade eder.¹¹ Ayrıca Hobsbawm, ulusu tanımlamada dilin temel ölçüt olarak kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Özellikle kendi kaderini belirleme söz konusu olduğunda, ulus-devlet kurma gayesi taşıyan bir topluluğun kendini tanımlamasının temel ölçütü etnik-dilsel ölçüt olmakta, ancak dört farklı dilin konuşulduğu İsviçre örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda dilin temel belirleyici olma vasfı ortadan kalkabilmektedir.¹²

Benedict Anderson, modern bir oluşum olarak ifade ettiği ulusu, “kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir siyasal cemaattir” diye tanımlamaktadır. En küçük ulusun üyeleri dahi diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak ve çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir, ama yine de herbirinin aklında toplamlarının hayali yaşayacaktır. Hiçbir ulus, kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal edemeyeceğinden, ulus sınırlı olarak hayal edilecek; her ulusta fiilen geçerli olan eşitlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulus daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlandığından, ulus bir cemaat olarak hayal edilecektir.¹³

Antony D. Smith de ulusu, “ tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu” olarak tanımlar.¹⁴ Bu tanım, aslında ulus kavramının ne denli karmaşık ve soyut bir yapıda olduğunu göstermektedir. Smith, “etnik” ve “millet” kavramları arasında benzer yönler olduğunu söylemektedir. Buna göre, millet, bir etnik toplulukta olduğu gibi, mitleri ve anıları olan bir topluluk olmasının

¹⁰ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1992, s. 28

¹¹ Eric J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: “Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 23

¹² Eric J. Hobsbawm, “Ulusçuluk”, **Birikim**, 45-46. sayı, Ocak-Şubat 1992, s.109

¹³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 20-22

¹⁴ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 32

yanında, aynı zamanda territorial bir topluluktur. Ancak etnik topluluğun, bir ülke ile olan bağı sadece tarihî ve sembolik kalabilirken, millette bu bağı fiziki ve fiilidir; milletlerin “ülkeleri” vardır. Milletler, yeniden işlenebilen etnik unsurlara ihtiyaç duyarlar, ancak territorial bir yurda dair ortak mit ve anılar olmaksızın milletleri kavramak olanaksızdır.¹⁵

Will Kymlicka da ulusu, “belirli bir toprak parçası ya da yurttta yaşayan, ayrı bir ortak dili ve kültürü olan, az ya da çok kurumsal olarak olgunlaşmış, tarihsel bir cemaat” anlamında kullanmaktadır. “Kültür” kavramını, “ulus” ya da “halk” kavramları ile eşanlamlı olarak kullanan Kymlicka, kültürel çeşitliliği iki genel kalıp ile ifade eder. İlk durumdaki kültürel çeşitlilik, daha önce özyönetimli ve belli bir toprak parçası üzerinde yoğunlaşmış kültürlerin geniş bir devlet çatısı altına sokulmasından doğmaktadır. “Ulusal azınlıklar” dediği bu kültürlerin, genel olarak kendilerini çoğunluk kültürü yanında ayrı toplumlar olarak korumak istediklerini ve ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamak için çeşitli özerklik ya da özyönetim biçimleri talep ettiklerini dile getirir. İkinci kültürel çeşitlilik, kendisinin “etnik grup” olarak ifade ettiği, bireysel ve aile olarak yapılan göçlerden doğan bir niteliktedir. Bu gruplar, gevşek birlikler oluşturan, genel olarak büyük toplumla bütünleşme ve bu toplumun üyeleri olmak isteyen gruplar olup, etnik kimliklerinin daha fazla tanınmasını istedikleri vakit, amaçları, büyük toplum yanında ayrı ve özyönetimli bir ulus olmak değil, kültürel farklılıklara daha fazla saygılı hale getirmek üzere büyük toplumun kurumlarını ve yasalarını değiştirmektir. Bu saptamalardan hareket ederek Kymlicka, devletin eğer üyeleri ya farklı uluslara ait (çokuluslu devlet) ya da farklı uluslardan kopup gelmişse (çoketnikli devlet) ve bu olgu bireysel kimliğin ve siyasi hayatın önemli yanını teşkil ediyorsa, o devleti çokkültürlü olarak tanımlamaktadır.¹⁶

¹⁵ A.e., s. 70-71

¹⁶ Will Kymlicka, **Çokkültürlü Yurttaşlık : Azınlık Haklarının Libarel Teorisi**, Çev. Abdullah Yılmaz, yay. haz. Can Kurultay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998, s.38-49

1.1.2. Ulusçuluk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

İlk kez Alman filozof Johann Gotfried Herder'in XVIII. yüzyıl sonlarındaki eserlerinde kullanılan ve genel dil kullanımına XIX. yüzyılın ortalarında giren ulusçuluk kavramı¹⁷, ulus kavramında olduğu gibi, üzerinde fikir birliğine varılamamış karmaşık ve incelenmesi güç bir kavram olarak kabul edilmektedir. Kavramın dünyanın değişik ortam ve koşullarında değişik biçimler alması karmaşıklığının temel sebebi olmaktadır. Her ülkenin sosyo-ekonomik gereksinimlerine göre ayrı işlevlerle ve farklı bir şekilde ortaya çıkan ulusçuluk, "ulusal birliği kurmak" gibi belli bir işleve göre, "ulusal dil" gibi belli bir ögeye göre veya "ulusal devlet" gibi kullandığı belli bir simgeye göre tanımlandığı zaman içine aldığından çok şeyi dışında bırakabilmektedir. Ulusal birliği zaten var olan veya ulusal dili olmayan veya ulusal devlet kurmaya yönelmemiş ulusçuluk hareketleri görülebilmektedir.

Geniş ve kapsamlı bir ulusçuluk tanımı, ulusçuluğun tüm türlerini, hem devleti olan hem de devleti olmayan ulusların ulusçuluklarını içermeli, ümitler, heyecanlar ve aksiyonlar üretebilecek dinamik bir ilke ve ortak bir amacı belirlemek için insanları harekete geçirecek ve siyasî dayanışmayı sağlayacak bir araç işlevi görmelidir. Ulusçuluk, kültürel veya siyasî formlara bürünebilen ve kitlesel hareketi gerektirebilen bir ulusun önceliğine olan inanç niteliğindedir.¹⁸

Modern çağın geliştirdiği bir akım olarak görülen ulusçuluk, kaynağını ve yükselişini Batı Avrupa'da bulurken, bu olgu izleyen süreçte Avrupa ile sınırlı kalmayarak tüm dünya ülkelerine yayılan bir seyir izlemiştir.

Avrupa'da ulusçuluk, burjuvazinin toplumu kendi yönetiminde örgütlerken ortaya attığı, toplumsal sadakatin odağı olarak "ulus"u alan ve bunu "ulus-devlet" içinde örgütlemek isteyen bir tutunum* ideolojisi ve toplumsal hareket olmuştur.¹⁹

Ulus, ortak bir dili konuşan ve dinî, ülkesel, siyasi, ekonomik, sanatsal ve

¹⁷ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, Ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.30-31

¹⁸ A.e., s. 31

* Bireylerin, topluluk içinde kendilerine benzeyenlerle kaynaşmak ve böylece daha güçlü olmak ve kendini güçlü hissetmek biçiminde duydukları gereksinme.

¹⁹ Baskın Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997, s. 76

entellektüel unsurlardan oluşan tarihi geleneklere sahip bir insan grubu olarak tanımlayan Hayes'e göre, bu unsurlar, belirli bir eğitim süreciyle sadakatin kaynağı vatanseverliğin hedefi haline getirilerek milliyetçiliğin doğmasına sebebiyet vereceklerdir.²⁰ Ona göre, Avrupa'daki, entellektüeller arasında kozmopolitçiliğin zayıflamasının ve milli kültürlerin yükselişinin eşlik ettiği, yerli edebiyatların doğuşu ve Latincenin nispi zayıflaması; feodal ya da şehir devletten, monarşik milli devlete geçiş; bölgesel lonca ya da malikane ekonomisinden milli devlet ekonomisine dönüşüm ve Katolik Hıristiyanlığının bölünmesi ve milli kiliselerin kurulması, milliyetçiliğin ortaya çıkışının tarihsel sürecinin bir ifadesi olmuştur.²¹

Ortaçağ döneminin bir ürünü olan feodalitenin siyasî açıdan getirdiği en belirgin özellik, devlet iktidarının parçalanmış olması ve halkın doğrudan doğruya devlete değil, toprakların sahibi olan senyörlere tabi durumda olmalarıdır.²² Bu yapılanmayı aşmak isteyen bir sınıfın varlığı zaman içerisinde belircektir.

"Burjuva", kentte oturan anlamına gelmekte olup, burjuvazi, iktisaden üstün ancak hukukî imtiyazlardan yoksun, zenginliğiyle ve bilgisiyle toplum içinde sivrilmiş bir sınıfı ifade etmektedir. Bu sınıf feodal düzen içerisinde gelişerek iktisadi ve sosyal alanda üstünlüğü ele geçirmiştir. Toprağa bağlı olmayan ve geçimini ticaret ve zanaat ile sağlayan burjuva sınıfının çıkarları, zamanla hem feodal toprak düzeniyle hem de kentlerdeki loncaların sıkı disipliniyle çelişmeye başlamıştır. Burjuvazi ile, feodal toplum düzeninin sürmesinden yana olan asiller ve kilise arasındaki uzlaşmazlık XVIII. yüzyılda şiddetli bir hale gelecektir.²³

X. ve XV. yüzyıllar arasında güçlenen burjuva sınıfının, feodal kargaşalıktan düzen çıkarabilecek üstün bir iktidara, merkezi bir otorite olan ihtiyacı, feodal beyler karşısında iktidarını güçlendirmek isteyen kral ile kurduğu ittifak sayesinde giderilecektir.²⁴ Feodal yapının önemli bir parçasını oluşturan, feodal bir lord olarak toprağın üçte birine sahip olan ve ülkenin servetinin büyük kısmını emen Katolik kilisesi, burjuvazinin feodalizmi her ülkede ayrı ayrı tasfiye etmeden önce mücadele

²⁰ Carlton J. H. Hayes, **a.g.e.**, s. 19-25

²¹ **A.e.**, s. 53

²² Murat Sarıca, **100 Soruda Fransız İhtilali**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1995, s.9

²³ **A.e.**, s.18

²⁴ Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul, Der Yayınları, 1997, s.55

etmesi gereken tek merkezi örgütlenme olmuştur.²⁵ Ortaçağ Katolik Kilisesi'ndeki donmuşluk ve bozulmuşluğuna karşı tepkiyi ifade eden Rönesans çerçevesindeki reformasyon süreci ve onun ürünü olan Protestanlık, Hıristiyan Kilisesi'nin tekelini kırarak, laik yöneticiler üzerindeki Papalık denetimini kaldırmış ve böylelikle kralların idaresinin, sadece sivil yaşamla sınırlı kalmayıp dinî konulara doğru genişlemesine de sebep olmuştur. Dinselliğin gittikçe Kilise dışına kaymasıyla Papalığın gücünün her geçen gün daha fazla aşınması, laik düşüncelerin zamanla güçlenmesine sebep olacak ve bu da Rönesans ve Aydınlanma çağının bir uzantısı olarak bilimsel düşüncenin dinsel nitelikli dogmalara karşı öncelikli hale gelmesine hız kazandıracaktır.²⁶ Aydınlanma çağı artık Ortaçağ değildir, ancak henüz ulusçuluğun çağı da değildir. Halen evrenselci olan bu geçiş çağı, bir önceki çağın izlerini silmek ve bir sonrakini hazırlamakla uğraşıyordu. Burjuvazi artık kral ile olan ittifakını sona erdirerek kendi iktidarını kurmak isteyecektir. Ulusçuluğun işlevi, burjuvazinin iktidarı kraldan alması sırasında ortaya çıkan toplumsal sadakatin nereye yöneleceği ve tutunumun hangi odak noktasına dayandırılacağı sorununu çözmek olacaktır. Ulusçuluktan önceki tutunum ideolojileri odak noktası olarak “Ataların Ruhı”, “Tanrı” ya da “Kral” kavramları gösterilirken, endüstri toplumu gibi çok farklılaşmış, toplumsal ilişkileri çok karmaşık ve gayri kişisel bir biçim almış bir dönemde ise sadakati bütün bireyleri içine alan “ulus” kavramına dayandırma gerekliliği haiz olacaktır.²⁷

Feodalizmin çözülüşü, nüfus artışı, hacli seferleri, ticaretin canlanması, ilk panayırlar, kentleşme sürecinin yeniden doğuşu, yeni toprakların tarıma açılışı, emek rantın yerini para rantın alması, kral ve burjuvazinin ittifakı sonucu parçalanmış feodal yapının yerini merkezi monarşik ulusal devletlere bırakması, endüstri ve ticaretin gelişmesine engel olan kilise ile loncalarının etkilerinin söz konusu ittifak tarafından geriletilmesi, Hindistan'a ulaşan yeni deniz yollarının keşfi ile uluslararası ticaretin olağanüstü boyutlarda gelişimi, Amerikan gümüş ve altınının Avrupa'da yarattığı enflasyon, rantların yükselmesi, çit çevirme, eve iş verme sistemi gibi dinamik ögelerin tümünün gerçekleşmesi ile mümkün olmuştur. Bu ögeler, üretim

²⁵ A.e., s.56

²⁶ Deniz Ülke Arıboğan, **Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998, s.72-75

²⁷ Baskın Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, s.54-55

tarzını kapitalizme dönüştürecek iki önemli unsur olan “sermaye birikimi” ve “ücretli emek”in oluşumuna da hizmet etmiştir.²⁸

Etienne Balibar, milliyetçiliğin, kavramın tek başına işlev görmemesi, sürekli olarak “yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, etnizm, etnosantrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, emperyalizm” gibi ara ya da uç terimlerle zenginleştirilmesi sebebiyle tanımlanmasının güçleştiğini belirtmektedir.²⁹

Milliyetçilik ve yurtseverlik arasındaki farkları, Snyder şu şekilde izah etmektedir: Milliyetçilik, milletin birliği ve bağımsızlığı ile birinci derecede ilgiliyken, yurtseverlikte kişinin milletine karşı duyduğu hizmet aşkı vardır; milliyetçilik güç fikrinden ayrılamazken, yurtseverlik tabiat itibariyle savunmacıdır; milliyetçilik yeni bir olgu iken yurtseverlik ilkel insandan beri süregelen bir kavram olmuştur.³⁰

Ulusçuluğu bir doktrin olarak tanımlayan Elie Kedourie, üç temel önerme getirmektedir: a) İnsanlık birbirinden ayrı uluslara bölünmüştür; b) Söz konusu uluslar kendi egemen devletlerini kurma hakkına haizdirler; c) Bir ulusun üyeleri, kendi kişiliklerini ulus bütünü içinde eriterek kendi hürriyetlerini gerçekleştirebileceklerdir.³¹

Smith, ulusçuluğu, “halihazırda ya da potansiyel olarak bir milleti kuracağı bazı mensuplarınca farzedilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir harekettir”, diye tanımlarken hem milletin dil ile sembolizminden hem de ideolojisinden unsurları biraraya getirip cisimleştirmektedir.³² Kedourie’nin önermelerine benzer şekilde Smith de, ideolojik bir hareket olarak gördüğü ve “çekirdek doktrin” olarak adlandırdığı ulusçuluğa dair dört temel önerme sunar: a) Dünya, herbiri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan uluslara bölünmüştür; b) Bütün siyasî ve toplumsal gücün kaynağı olan ulusa bağlılık bütün diğer sadakat bağlarının üstündedir; c) Bireyler, özgür olmak veya kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa bir ulusla özdeşleşmeleri gerekmektedir; d) Dünyada

²⁸ Murat Özyüksel, **a.g.e.**, s.60-61

²⁹ Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, **İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s.62

³⁰ Louis L. Snyder, **The Meaning of Nationalism**, New Jersey, Rutgers University Press, 1954, s.148

³¹ Elie Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik**, Çev. M. Haluk Timurtaş, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1971, s. 65

³² Anthony D. Smith, **a.g.e.**, s.121

barış ve adaletin hakim olması için ulusların özgür ve güvende olmaları gerekmektedir.³³

Smith'e göre ulusçuluk, devlete değil ulusa ilişkin bir ideoloji olmakta ve her ulusa bir devlet fikri ulusçuluğun "çekirdek doktrini" temelinde değerlendirilemez. Kültürel özgürlüğe dayalı siyasî bir ideoloji olarak ulusçuluk, ulusların özerklik, birlik ve kimlik kazanmasına ve bunları idame ettirmesine yönelik bir ideolojik harekettir.³⁴

Gellner, ulusçuluğu, "ulusal sınırlarla siyasî sınırların örtüşmesi ve ulusu yönetenlerin yönetilen ulusa mensup olması" şeklinde tanımlamaktadır.³⁵ Genel kabul gören görüşün aksine Gellner, ulusları meydana çıkaranın ulusçuluk olduğunu, ölü dilleri canlandıran ve gelenekler icat eden ulusçuluğun, tarihsel mirasın kültürel zenginliklerinden faydalanırken çoğu zaman da bu kültürler içinden yaptığı tercihi tamamen dönüştürme yoluna gittiğini iddia eder.³⁶ Genel kabul gören görüş olan "ulusun ulusçuluktan önce geldiği" yaklaşımı, ulus olmanın koşullarının çok çeşitli olması ve Afrika örneğinde görüldüğü gibi sömürünün ortadan kalkmasının ardından yönetimi ele alan yerlilerin, halka, o ülkenin ulusçuluğunu aşlamak suretiyle onlardan bir ulus oluşturmaya çabalaması, henüz ulus oluşmamışken ulusçuluğun ulusu oluşturmaya çalışan bir ideoloji olarak gündeme gelmesinin bir ifadesi olarak yetersiz kalmaktadır.³⁷

Hobsbawm, Gellner'ın tanımladığı gibi, milliyetçiliği, politik birim ile milli birimin uyumluluğunu öngören bir ilke anlamında kullanmaktadır. Özgül ve tarihsel bakımdan yakın bir döneme ait olan milletin, ancak territorial milli devlet ile ilişkilendirildiği takdirde toplumsal bir birim olabileceğini kabul ederken, Gellner gibi milli devletlerin milliyetçiliği yaratmadığını, aksine milliyetçiliğin milli devletleri yarattığını savlar.³⁸

Hobsbawm, 19. yüzyıla hakim olan ve en etkili dönemini 1830-1880 yılları

³³ A.e., s.121

³⁴ A.e., s.122

³⁵ Ernest Gellner, a.g.e., s.1

³⁶ Ernest Gellner, a.g.e., s.105

³⁷ Sina Akşin, "Türk Ulusçuluğu", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, VII. cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s.1941

³⁸ Eric J. Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik"**, s.23-24

arasında yaşayan liberalizmin, millete ve milliyetçiliğe ilişkin bakış açısını, Friedrich List'in liberal milletin karakteristiğine ilişkin yaptığı formülasyonla göstermeye çalışır. Buna göre, bir milletin yaşama şansı olan bir gelişme birimi oluşturmak istemesi yeterli bir büyüklüğe sahip olma şartına bağlanırken, aksi durumda eşige takılan birimin buna ilişkin tarihsel haklılığı söz konusu olmayacaktır. Milletlerin kendi kaderlerini tayin etmesi yalnızca yaşama şansına sahip olduğu düşünülen milletler için geçerliyken, burada kastedilen, kültürel açıdan ve ekonomik açıdan da yaşama şansına sahip milletlerdir. Aynı zamanda bu dönemde, milletlerin inşası, bir genişleme süreci olarak görülürken, pratikte, milli hareketlerin milli birliğe ya da genişlemeye uygun hareketler olması beklenmekteydi. Bir halkın, eşigi aşacak büyüklükte olması şartıyla, bir millet olarak sınıflandırılabilmesi için şu üç ölçüte sahip olması gerekmektedir: a) Milletın, mevcut devletle tarihsel bir bağının olması; b) yazılı bir milli, edebî ve idarî bir anadile sahip olan, yerleşiklik kazanmış bir kültürel elitin varlığı; c) kanıtlanmış bir fetih yeteneğinin olması. O dönemde bir milletin, o zaman benimsenen kriterlere göre yaşama şansına sahip bir millet olarak bir kez kabulü, bir milliyetin başka bir milliyetle birleşip özümsemesinin mümkün olduğu inancının bir ürünü olarak, daha küçük milliyetlerin ve dillerden bazılarının kaybolması demektir.³⁹

Bu dönemdeki ulusçuluk ideolojisi, tek biçimliliği öne çıkartan, ulusun birliği ve bölünmezliği fikri teşvik edilerek kültürel ve siyasî türdeşlik adına bütün yerel farklılıkların çoğunlukla zor kullanmak suretiyle ortadan kaldırılması ile etnik farklılıkların yok edildiği ve tek biçimliliğin bir ifadesi olan ulusun yaratıldığı bir proje niteliğindedir.⁴⁰

Eserinde, milliyetçiliğin dinin yerine nasıl ikame edildiğini anlatan Hayes de, milliyetçi emperyalizmin patlak verdiği 1874-1914 tarihleri arasında, ulus-devletler içerisinde yaşayan azınlıklara ilişkin büyük çaplı bir hoşgörüsüzlüğün başgösterdiğini dillendirir. Bu hoşgörüsüzlük, öncelikle dinî azınlıklara, sonrasında da ırkî azınlıklara (bilhassa da Yahudi azınlığa) ve etnik azınlıklara karşı gösterilmekteydi. Buna göre, bir ulus içerisinde ihtilafa ve bölünmeye hoşgörü gösterilmesinin o ulusu ölümcül bir şekilde zayıflatacağına olan inançla, ülkenin

³⁹ A.e., s.47-56

⁴⁰ Anthony D. Smith, a.g.e., s.125

bütün insanların eğitimden geçirilmek suretiyle çoğunlukta ve hakim durumda olanların özelliklerine ve inançlarına uymaları istenirken; uymayanlardan ise gerekli oranda vatanseverlikten mahrum oldukları hususunda şüphe duyuluyor ve onlara aşağı/ikinci sınıf vatandaş muamelesi gösteriliyordu.⁴¹

1880-1914 döneminde milliyetçilik anlayışında bir dönüşümün varlığı söz konusudur. Bu dönemde, milliyetçiliğin temelinde yer alan “eşik” ilkesinin terkedildiği; kendisini millet sayan her halkın, kendi topraklarında ayrı bir egemen bağımsız devlet kurma hakkı anlamına gelen *kendi kaderini tayin hakkına* sahip olduğu; “tarihsel olmayan” milletlerin çoğalmasıyla etnik köken ve dilin millet olmanın belirleyici ölçütü olduğu ve devlet dışı milli hareketlerden ziyade, yerleşik milli devletler içindeki milli duyguları etkileyen bir unsur haline geldiği görülmektedir.⁴²

İki savaş arası dönemi ifade eden 1918-1939 arası dönem ise, milliyetçiliğin ve milli devletlerin sınırlılıkları ve potansiyellerini değerlendirmek açısından uygun bir zaman dilimini ifade etmektedir. Versay Barış Antlaşması ve savaş sonrasında diğer anlaşmaları, aslında, “devlet sınırlarının milliyet ve dil sınırlarıyla uyumlu kılınması” Wilson’cu ilkesinin, uygulanamayacağını açığa vurmaktaydı. Eski imparatorlukların yıkıntılarında doğan Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Yugoslavya gibi yeni kurulan devletler, eskiden tebalarında buldukları devletler gibi çok etnikli bir bünyeyi barındırıyorlardı. İtalya’daki Alman, Sloven ve Hırvat azınlıklar, Habsburg İmparatorluğu’ndaki İtalyan azınlıkların yerini alırken, asıl değişim, devletlerin artık daha da küçülmeleri ve devletler içinde bulunan “ezilen halklar” a artık “ezilen azınlıklar” denilmesiydi.⁴³ Kurulan bu küçültülmüş devletlerde, azınlıklara karşı tahammülsüzlük daha belirgin hale geliyordu. Galip devletlerin resmi düzeyde Wilsoncu milliyetçiliğe bağlı kaldığı göz önünde bulundurulursa, ezilen ya da varlığı tanınmayan bir halk adına konuştuğunu iddia eden herkesin, taleplerini millet olma ilkesi, özellikle kendi kaderini tayin etme temelinde dile getirmeleri doğaldı. Sömürge ve yarı sömürge kurtuluş hareketlerinin liderleriyle ideologları kendi durumlarına uyum göstermediği halde bile, Batı’nın bu

⁴¹ Carlton J. H. Hayes, **a.g.e.**, s.146

⁴² Eric J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: “Program, Mit, Gerçeklik”**, s.126

⁴³ **A.e.**, s.160

argümanlarını pratik kurama uymasa da kendi durumları için kullanabiliyorlardı.⁴⁴ Romanya'daki Macarlar, Avusturya'daki Slovenler gibi kurtulamamış azınlıklar milli devletin sınırları dışında kalırken, diğer yandan milli devletin, yabancıların ya da içerideki azınlıkların zararına genişlemesi sürüyordu. Avrupa'da halen devletsiz bazı milliyetler vardı. 1914'ten evvel, milliyetçi hareketler, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu örgütlenmeleri hedef almışken, 1919'dan sonra Avrupa'da genellikle ulus-devletleri hedef alır hale gelmiştir. Milliyetçiliğin bu yeni hali birleştirici olmaktan ziyade ayrılıkçı bir niteliktedir.⁴⁵

Yeryüzünde, etnik ve milli çatışmaların damgasını vurmadığı, seçilmiş halkı için milli bağımsızlık isteyen hareketlerin doğuşuna tanık olunmadığı hemen hiçbir yer yoktur. Gerçekleşmekten çok uzak bile olsa herbiri türdeş, birleşmiş ve özgür olan milletlerden oluşan bir dünyaya ilişkin milliyetçi hayal, dünyanın dört bir yanındaki halklarca devralınmış ve halk direnişlerine, çabalara ve çatışmalara ilham kaynağı olmuştur. Milletın türdeşliği değilse bile milliyetçiliğin küreselleşmesi, kültürel manzaramızı ve siyasî çabalarımızı koşullayan güçlü bir gerçekliktir.⁴⁶ İnsanlığın milletler halinde bölünmesinde ve dünyanın her köşesinde milli kimliğin gücünü sebatla devam ettirişinde hem bir tehlike hem de bir umut vardır. Tehlikeler yeterince açıktır; etnik çatışmaların her yere yayılması ve kızışması, daha büyük bir milli türdeşlik hamlesi esnasında sindirilemeyen azınlıklara zülmün reva görülmesi, eski çağlar için bile anlaşılmaz boyutlara varan terörün, etnik kırımın ve soykırımın haklı gösterilmesi. Tüm bunlardan milliyetçilik tek başına sorumlu tutulmasa da asıl nedenler arasında bulunduğu da gözden kaçırılmamalıdır.⁴⁷

⁴⁴ A.e., s.163

⁴⁵ A.e., s.166

⁴⁶ Anthony D. Smith, a.g.e., s.222

⁴⁷ A.e., s.270

1.2. Azınlık Kavramı ve Tanımlamaları

Azınlık kavramı, üzerinde kesin bir tanımlamaya gidilemeyen ancak tarih boyunca içeriğine yeni nitelikler katılarak gelişen bir kavram olmuştur. Latince küçük, az olan anlamlarına gelen “minor” kelimesinden gelen azınlık kavramı, özellikle, çoğunlukla tipik ilişki içinde olunan hallerde “öteki” olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunluk gibi olmamanın bir ifadesi olarak azınlık kavramı, neden onlar gibi olmadıkları yönünde çoğunluk baskısı, onlar gibi olmamaları yönünde de grup baskıları arasında sosyal, kültürel ve siyasal tartışmaların odak noktasında yer almaktadır.⁴⁸

Halihazırda evrensel kabul görmüş bir azınlık tanımı bulunmasa da, gerek uluslararası örgütlerin azınlıklara ilişkin belgelerinde gerekse konu ile ilgili akademisyenlerin çalışmalarında azınlığın tanımlanmasına dair çabalar yer almaktadır. Söz konusu çabalarda kesin bir tanıma yer verenler olduğu gibi, kimisi de azınlık olmanın kimi ölçütlerini koyarken kesin bir tanım vermekten kaçınmaktadır. Bu alt bölümde, söz konusu örgüt ve kişilerce getirilen tanımlar ve ölçütler incelenecek olup, şu sorulara yanıt aranacaktır: Azınlık olarak ifade edilen gruplar, halklar veya topluluklar, hangi nesnel ya da öznel ölçütlere göre azınlık olarak adlandırılmaktadırlar? Azınlık kavramı ve benzer ölçütlerle ifade edilen ulus kavramı arasında nasıl bir ilişki vardır?

1.2.1. Uluslararası Örgütlerce Yapılan Azınlık Tanımları

I. Dünya Savaşı sonrasında, azınlıkları konu edinen anlaşmalarda, azınlık kavramına ilişkin herhangi kesin bir tanımlama yer almazken, anlaşma metinleri içerisinde “ırk, din ve dil bağları ile bağlı insanlar” ifadelerine yer verilmiştir. Önceleri ikili anlaşmalarla yapılan azınlıklara ilişkin düzenlemeler, sonrasında ikili anlaşma sisteminin genişletilmesi ile Milletler Cemiyeti çerçevesinde çok taraflı bir temele oturtulmuştur.

⁴⁸ Levent Ürer, **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003, s.11

Milletler Cemiyeti'nin ilgili raporları ve diğer belgelerindeki ifadeler dikkate alındığında çoğunlukla kavramın nesnel ölçütlerle ifadelendirildiği görülmektedir. Milletler Cemiyeti Brezilya Temsilcisi hukukçu Mello Toscano, azınlık kavramının belirli bir coğrafyaya tarihsel bağlarla bağlı nesnel bir birliği temsil ettiğini şu sözleriyle dillendirir:

“ Bir devletin nüfusunun, topraklarının belirli bir bölümüyle tarihsel olarak bağlı; kendine özgü bir kültüre sahip; ırk, dil ve din farklılığı nedeniyle devletin diğer uyruklarının çoğunluğuyla karıştırılması olanaksız, kalıcı parçasıdır.”⁴⁹

Milletler Cemiyeti'nin azınlıklara ilişkin belgelerinde, azınlıkların konumlarının belirlenmesinde içlerinde yaşadıkları devletlere karşı gösterecekleri bağlılık, vurgulanan diğer bir nesnel ölçüttür.⁵⁰

Bu dönemde, vurgulanan bu nesnel ölçütler haricinde, 1925 tarihli Cemiyet Raporu'nda ve Uluslararası Adalet Divanı'nın 1930 yılı Cemiyet Meclisine önerisinde, azınlık kavramı içerisine öznel nitelikli ölçütler de konulmuştur.

1925 tarihli Cemiyet Raporunda azınlık tanımı şu şekilde yer almıştır:

“ Bir azınlık tek başına.... çoğunluğunu farklı bir ırkın oluşturduğu bir devlet içindeki küçük bir etnik grup değildir. Yanısıra, belki de, bizim ulaşmaya çalıştığımız türden bir tanıma yardımcı olacak türden temel ayırt edici özellikleri belirleyen psikolojik, toplumsal, tarihsel nitelikler de söz konusudur.”⁵¹

Uluslararası Adalet Divanı'nın 1930 yılı Cemiyet Meclisine önerisinde azınlık tanımı aşağıda ifade edildiği gibidir:

“ Tarihsel olarak.... belirli bir ülkede veya bölgede yaşayan, aynı ırktan, dini, dili bir, kendine özgü gelenekleri olan, ortak din, dil, gelenek ve ırk kimliği ile, dayanışma duygularıyla birbirine bağlı, geleneklerini koruma, inançlarını ve ibadet etme biçimlerini sürdürme, aynı soydan olma ruhu ve geleneğine uyumlu olarak çocuklarını eğitime ve yetiştirme haklarını

⁴⁹ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.24

⁵⁰ **A.e.**

⁵¹ **A.e.**, s.25

güvence altına almak isteyen, karşılıklı yardımlaşma ruhuna sahip bir topluluğu ifade eder.”⁵²

Bu dönemde, azınlıkların korunmasına ilişkin amaç da, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı’nın Arnavutluk’taki Azınlık Okullarına ilişkin vermiş olduğu 6 Nisan 1935 tarihli istişarî görüşünde şu şekilde ifadelendirilmiştir:

“Azınlıkların korunmasına dair andlaşmaların temelinde olan düşünce, devlet sınırları içine alınan, halkı ırk, din veya dil bakımından kendisinininkinden farklı olan bazı sosyal gruplara, bunların çoğunluktan ayıran özelliklerini koruyarak ve bundan kaynaklanan ihtiyaçlarını karşılayarak (ülke) halkıyla barış içinde birarada yaşama ve dostça işbirliği yapma olanağı sağlamaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için iki hususun özellikle gerekli olduğuna inanılmıştır ki, bunlar bu andlaşma hükümlerine konu olmuştur. Birincisi, ırk, din veya dil azınlıklarına mensup olan vatandaşlarla Devletin diğer vatandaşları arasında her bakımdan tam bir eşitlik sağlanmasıdır. Diğeri, azınlık unsurlarına, ırkî özelliklerini, geleneklerini ve millî niteliklerini koruyacak uygun olanaklar sağlamaktır. Bu ikisi, ayrıca, doğrudan doğruya birbirine bağlıdır; çünkü, çoğunlukla azınlık arasında gerçek bir eşitlik olamaz, eğer bu ikincisi, kendi kurumlarından mahrum edilir ve bunun sonucunda bir azınlık olarak varlığının tek başına özünü oluşturan vazgeçmeğe zorlanırsa.”⁵³

Bu dönemde, Milletler Cemiyeti’nin azınlık kavramına yüklemeye çalıştığı anlamları değerlendirirken, örgütün genelde azınlıklar sorunu ile değil, Paris Barış Konferansı’ndaki toprak paylaşımından hoşnut olmayan devletlerdeki azınlık sorunlarıyla ilgili olduğunu dikkatimizden kaçırmamalıyız.

II. Dünya Savaşı’nın ardından, azınlık haklarına ilişkin farklı bir yaklaşımın gerekliliği ortaya çıkmış, insan haklarına yapılacak yeni bir vurgu ile azınlık çatışmalarının çözüleceği umut edilmiştir. Buna göre, ele alınan grupların üyelerine tanınan özel haklar yoluyla zayıf grupları doğrudan korumak yerine, kültürel azınlıklar, grup üyeliği gözetilmeksizin tüm bireylere tanınan temel medeni ve politik haklar teminat altına alınarak, dolaylı yoldan korunacaktı. Örgütlenme, düşünce ve inanç özgürlüğü gibi temel insan hakları, bireylere tanınmakla birlikte, genel olarak cemaatler içinde başkalarıyla birlikte kullanılmakta ve böylelikle grup yaşantısına

⁵² A.e.

⁵³ **Minority Schools in Albania**, Advisory Opinion, April 6th, 1935, **PCIJ, Series A/B, No. 64**, s. 17’den aktaran Sevin Toluner, “Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri”, **Cumhuriyet’in 75. Yıl Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1999, s. 238

koruma sağlanmaktadır. Liberallere göre, bu kişi hakları sağlam bir temele kavuşturulduğunda, ayrıca etnik ya da ulusal azınlıkların üyelerine başka haklar tanınmasına gerek kalmayacaktı. Bu düşünce ile hareket eden Birleşmiş Milletler, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nde etnik ve ulusal azınlıkların haklarına ilişkin tüm göndermeleri çıkarmıştır.⁵⁴

II. Dünya Savaşı sonrası döneminin uluslararası örgütlenmesinin başında yer alan Birleşmiş Milletler, Milletler Cemiyeti'nin azınlık tanımını belirli bir coğrafi alanla sınırladığı sistemine karşıt olacak şekilde, azınlık haklarını genel insan hakları sistemi içinde algılayan ve evrensel geçerliliği olan bir azınlık kavramı geliştirme çabasıyla Birleşmiş Milletler Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nda konu ile ilgili çalışmalara yer vermiştir.

Azınlık kavramının bir nitelemesi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun 1949 yılındaki üçüncü oturumunda, "bir toplum içinde sürekli etnik, dil ve dinî geleneklere veya diğer önemli özelliklere sahip olan, bu özellikleri yüzünden toplumun diğer kesiminden açık olarak ayrılan ve bu özelliklerini muhafaza etmek isteyen, hakim pozisyonda bulunmayan gruplardır", şeklinde yapılmıştır.⁵⁵ Ancak bu niteleme, tanımın genel tutulması sebebiyle çeşitli tartışmalara konu olmuş, azınlık kavramının bağlayıcı bir tanımı olarak kabul görmemiş, ancak BM'nin resmi tanımı olarak geçerliliğini korumuştur.

Akademik çevrelerce yaygın bir şekilde kullanabilecek en kapsamlı tanımlamaya, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu Raportörü Francesco Capotorti'nin, esinlenmesini Uluslararası Adalet Divanı'nın 31 Temmuz 1930 tarihli istişarî görüşünden yaptığı, 1977 tarihli "Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities" (Etnik, Dini, Dilsel Azınlıklara Mensup Bireylerin Hakları Üzerine Çalışma) adlı çalışmasında yer verildiği kabul edilmektedir. Capotorti, azınlık kavramını ilgili çalışmasında şu şekilde açıklar:

⁵⁴ Will Kymlicka, **a.g.e.**, s.27-28

⁵⁵ Ayşe Füsün Arsava, **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayın No: 579, 1993, s.42-43

“ Bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayıca az olan, yönetici konumlarda olmayan, devletin uyrukları olan üyeleri nüfusun geri kalanından sahip oldukları etnik, dinsel veya dilsel özellikleriyle farklılaşan, üstü örtülü bir şekilde de olsa kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dillerini korumaya yönelik dayanışma güdülerine hareket eden bir toplumsal gruptur.”⁵⁶

Bu tanımlamaya göre Capotorti nesnel ve öznel olmak üzere iki ölçüt önermesine gitmektedir. Nesnel ölçütlerden ilki, bir devletin nüfusu içinde nüfusun geri kalan kısmından kesin çizgilerle ayrılmış farklı dil, din ve etnik kökene mensup grupların bulunmasıdır. İkinci nesnel ölçüt olarak, azınlık grupların sayısının nüfusun geri kalanından daha az bir oranı içermesi gerekliliğini görür. Üçüncü nesnel ölçütte öngörülen, bu grupların nüfusun geri kalan kısmına göre hakim pozisyonda olmamasıdır. Son nesnel ölçüt ise, söz konusu grupların yaşadıkları devlete karşı bir vatandaşlık bağı ile bağlı olması gerekliliğidir. Bu nesnel ölçütlerden sonra dile getirdiği öznel ölçüt ise, sözü edilen grupların kendilerine özgü özelliklerini iradi olarak koruma isteğine sahip olmalarıdır.⁵⁷

Alt komisyon çalışmalarında Capotorti'nin yerine atanan Kanadalı J. Deschênes, Capotorti'nin tanımını esas alarak bir azınlık tanımı önermiştir. Buna göre azınlık; “toplumun geri kalanından sayı bakımından az olan, hakim pozisyonda bulunmayan, üyeleri etnik, din, dil özellikleri ile devletin diğer vatandaşlarından ayrılan, kültürlerini, geleneklerini, din yahut dillerini muhafaza etme konusunda dolaylı da olsa toplumsal şuurlarını açığa vurabilen insan topluluğudur”.⁵⁸ Deschênes önerisinde, yerli halk, misafir işçiler, göçmenler, sayıca büyük azınlıklar, baskı altında olan çoğunluk ve ulusal azınlık gibi bazı önem arzeden problemleri tartışma konusu yaparken, yerli halkı azınlık kavramı içinde mütala etmemesi nedeniyle itirazlarla karşılaşmıştır. Önerilen tanım, Capotorti'nin tanımını dikkate alındığında, yeni bir yorum getirmemektedir.

Birleşmiş Milletler insan hakları anlaşmalarının hiçbirinde, azınlık tanımına ilişkin uluslararası bir uzlaşmanın olmaması sebebiyle, kavramın kesin bir tanımına yer verilmemiştir. 1966 tarihli Uluslararası Yurttaşlık ve Siyasî Haklar Sözleşmesi

⁵⁶ Francesco Capotorti, **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, United Nations, New York, 1991, s.96

⁵⁷ **A.e.**

⁵⁸ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.95

27. maddesinde, azınlık olma ölçütleri sadece “etnik, dinî ve dilsel” azınlıklar olarak belirtilirken, tartışmalı nesnel ölçütlere üstü kapalı bir göndermede bulunulmuş; ırk, din veya dil azınlıklarına mensup kişilere grubun diğer üyeleriyle birlikte kültürlerinden yararlanma, dillerini kullanma, dinî inanç ve ibadet haklarını kullanma haklarına vurgu yapılmıştır.⁵⁹ Declaration on the Rights of Minorities’de de (Azınlık Hakları Bildirgesi) benzeri ifadeler kullanılmış, ancak bunlara ek olarak yeni bir nesnel ölçüt olan “ulusal” ibaresine yer verilmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, 1991 yılında “ulusal”, “etnik”, “dinî” ve “dilsel” kavramlarını “azınlık” kavramının önüne koyarak kendileri için yeterli olacağına inandıkları bir tanım üretmiş oldular.⁶⁰

1 Ağustos 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi olarak adlandırılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) sonuçlarını belirleyen belgede azınlıklara ilişkin bir tanım yer almazken, azınlık haklarına ilişkin olarak, ulusal azınlıklara hukuk önünde eşitlik, insan hak ve temel özgürlüklerinden yararlanma konusunda bütün fırsatların tanınması söz konusu edilmiştir. İlgili konu, 21 Kasım 1990 tarihinde kabul edilen Paris Şartı ile tekrar gündeme alınırken; ulusal azınlıkların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğinin korunması, ulusal azınlıklara mensup kişilerin bu kimliği, ayırım yapmaksızın ve hukuk önünde tam bir eşitlik içinde serbestçe ifade etme, koruma ve geliştirme hakkına haiz oldukları teyit edilmiştir. Bu hakların ihlaline karşı ulusal veya uluslararası hak arama yollarına başvurma hakkından yararlanmaları; etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğin korunması ve geliştirilmesi için gerekli şartların yaratılması; ulusal azınlıklara ilişkin sorunların demokratik bir siyasî çerçeve içinde çözülmesi ilkesinin kabulü, bu konuda öngörülen ilkeler arasında yer almıştır. Bu belge ve bundan önce AGİK çerçevesinde yapılan toplantılarda kabul edilen belgeler bağlayıcılık arzeden belgeler niteliğinde değildir.⁶¹ AGİT’in 1995 yılı sonuna kadarki belgelerinin hiçbirinde de azınlık kavramının tanımlanmasına gidilmediği görülür. Ayrıca AGİT üyesi devletler, bu hususta, gerçek bir uzlaşmaya varamadıklarından konu ile ilgili çok az tartışmaya yer verilmiştir. Yine de, AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği ve görevlileri

⁵⁹ Sevin Toluner, “Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri”, **Cumhuriyet’in 75. Yıl Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1999, s. 239

⁶⁰ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.30

⁶¹ Sevin Toluner, **a.g.e.**, s. 240

resmiyette kabullenilmemiş ancak uygulamada kullanılır bir dizi ölçüt geliştirmişlerdir. Capotorti'nin tanımının bir çok unsurunu paylaşan bu ölçütler ile ifade edilen tanım, şu hususları içermektedir: Azınlıklar, ırk, din ve dil gibi devlet içindeki egemen gruptan farklı özelliklere sahiptirler; bir azınlık, kendi özgün kimliğini sürdürmek ve geliştirmek kararlılığındadır.⁶²

AK Parlamenterler Meclisi, azınlık hakları Resolutions 1134 (1990) adlı belgede ulusal azınlığı şu şekilde tanımlar:

“ Bir devletin sınırları çizilmiş, kabullenilmiş toprakları üzerinde yaşayan, üyeleri o devletin uyruğu olan ve din, dil, kültürel özellikler ve diğer özellikleriyle nüfusun çoğunluğundan kesin olarak ayırt edilebilen bölgesel veya ayrı bir topluluktur.”⁶³

AK Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Sözleşmesi (1992) 1. maddesi, bir azınlık dilinin ne olduğunu benzer ölçütler kullanarak şu şekilde ifade eder:

“ Tarihsel olarak bir devletin topraklarının belirli bir bölümünde, bu devletin nüfusunun geri kalanına göre sayısal bakımdan azınlıkta kalan uyrukları tarafından kullanılan; ve devletin resmi dili veya dillerinden farklı; devletin resmi dili veya dillerinin lehçelerinden veya göçmen dillerinden birisi olmayan dillerdir.”⁶⁴

Yukarıdaki belirlemelerde de diğer tanımlama çabalarındaki gibi benzer nesnel ölçütlere (sayıca az olma gibi) yer verildiği görülmektedir, ancak azınlığın kendini farklı kılan özelliklerini sürdürme isteği gibi öznel ölçütlere yer verilmemiştir. Belirlemeler fazlaca nesnel niteliktedir.

1.2.2. Akademisyenlerce Yapılan Azınlık Tanımları

Tamamen öznel bir azınlık tanımından yana olan I. Claude, “National Minorities: An International Problem” (Ulusal Azınlıklar: Uluslararası bir Sorun) adlı kitabında, bir ulusu ya da bir azınlığı tanımlamak için kullanılacak bir nesnel

⁶² Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.31

⁶³ **A.e.**, s.32

⁶⁴ **A.e.**

ölçütler listesi oluşturmaya yönelik bütün çabaların, ulusun özünde öznel bir olgu olması sebebiyle bir anlam taşımadığını belirtirken azınlığı şu şekilde tanımlar:

“ Bir devletin içinde bir ulus oluşturduğuna veya bir ulusun bir parçası olduğuna ikna olmuş, nüfusun çoğunluğunun dahil olduğu ulusal bünyenin dışında kalan bir toplumsal kesimin varlığı; veya nüfusun çoğunluğunu oluşturan ögenin, azınlıkta kalan gruplarda bulunmayan, belki de bu gruplarla paylaşamayacaklarını varsaydıkları bir ulus kimliğine sahip olduğunu düşündüğü koşullarda, ancak, bir ulusal azınlığın varlığından sözedebiliriz.”⁶⁵

I. Claude'nin tanımının güçsüz yanı, azınlığın tanımlanmasında çoğunluğun öznel görüşünü de esas unsur olarak koymasındır. Çünkü, bütünlüğün içinde erimek isteyip de çoğunluk tarafından kabullenilmeyen gruplar (zorlama azınlıklar) ile farklılıklarını korumak isteyen ancak bütünü içinde erime kaygısı duyan gruplar (iradi azınlıklar) arasında herhangi bir ayırım koymada başarısız kalmaktadır.

Claude'dan farklı olarak, J. Laponce, Protection of Minorities (Azınlıkların Korunması) adlı eserinde nesnel ve öznel ölçütleri bir arada bulandıran bir tanım sunar:

“ Bir azınlık, siyasî olarak egemen gruptan ortak ırk, dil, din ve ulusal mirasla ayrılan; kendi seçimleri olan ulusal bütünlüğe dahil olma isteklerinin engelleneceğinden veya kendi kimlikleri pahasına ulusal bütünlüğe dahil olmaya zorlanacaklarından korkan bir topluluktur.”⁶⁶

Laponce'un tanımı da geniş kapsamlı bir azınlık tanımını ihtiva etmesi sebebiyle uygun bir tanım olarak görülmemektedir. Hem zorlama azınlıkları hem de iradi azınlıkları aynı tanıma dahil etmek, iki farklı azınlık sınıflandırmasına uyumlu yasal düzenlemeler içerisinde farklılıkların belirsizleşmesine; ayrımcılığın önlenmesi ve eşit yurttaşlık hakları karşısına özgür eğitim, dil ve kültürel hakların konmasına neden olabilir.

Belirli bir azınlık tanımını önermeyen C. Macartney de, National States and National Minorities (Ulus-Devlet ve Ulusal Azınlıklar) adlı eserinde, azınlıklar sorununu, bir ulus-devlet içerisindeki ulusal azınlıklar sorunu olarak görür ve azınlık tanımını devleti oluşturan nüfusun geri kalanından ulusal kimlikleriyle farklılaşan,

⁶⁵ A.e., s.34

⁶⁶ A.e., s.35

yönetici konumlarda olmayan gruplar olarak belirtir. T. Modeen de azınlığı ulusla ilişkisi çerçevesinde, *The International Protection of Minorities in Europe* (Avrupa Azınlıklarının Uluslararası Koruma Altına Alınması) adlı eserinde, dil ve kültür gibi görünür nitelikleriyle veya bağımsız devletin diğer uyruklarından ulusal duyarlılıkları ile ayırt edilebilen bir topluluk olarak tanımlar.⁶⁷

Tüm bu tanımların ışığında J.J. Preece'in "Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi" adlı eserinde azınlık tanımı şu şekilde yapılmıştır:

" Bir devletin nüfusu içinde sayıca azınlıkta kalan, yönetici konumlarda olmayan, tarihsel olarak söz konusu devletin topraklarının belirli bir bölümünü işgal eden, devletin uyrukları kabul edilen bireyleri nüfusun geri kalan kesiminden farklı etnik, dini, dinsel veya kültürel özelliklere sahip ve kendi kültürlerini, geleneklerini, din ve dillerini korumaya yönelik gizli veya açık dayanışma duygusu sergileyen bir toplumsal grup'u ifade eder."⁶⁸

Sonuç olarak, azınlık kavramına ilişkin yapılan tüm tanımları ve getirilen ölçütleri dikkate aldığımızda kavramın tanımlanmasının şu süreci izlediğini görmekteyiz: I. Dünya Savaşı'ndan sonra azınlık kavramı, Milletler Cemiyeti Sisteminde "ırk, dil, din azınlıkları" üçlü ölçütü ile ifadelendirilmeye başlanmış olup, sistemin amacı hem "ayrımcılığın önlenmesi" hem de "azınlıkların korunması" olarak öngörülmüştür. II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Nazi Almanyası tarafından güdülen ırkçı politikaların bu iki amacı da boşa çıkarmasının yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle savaş sonrasının örgütlenmesi olan BM'nin ilk yıllarında azınlıklar konusu "azınlık sorunu" olarak değil de "insan hakları sorunu" biçiminde ele alınmıştır. Bununla birlikte 1950'lerden ve özellikle de 1966'dan sonra konu tekrar gündeme gelmiş, Doğu Avrupa rejimlerinin 1990'lar başında çökmesi ile birlikte AGİT düzeni, azınlık kavgalarının tekrar başlaması kaygısının duyulduğu bir ortamda, I. Dünya Savaşı'nın üçlü ölçütüne tekrar geri dönüş yapmıştır. Ancak, XIX. yüzyılın ırkçı teorilerinin etkisindeki "ırk azınlıkları" ölçütü yerini artık kültüre de önem veren "etnik azınlıklar" biçimine bırakmıştır. Yine bu dönemde "ayrımcılığın önlenmesi" ve "azınlıkların korunması" ilkelerinin ikisinin de uygulanma süreci

⁶⁷ A.e., s.36-37

⁶⁸ A.e., s.39

yeniden gündeme gelmiştir.⁶⁹ Azınlık unsurlarının belirlenmesinde kullanılan ölçütleri değerlendirdiğimiz vakit, sayıca az olma, belirli bir toprak parçası ile tarihsel bir bağının olması, yönetici konumda bulunmama, içinde yaşadığı ülkenin bir vatandaşı olma, hakim gruptan farklı etnik, dinî ve dilsel özelliklerinin bulunması gibi, çoğunlukla, nesnel nitelikte olduklarını görmekteyiz. Bu ölçütlere ek olarak, diğer unsurlardan farklı olan özelliklerini korumaya yönelik açık ya da gizli dayanışma duygusunu ifade eden öznel bir ölçüt de azınlık tanımlarında kullanılır olmuştur. Kullanılan bu ölçütleri dikkate aldığımız vakit ölçütlerin, ulus ve ulusçuluk kavramlarında kullanılan ölçütlerle benzerlik gösterdiğini görebilmekteyiz. Esasında bu kavramlar, bir genel kavramın farklı türevleri niteliğindedir. Azınlıkların diğer kavramlardan ayrılan temel farkı, kendi bağımsız devletlerini kurma hedeflerinde başarısız olmuş ve başka bir ulusun kurduğu devlet içerisinde yaşamak zorunda kalmış başat konumda olmayan ulusal gruplar olmalarıdır.

1.3. Azınlık Haklarının Tarihsel Gelişimi

Azınlıklara, mevcut toprak paylaşımına yönelik bir tehdit unsuru olmamalarını sağlamak adına, “azınlık hakları” adı altında kimi ayrıcalıklar tanıma gerekliliği, egemen devletin meşruluğu kuralının istisnalarının olası istikrarsızlaştırıcı etkilerini en aza indirmeye çabasıdır. Avrupa devletler sisteminin büyük dönüşüm anlarında, azınlık haklarına yönelik kurallarda değişiklikler en belirgin değişiklikler olmuştur. Uluslararası sistemin temel varsayımlarını değerlendirmek için en iyi zaman bir genel savaşı izleyen yıllarda yapılacak bir genel barış toplantısı olup, sistemin yeniden kurulması öncelikle düşünsel çerçevede yeniden biçimlendirmeyi gerektirdiğinden, azınlıkların sistem içinde konumlanışlarını bu oydaşmanın söz konusu olduğu barış toplantılarında gözlemlemek mümkün olmaktadır. Vestfalya Barışı (1648), Viyana Kongresi (1815), Berlin Kongresi (1878), Paris Barış Kongresi (1919), Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler (1945), Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü gibi

⁶⁹ Baskın Oran, **Türkiye’de Azınlıklar : Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.22

uluslararası oluşumlar, uluslararası toplum düzenini ve istikrarını koruma temelinde bir üst yönetim düzeneği veya kural koyucu işlevi yüklenirler; dolayısıyla bu kural koyucuların görüşmeleri özenle ve dikkatle incelenmeye değerdir. Bu çerçevedeki kurallar, siyasî kurallar olup, doğal olarak yasal kurallardan daha esnek bir yapıda olan kuralları, değerleri, politikaları ve uygulamaları içerirler.

Uluslararası toplumun üyeleri olan ulus-devletler ve onların egemenliklerinin bir ifadesi olan sınırları, ancak, eski coğrafi bölümlenmeyi uygulamada ve düşünsel anlamda tehdit eden ve yıkan uzun süreli uluslararası değişim anlarında yenilenir.

XX. yüzyılda, uluslararası devletler kulübüne ulusların üyeliği, üç ayrı durumda yeniden tanımlanmıştır: I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sonrasında. Her üç durumda da yenik düşmüş, saygınlığı kalmamış veya parçalanmış, topraklarının ulusların kaderlerini tayin hakkı ilkesinin düşünsel gereklerini yerine getiremedikleri için yeni veya yeniden doğmuş devletler arasında paylaştırılmasının görece kolay olduğu çok uluslu imparatorlukların bünyesinden yeni ulus-devletler ortaya çıkmıştır. Bu durumlarda bile, uluslararası düzen açısından temel kaygı olan varolan devletlerin toprak bütünlüğü ilkesi, bağımsızlık taleplerinin ancak bazı durumlarda yerine getirileceği anlamına gelmiştir: İmparatorlukların veya federal devletlerin temel kurucu birimleri *uti possidetis juris** ilkesiyle veya uyumlu biçimde parçalanmış; kendi kaderini tayin hakkının varlığı koşullarında, halk oylamasına başvurulmuş; manda veya BM himayesinde topraklar; önceden bağımsız olan topraklar, zarar gören devletin en azından sözsüz onayıyla bağımsızlığını yeniden ilan etmiş; ve farklı bölgesel siyasî-coğrafi bünyeler için *carence de souverainete*** uygulanmıştır.⁷⁰

1919 ve 1920 yılları arasında, orta ve Doğu Avrupa'da yeni ulus-devletler ortaya çıkmıştır. Yenik Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Prusya Krallığı bünyelerinden etnik-ulusal kimlik zemininde, çoğunlukla halk oylaması sonucu meşruluk iddia eden bir düzine büyük devlet kurulmuştur: Polonya, Çekoslovakya, Avusturya, Macaristan, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk. Bunlara ek olarak, parçalanan Rusya İmparatorluğu bünyesinden Finlandiya ve Baltık

* Halihazırda, mevcut hukuki durum

** Üst egemenin yokluğu.

⁷⁰ Jennifer Jackson Preece, *a.g.e.*, s.48

devletleri Estonya, Letonya ve Litvanya ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda da benzeri bir süreç yaşanmış; Asya ve Afrika'daki Avrupa sömürgelerinde, çoğunluğu varolan sömürge sınırları üzerinde, genellikle çok uluslu, yurttaş ulus-devletler kurulmuştur. Ve daha yakın tarihte, 1989'dan sonra, orta ve Doğu Avrupa'nın çok uluslu devletleri (Çekoslovakya, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği) yerlerini, önceden daha geniş bir devletin egemenlik alanındaki birimler olan, görünüşte etnik temelli ulus-devletlere bırakmışlardır: Çekoslovakya'nın yerine Çek Cumhuriyeti ve Slovakya; eski Yugoslavya'nın yerine Slovenya, Hırvatistan, Bosna, Makedonya ve geri kalanı üzerinde Sırbistan ve Karadağ'ı içine alan Yugoslavya; SSCB'nin yerine Estonya, Letonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova, Ukrayna, Rusya Cumhuriyeti, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan. Yine de sınırların nasıl çizildiğine bakılmaksızın çoğu durumda kapana kısılmış ulusal azınlık bulunmaya devam edecektir.⁷¹

Henüz kendi etnik temelli ulus-devletlerini kurma arzularını gerçekleştirememiş diğer ulusal azınlıklar için, egemen devletlik hakkının ulusal azınlıklar arasında paylaşılması genellikle esin kaynağı olmaktadır. Bağımsız devletlerini kurma talepleri gerçekleşmediğinde söz konusu ulusal azınlıklar kendilerini, etnik kavramlarla ifade edilen bütün uluslara kendi kaderini tayin hakkı tanımayan (veya tanıyamayan) uluslararası düzenin kurbanları olarak hissedecektir.⁷²

1.3.1. Azınlıklar Sorununa Uluslararası Tepkiler

Ulusal azınlıkların *kendi kaderini tayin hakkı* öğretisi ile temellenen ulus-devletin egemenliği ilkesi ile çatışan taleplerine uluslararası düzeyde üç farklı tepki söz konusudur:⁷³

- 1- Bireysel insan hakları düzeni,
- 2- Halkları sınırlara veya sınırları halklara göre düzenleyerek ulusal azınlıkların fiziki temizliği,

⁷¹ A.e., s.49

⁷² A.e., s.48-49

⁷³ A.e., s.51

3- Egemen devlet olma yeterliliği tanımayan bir ulusal azınlık hakları düzeni.

İlk olarak, ulusal azınlıklar sorununu bireysel ayrımcılık ve eşitlik kavramları ile yeniden tanımlayarak, ulusal azınlıkların buldukları devletler içerisinde eşit yurttaşlık ve siyasal haklardan yararlanmalarını dayanak haline getirmeye çalışan bireysel insan hakları düzeni, ulusal azınlıkların egemen kültürel grup içerisinde erimesini ve ileride, ayrıcalıklı uygulama veya ayrılma taleplerine meydan verilmemesini öngörür. Bu düşünce, II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri tarafından, Milletler Cemiyeti azınlık sisteminin çökmesi, Orta ve Doğu Avrupa'nın kimi ulusal azınlıklarının savaş yılları boyunca Nazilerle işbirliği yapmaları gerçeği gözetilerek özellikle desteklenmiştir. Sonuç olarak, 1945 sonrasında kurulan yeni uluslararası düzen evrensel bireysel insan hakları düzenlemelerini içermiş, ancak ulusal azınlık hakları düzenlemelerini içermemiştir.⁷⁴

Yeni ülkelerinde asgari düzeyde bir tanınmayı yeterli bulan ve bütünleştirici taleplerle yurttaş-ulus kimliği içerisine dahil edilmeyi kabul eden göçmen toplulukların aksine, ulusal azınlıklar, çoğunlukla haklı veya haksız olarak kendi kaderini tayin hakkından yoksun bırakıldıklarını düşünerek, kendi etnik ulus-devletlerini kurma ya da en azından tarihi olarak yerleşik oldukları coğrafya üzerinde kendi kendini yönetme hakkına yönelik kimi özel siyasî düzenlemelerin gerçekleştirilmesini hedeflerler.⁷⁵

İkinci olarak, ulusal azınlıkların, varolan ulus-devlet sınırlarına uygun olarak yerlerinden edilerek veya varolan nüfus yoğunluğuna uygun uluslararası sınırların yeniden düzenlenmesi yoluyla, fiziki anlamda eritilebileceği öngörülür. Bu öngörüye göre, ulusal azınlıklar kendi ulusal kimliklerine sahip grubun çoğunluğunu oluşturduğu bir başka devlete göç etmeye zorlanabilirler. Böylesi bir yığınsal göç hareketi, zorlama olmasının dışında ahlakî ve uygulama açısından bir dizi sorunu gündeme getirir.⁷⁶ Tarihte halkların yerinden edilişlerinin iki farklı şekilde yapılageldiği görülmüştür. Birincisi, XX. yüzyıl Avrupa'sında uluslararası anlaşmaların onayladığı birkaç toplu göç olayında kendini gösterir. I. Dünya

⁷⁴ A.e.

⁷⁵ A.e., s.52

⁷⁶ A.e., s.53

Savaşı'nın ardından imzalanan Lozan ve Neuilly Anlaşmaları, Yunanistan ve Türkiye arasında ve daha dar ölçekte Yunanistan ve Bulgaristan arasında nüfus değiş-tokuşuna onay vermiştir. Aynı şekilde II. Dünya Savaşı sonrasında, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşayan Alman ırkına mensup toplulukların Almanya'ya gönderilmesi Postdam Protokolüyle olanaklı olmuştur. Nüfus aktarımının ulusal azınlıklar sorununa uygulanabilir ve meşru bir çözüm olduğuna ikna edici kanıtlar sağlamaktan çok uzak olan bu tarihî örnekler, getirdikleri bireysel acılardan dolayı uluslararası anlaşmazlıkların konusu olmuşlardır. İkincisi, ideal bir homojen yapı oluşturabilmek adına, azınlıklar, ya etnik temizlik dediğimiz şey olan kitlesel sürgün ya da soykırım yoluyla fiziksel olarak ortadan kaldırılmışlar; çoğunluğun dilini, dinini ve adetlerini benimsemeye zorlanarak baskı yoluyla asimile edilmeye çalışılmışlar; fiziksel tecrit ve ekonomik ayrımcılığa tabi tutularak ve siyasî haklardan mahrum bırakılarak, yabancı muamelesi görmüşlerdir.⁷⁷ Daha büyük bir anlaşmazlık kaynağı teşkil eden, azınlıkların uluslararası bir anlaşma olmaksızın, yitirdikleri varlıkların bedelinin adil bir şekilde tazmin edilmesine yönelik herhangi bir yasal işleme başvurulmaksızın, yurtlarından zorla atılmalarını ifade eden bu yaptırımların örneklerine, Hitler Almanya'sında Yahudilere ve 1992-1993 döneminde Bosna'daki Müslümanlara yönelik uygulamalarda rastlanmıştır. Gerek etnik temizlik ve gerekse genosid-soykırım, Birleşmiş Milletler ve ulusal azınlıklarla ilgili diğer uluslararası örgütler tarafından, asgari düzeyde bile insanî gerekleri yerine getirmediği ve insanlığa karşı suç işlemek anlamı taşıdığı için uygun bulunmamaktadır.⁷⁸

İnsanları yerlerinden etmek yerine, ulusal azınlıklar sorununun sınırların varolan etnik bünyelere uyacak şekilde yeniden düzenlenmesiyle de çözülebileceği öngörülmüştür. Bu amaçla, 1919'un galip güçleri, her etnik-ulusal kendi türdeş devletlerini vermeyi başaracak en uygun toprak bölümlenmesinin olanaklı olduğu varsayımından hareket ederek bu düşünceyi uygulamaya geçirmeye kalkıştılar. Ancak Orta ve Doğu Avrupa sınırlarını belirleme görevini üstlenen yeni devletler komitesi, bu çabanın olanaksızlığını anlamakta gecikmedi. Çünkü *kendi kaderini tayin hakkına* sahip etnik gruplar çoğu yerde birbirinden ayıramayacak ölçüde iç içe

⁷⁷ Will Kymlicka, **a.g.e.**, s.27

⁷⁸ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.54

geçmişlerdi.

Kültürel azınlıkları korumak ve çoğunluk kültürleri ile azınlık kültürleri arasındaki olası çatışmaları önlemek ve düzenlemek adına tarihsel çeşitli çabalardan bir diğeri de, XX. yüzyılın başlarında, başka ülkelerde yaşayan soydaşların konumlarının ikili anlaşmalarla düzenlenmesi olmuştur. Mesela, Almanya ve Polonya, bünyelerinde bulunan Polonya kökenli ve Alman kökenli azınlıklara karşılıklı olarak benzer haklar vermeyi kabul ediyorlardı. Bu ikili anlaşma sistemi genişletilerek Milletler Cemiyeti çerçevesinde çok taraflı bir temele oturtulmuştur. Ancak, bu anlaşmalar, azınlık gruplarının ayrımcılık ve baskıya karşı sadece arkalarında bir soydaş devlet varsa korunma sağlayabilmeleri ve bu soydaş devletlerin anlaşma hükümlerini zayıf devletleri işgal etmenin veya müdahalede bulunmanın gerekçeleri olarak kullanması sebepleriyle hem yetersiz hem de istikrar bozucu bir hal almıştır. Mesela, Nazi Almanyası, Polonya ve Çekoslovakya topraklarındaki Alman kökenlilerin anlaşmadan doğan haklarının çiğnendiği gerekçesiyle bu ülkeleri işgal etmiştir.⁷⁹

Sonuç olarak, ulusal azınlıklar sorunu, ulus olma özelliğine sahip, ancak çıkar kaygılarıyla siyasî bağımsızlık hakkını kullanamayacak topluluklar sorunu olarak kabullenilmelidir. Ulusal azınlık hakları ise, böylesi etnik toplulukların egemen meşru yönetim üzerinde istikrarsızlık yaratıcı etkilerini sınırlama arayışıdır. Azınlıklar, devlet olma hakkı olmamakla birlikte, kimi uluslararası hak taleplerinin meşru kabul edilebileceği anlamlı temel özelliklere sahiptirler. Örneğin ulusal azınlıkların üyelerinin eşit yurttaşlık hakları yanı sıra devlet içinde etnik ulusal kimliklerini koruma ve güçlendirme yeteneği veren kimi özel haklara da sahip oldukları kabul edilebilir. Böylesi haklar belirli koşullar altında ulusal azınlık dilini konuşabilme ve bu dilde eğitim yapabilme özgürlüğü ; ulusal azınlık dilinin yer adı ve soy adları olarak kullanılabilmesi, ulusal azınlık birlikleri kurabilme hakkı, ulusal azınlık okulları ve halk merkezleri açabilme gibi haklar olabilir. Benzeri koşullar kısmen Milletler Cemiyeti ulusal azınlık sistemi içine dahil edilmiştir. Bundan başka, ulusal azınlıklar, toplumların sahip olduğu kimi haklara da sahip olabilirler. Örneğin çoğunluğu oluşturdukları bölgelerde özerk yönetimler kurma veya okullar, kiliseler

⁷⁹ Will Kymlicka, **a.g.e.**, s.27

ve diğ er toplumsal kurumlar kurup, bunları yaş atmak için vergi gelirlerinin belirli bir oranını paylaşma gibi haklara da sahip olabilirler.⁸⁰

Bu tür ulusal azınlık güvencelerinin ardında yatan düşünce, ulusal azınlıklara belirli ayrıcalıkların tanınmasının, onların varolan coğ rafi bölümlenmeye yönelik tehdit unsuru olma eğ ilimlerini azaltacağı varsayımından türetilmiştir. Fakat bu varsayım mantıklı gelse ve ahlakî oldu ğ u düşünülse bile, uygulanması devlet egemenliğı açısından ciddi sorunlar doğ masına neden olur. Ulusal azınlıkların bireysel veya toplumsal olarak tanınması varolan ulus-devlet sınırları üzerinde hak iddia eden diğ er ulusal azınlıklara güç verir. Ulusal azınlık hakları uluslararası kurallarını çizerek devlet egemenliğini sınırlamakla kalmaz yanı sıra ulusal erke rakip olabilecek veya ulus-devletin saygınlığını zedeleyebilecek veya hiç değı lse ulus-devlet sistemine hantalca yerleş ip gerginlik ve çatış ma konusu olabilecek ulusal birimlere kimi şek illerde uluslararası konumlar bağ ışlayabilir. Olası yansımaları nedeniyle devlet adamları ço ğ u ulusal azınlık haklarını benimseme konusunda aş ırı derecede çekimserdirler, dolayısıyla yakın tarihlere kadar sorunu ulus-devletin yurttaşlık yorumu ve ulusal kendi kaderini tayin hakkı içinde yer alan bireysel insan hakları söylemiyle dile getirmeyi siyasî açıdan daha uygun bulmuşlardır.⁸¹

1.3.2. Vestfalya Kongresi'nden Berlin Kongresi'ne Azınlık Hakları (1648-1878)

1.3.2.1. Vestfalya Kongresi

Azınlıkların korunmasına ilişkin ilk düzenlemeler dinî azınlıkların lehine olarak reformasyon döneminde 1555 tarihli Augsburg Din anlaşmasında yer almıştır. Buna göre, Hıristiyanlar Katolik ve Protestan olarak ikiye ayrılırken, imparatorlar kendilerine tabi ülkelerde oturan halkların dinini belirleme hakkına sahip oluyorlardı.

Vestfalya Kongresi uluslararası ilişkilerin yürütülmesinde, geleneksel ortaçağ ile yeni dönem arasında keskin sınırlar çeken bir yapılanmadır. 1644 yılında Münster

⁸⁰ Jennifer Jackson Preece, *a.g.e.*, s.55-56

⁸¹ *A.e.*, s.57

ve Osnabrück'te toplanan bu kongreye, ortaçağ Hıristiyanlığının yatay feodal toplumu yerini, yeni dikey egemenlerin, sınırları belirli devletler toplumuna bırakmıştır. Diğer bir deyişle, yeni uluslararası ilişkilerin kalıcı örgütlenmesi kurulmuştur.⁸² İlk defa mutlak monarkların tek egemen güç olarak uluslararası düzeyde biraraya gelmesine ve Avrupa'nın yeni düzenini ilan etmesine yol açan 1648 tarihli Vestfalya Antlaşması özü itibariyle şu unsurlara dayanmaktadır:⁸³ a) Bütün devletlerin eşitliği ve bağımsızlığı; b) Herbir devletin kendi dış politikasını izleme, ittifaklar ve karşı ittifaklar kurma ve kendi lehine bir savaşı sürdürme hakkı; c) Savaşın yerine diplomasinin ikame edilmesi; c) Savaşı önlemede bir araç olarak ya da savaşın kaçınılmaz olduğu durumda ittifaklara destek sağlamak adına güç dengesinin sağlanması.

İlk önemli azınlık himayelerini de konu edinen ve Münster ve Osnabrück Anlaşmalarını kendine esas alan Vestfalya Barış Antlaşması ile, 1552'de Passau'da ve 1555'te Augsburg'da yapılan dinî anlaşmalarla verilen azınlıklara ilişkin haklar teyit edilmiştir.⁸⁴

1640'larda, 1990'ların ilk yıllarındakine benzer herhangi bir azınlık hakları düzenlemesi olmamasına rağmen, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki uluslararası anlaşmalar, egemenlerin kimi huzursuz Hıristiyan topluluklarına bağışladığı dinî özgürlükler türünden azınlık haklarının ilk siyasî örneklerini sergilerler. Din, bu dönem Avrupa'sında, farklı toplulukları birbirinden ayıran en önemli unsur olması sebebiyle azınlık haklarının esasını oluşturmaktaydı. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kadınlar ve erkekler İrlandalı, İngiliz, Alman, Fransız olmalarından çok Katolik, Protestan, Lütherci veya Kalvinist olmaları dolayısıyla birbirlerinden ayırt edilirdi.

Vestfalya Barışı (1648), Otuz Yıl Savaşları sonrasında egemenler arasındaki toprakların yeniden paylaşılmasını ayrıntılandırırken; bir yandan da Protestanlar gibi dinî topluluklara belirli ayrıcalıklar bağışlıyordu: Protestanlar kiliseye geri dönüyor ve 1624 yılında sahip oldukları dinî mülklerini geri alıyor, dinlerinin gereklerini gizli veya açık yerine getirme hakkı kazanıyorlardı.

⁸² A.e., s.70

⁸³ Deniz Ülke Arıboğan, a.g.e., s.92

⁸⁴ Ayşe Füsün Arsava, a.g.e., s.1

Osnabrück Anlaşması'nın 5. maddesi ile Protestan ve Katolik mezheplerinin hukukî eşitliği kabul edilirken, başka bir inanca sahip hükümdarın Katolik ve Protestan tebaalarına dinî inanç, vicdan özgürlüğü ve özel yaşamında açık olarak serbest bir şekilde dinini icra etme özgürlüğü garanti edilmektedir. Buna ek olarak mülkiyet hakkına zarar gelmeksizin göç etme özgürlüğü de tanınmaktadır.⁸⁵ Bu anlaşma ile Katolik ve Portestanlara has düzenlemeler yapıldığı, ancak diğer inançların bu düzenlemelerin dışında tutulduğu görülmektedir.

Protestan ve Katolik mezheplerinin tanınması ve eşit kılınması ülke devrine ilişkin anlaşmalarda devredilen ülkenin halkına inanç özgürlüğü temin edilmesine yönelik düzenlemeleri de gündeme getirmiştir. Buna göre Osnabrück Anlaşması'nın 10. maddesi ile Pommern ve Rüpenne Stralsunda kentinde yaşayan Protestanlara özgür bir biçimde dinlerini icra etme hakkı verilmiştir.⁸⁶ Benzer şekilde, Vestfalya'dan sonra düzenlenen, Nijmegen (1678) ve Ryswick (1697) Anlaşmaları, Hollanda'nın ele geçirilmesi konusundaki Fransız-İspanya anlaşmazlığına son verirken; bütün “şerefli, soylu hayırseverlerin”, bütün Hıristiyan inançlarının yerleştirildikleri topraklar üzerinde savaş çıkmadan önceki “laik ve dinî” yaşamlarına geri dönmelerini güvence altına almıştır. Bu güvenceler Utrecht Anlaşmasıyla (1713) pekiştirilmiştir. Benzeri azınlık koşulları Oliva Anlaşması'nda (1660), Dresden Anlaşması'nda (1745), Hubertusburg Anlaşması'nda (1763) ve Paris Anlaşması'nda (1763) da bulunabilir.⁸⁷

İsveç, Polonya ve Livonya arasında düzenlenen Oliva Anlaşması'nda, İsveç, Polonya tarafından İsveç'e devredilen Livonya'da yaşayan Katoliklere din özgürlüğünü garanti ederken; 1763 tarihli Paris Anlaşması'nda, Kanada ve Kuzey Amerika'nın Fransa tarafından İngiltere'ye devri düzenlenirken İngiltere'nin kanunları karşısında Katoliklere inanç özgürlüğü tanınıyordu. Polonya'nın ilk kez bölünmesine ilişkin 1773 tarihli Varşova Anlaşması ile Prusya'ya devredilen alandaki Katolikler için diyanet işlerinde özgürlük ve söz konusu topraklarda mülkiyet haklarını koruma hakkı, 1772 itibarıyla sahip oldukları kiliseleri ve kilise vergilerini muhafaza etme hakkı tanınırken; Belçika ve Hollanda arasında Viyana

⁸⁵ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.1-2

⁸⁶ **A.e.**, s.2

⁸⁷ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**,s.71

Konferansı'nda yapılan 1814 tarihli Protokolün II. maddesi ile tüm inançların himayesi ve tüm vatandaşlara resmi görevlere inançlarından bağımsız olarak başvuru hakkı verilirken, ilk kez bu anlaşma ile sadece Hristiyanlara değil tüm vatandaşlara inanç özgürlüğü ve medeni haklarda eşitlik öngörülmüştür.⁸⁸

Bu dönemdeki azınlık hakları, aynı dinî topluluğun önceden de toprağı olan egemenin uyuğu olan üyelerine uygulanmamıştır. Bu anlaşmalar toprakların yeniden paylaşılması sonucu ortaya çıkan iç-dış karmaşasıyla ilgilidir. Sonuç olarak, böylesi koşullar kendiliğinden dinî özgürlük yararına ortaya çıkan bir uluslararası kuralın kanıtları olarak yorumlanmamalı, fakat, prens ve onun dindaş uyrukları arasındaki özel bir ilişki düzleminde anlaşılmalıdır. Prenslar, yönetimleri altındaki insanların dinî ilişkilerini belirleyebildiklerinden, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bile, varolan dinî topluluklara karşı egemenlerin belirli ahlakî sorumlulukları olduğu kanısı vardır. Vestfalya ve sonrasındaki uluslararası hukuk kuralları bir prensliğin diğerine sadece dinî nedenlerle fiilî karışmasına izin vermeyecektir, bu durum dinî güvencelerin uluslararası anlaşmalara barış koşullarından birisi olarak girmesini engellememiştir.⁸⁹

Söz konusu uyrukların, böylesi hakları insan olmalarının bir gereğı veya doğal yasalar vs. gibi kendiliğinden ellerinden alınamaz haklar olarak değil, egemenin takdir yetkisi altındaki hakları olarak anlamaları gerekir. Üstelik egemenin çıkarıyla bu tür topluluklarla ilgili anlaşma koşulları arasında bir uzlaşmazlık söz konusu olduğunda, egemenin yasaları üstün gelecektir. Kısacası, bir prensin elde ettiği topraklar üzerindeki egemenliğı ilk azınlık düzenlemeleri niteliğindeki dinî ayrıcalıklarla sınırlandırılmış değildir; mutlak olmayı sürdürmektedir. Zaten dinî inanç özgürlüğünü tescil eden 1648 tarihli Vestfalya Barış Antlaşması inanç özgürlüğünü sadece prenslere getirirken, ona tabi unsurlara bu hak öngörülmemiştir.

Ortaçağ derebeylik sisteminin yerini merkezi egemenlik sınırları belirlenmiş devletlerin aldığı bu dönemde, Avrupa prenslikleri değişen koşullar karşısında, yeni ortama uyum sağlamak adına yeni düzen arayışlarına girerken sınırları belli bir alandaki tebaanın mutlak hakimi konumuna gelmişlerdir. Vestfalya dönemindeki görüşme süreçleri, modern diplomasi geleneğinin başlangıcı olarak görülecek ve

⁸⁸ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.2

⁸⁹ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**,s.72

savaşları önlemede diplomasi bu dönemden sonra Avrupa Devletlerinin temel stratejisi haline gelecektir.⁹⁰

1.3.2.2. Viyana Kongresi

Viyana Kongresi (1815) sırasında, devletler arası ilişkilerde, ulusçuluk ve onun uzantısı olan ulus-devlet yeni bir meşruiyet ilkesi olarak işlerlik kazanmaya başlamıştır. Ulusçuluğun ortaya çıkışı, Amerika ve Fransız devrimleri ile, bu devrimleri izleyen Napolyon çağı döneminin deneyimlerinin ürünüdür. Amerika devrimi Locke'cu düşünceler olan hoşgörü, doğal haklar ve siyasî temsil hakkı ile bunlarla bağlantılı meşru erk kavramının yaygınlaşmasına büyük katkılarda bulunurken, Fransız Devrimi ulus haklarını insan haklarının bir uzantısı haline getirmeyi sürdürmüştür. XVIII. yüzyılın son yıllarında ve XIX. yüzyıl başlangıcında Napolyon, genişleyen Napolyon İmparatorluğu ile ulus-devlet olarak değil hanedanlıkla yönetilen uyruk halkların birleşmesi pahasına belirli ölçülerde ulusal bağımsızlık önermiştir.⁹¹

Fransız devrimi sonrasında Napolyon Bonaparte'ın stratejisi gereği Avrupa'da ortaya çıkan ulusçuluk akımlarını engellemek maksadıyla yeni bir uluslararası düzenleme girişimi olarak ve Napolyon'u mağlup eden devletlerin, Napolyon öncesi Avrupa'nın restorasyonu ve her türlü ayaklanmayı bastırma ve statükoyu koruma amacına yönelik olarak, Viyana Kongresi kararları doğrultusunda girişilen sıkı işbirliği ve sonrasında 1815-1914 yılları arasında toplanan uluslararası konferanslar, "Avrupa Ahengi" dediğimiz bir düzeni meydana getirecektir.⁹² "Avrupa Ahengi" sistemi, uluslararası teorilerin savaş ve barış üzerine dayalı, güç elde etme ve onu kullanma olgularına vurgu yapan analizlerini çok farklı bir çehreye büründürmüştür. Bu dönemle birlikte Avrupa'da bir yüzyıl boyunca sürecek istikrarlı bir barış ortamına girilmiş ve bölgedeki güç dengesi titizlikle korunmuştur. XIX. yüzyıl Avrupası, pek çok küçük savaşa izin vermekle birlikte bunların genel ve güç

⁹⁰ Levent Ürer, *a.g.e.*, s.39-40

⁹¹ Jennifer Jackson Preece, *a.g.e.*,s.73

⁹² **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 1995, s. 41

dengesini bozucu bir savaşa dönüşmesini engellemiş, değişim ve muhafaza eğilimleri iyi bir şekilde dengelenmiştir.⁹³

Uluslararası toplumun kralıklardan ulus-devlete dönüşümü, birkaç kuşak boyu süren uzun bir süreç gerektirmiştir; yine de *Final Act of the Congress of Vienna* (Viyana Kongresi Sonuç Anlaşması) içinde içtekileri dıştakilerden ayırt eden yeni kimlikler olarak ve böylece uluslararası düzene yönelik yıkıcılık olasılığı taşıyan ulusal kimliklerin doğuşuna yanıt olarak azınlık haklarının siyasî ifadelerinde değişimin başladığına dair kanıtlar vardır. Viyana'da imzalanan anlaşmalar, azınlıkları dinî topluluklar olarak değil de ulusal gruplar olarak tanımlayan ilk anlaşmalar olmaları sebebiyle azınlık haklarının evrimi açısından dikkate değer niteliktedir. Genel Anlaşmanın 1. maddesi (Polonya'nın Prusya, Rusya ve Avusturya arasında paylaşılması bölümü), Lehlere kendi ulusal kurumlarını sürdürme hakkı tanırken, bu güvencenin ölçeğiyle ilgili takdir yetkisini ilgili egemenlere bırakmıştır.⁹⁴ Bu belirsizliğe herhangi bir uygulama ölçüsü getirilmiş olması eklendiğinde, güvencenin esas anlamı Polonya'nın ulusal ifade hakkının korunmasından ziyade Fransa'da ve İngiltere'de yayılan düşüncelere verilen bir taviz niteliğindedir. Fakat Fransa, 1831 Polonya ayaklanmasının ardından, Rusya'nın baskı önlemlerine başvurmasına karşı çıkışına gerekçe olarak bu koşulları gösterirken, İngiltere ve Avusturya da, 1863'te Rusya denetimindeki Polonya'ya karışmalarını haklı çıkarmak adına Fransa'yı izlemişlerdir.⁹⁵

Viyana Sonuç Kararları, bir egemenlik alanından diğer bir egemenlik alanına aktarılan halkların dinî özgürlüklerine yönelik güvencelere ek olarak yurttaşlık ve siyasal haklarla ilgili de ilk işaretlerin ortaya çıktığı bir belgedir. Genel anlaşmanın LXXVII maddesi, Bern ve Basel Piskoposluğu Halklarının Bern ve Basel Kantonlarına aktarılmasını içerir ve bu kantonların yeni unsurlarının, yerleşikleriyle dinî özellikler ayrımı yapılmaksızın eşit siyasî ve yurttaşlık haklarına sahip oldukları belirtilir. Genel anlaşmanın Belçika (Katolik) ve Hollanda'nın (Protestan) birleşmesiyle ilgili ek X ve eski Sardinya Krallığı egemenlik alanındaki toprakların

⁹³ Deniz Ülke Arıboğan, *a.g.e.*, s.116-120

⁹⁴ Jennifer Jackson Preece, *a.g.e.*, s.75

⁹⁵ *A.e.*, s.76

(Katolik), Cenevre Kantonuna (Protestan) aktarımıyla ilgili ek XIV. maddelerinde de benzeri güvencelere rastlanır.⁹⁶

Viyana Kongresi'nin asıl amacı olarak, kongrede alınan kararlar dikkate alındığında, paylaşma konu topraklardaki ulusçu fikirlerle mücadele edebilecek bir yöntem geliştirme çabası ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla, Kongre'de alınan ulusal azınlıklarla ilgili kararların bu anlamda algılanması gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır. Viyana Kongresi ile ilk kez gündeme gelen ulusal azınlık hakları, Avrupa'nın güçleri için önemli bir tehdit olarak algılanmasına karşın, XIX. yüzyılın ilerleyen süreci içerisinde önemli bir dış politika aracı olarak kullanılmaya başlanacaktır. Özellikle emperyalizmin süratli gelişimi içerisinde ulusal azınlıklara destek verme Avrupa'nın büyük güçleri tarafından bir etki kurma yöntemi ve mücadele aracı olarak kullanılacaktır.⁹⁷

Siyasî birlikler kurma eğilimiyle aynı zamanda azınlık topluluklarının egemen ulusal, kültürel ve dilsel gruplar bünyesinde eritilmesine yönelik eğilim de kendini göstermiştir. Bu nedenle tek başına eşit yurttaşlık ve siyasî haklar kavramlarıyla dile getirilen ve eritmeci amaçlarla uyumlu şekilde tanımlanan azınlık güvencelerinin eşit muamele olarak yorumlanma eğilimi, Viyana'dan başlayarak, uluslararası azınlık hakları anlaşmalarının tekrarlanan bir unsuru haline gelmiştir.⁹⁸

1.3.2.3. Berlin Kongresi

Azınlık haklarının Viyana'da belirlenen esasları, 1878 Berlin Kongresi'ne kadar geçerliliğini korumuştur. Bu tarih itibariyle, uluslararası toplum doğuya doğru genişlerken, Batı Avrupa'nın dışında yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte ulusal azınlıklar sorunu yeni biçimini almıştır. Ulusal azınlık hakları, yurttaşlık, siyasî özgürlükler yanısıra dinî özgürlükler, büyük güçlerin yeni ulus-devletleri (Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'ı) etkileyen sınır değişikliklerine boyun eğmelerinin bedeli olarak genişletilmiştir. Bu anlaşmalarda önceki dönemlerden farklı olarak, varolan güçlerin yeni devletlere dayattıkları temel

⁹⁶ A.e.

⁹⁷ Levent Ürer, a.g.e., s. 50

⁹⁸ Jennifer Jackson Preece, a.g.e.,s.76

bir unsur vardır; eşitsiz egemenlik. Uluslararası tanıma açısından, toprağın ve halkların etkin denetimiyle ilgili temel olan egemenin bağımsızlığı geleneksel asgari ölçütünün ötesine geçen bir anlayışla, yeni devletlerin uygarlık ölçütlerine uymaları (örneğin hukuka bağlılık, yurttaş özgürlüklerine saygı ve azınlık hakları güvenceleri) bir koşul olarak yeni muhtemel ulus-devletlere dayatılmıştır. XIX. yüzyıl sonlarının uluslararası anlaşmalarında ulusal azınlık yükümlülükleri, artık, devletlerin kendiliğinden uluslararası iyi niyeti göstermek için kabullendikleri bir şey değildir. Uluslararası toplumun yeni ulus-devlet üyelerine dışarıdan dayatmalarının ardında, Batı Avrupa dışındaki halkların aşağı halklar değilse bile, geri kalmış oldukları ve dolayısıyla sonunda, büyük güçlerin çıkarları çerçevesinde tanımlanan uluslararası düzen ve istikrarı tehdit edebilecek ulusal azınlıklar sorunu gibi konularda büyük güçlerin vesayetine gereksinim duyacakları önermesi yatıyordu.⁹⁹

Yakın Doğu’da yayılma veya ulusal çıkarların korunması adına ulusal azınlık haklarının bir bahane olarak kullanılması, sadece Avrupalı güçlere özgü değildi. Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyanlara toprak verdiğinde Müslümanlar için dinî güvenceler istemiştir. Örneğin İngiltere 1878’de Türkiye ile savunma ittifakına girdiğinde, Kıbrıs’ın yönetimini eline geçirip adayı işgal etmesine karşılık olarak, adadaki Müslümanların geleneksel dinî ve mülkiyet haklarını koruyacağını temin etti.¹⁰⁰

Yeni ve güçsüz devletler üzerindeki ulusal azınlık hakları konusundaki dış güçlerin dayatmalarının ilk örneklerinden biri olarak, Yunanistan’ın Osmanlı’dan bağımsızlığını sağlayan 1830 tarihli Londra Protokolü’nün farklı koşulları gösterilebilmektedir. Yunanistan’ın bağımsızlığını tanımanın koşulu olarak Fransa, İngiltere ve Rusya, Yunanistan’ı yönetimi altındaki topraklar üzerinde yaşayan Müslüman azınlığa kendi dinlerinin gereklerini yerine getirme özgürlüğü, dinî kurumlarını koruma hakkı güvencesi vermekle yükümlü kıldılar. Ayrıca ilgili protokol ile Katolik dininin serbest ve açık olarak icrasına izin verme, Katoliklerin mülkiyet haklarına saygı gösterme yükümlülüğü de getirilmiştir.¹⁰¹ Daha uzak alanlarda, XIX. Yüzyılda, Afyon Savaşı’nın ardından Çin’in yenilmesi üzerine

⁹⁹ A.e., s.77

¹⁰⁰ A.e., s.78

¹⁰¹ Ayşe Füsün Arsava, a.g.e., s.3

büyük güçler tarafından dayatılan eşitsiz anlaşmalar, gönüllü kabullenilen azınlık haklarının değil, dış dayatmalarının kanıtıdır. 1858’te yenilenmiş Batılı ordusunun kızgınlığını üstüne çekme tehdidi altındaki Çin’in imzalamak zorunda kaldığı Tienşan Anlaşması, Hıristiyanların (Katolik ve Protestan, Çinli veya Avrupalı) gerek dinî özgürlüklerine gerekse dinlerini yayma özgürlüklerine saygı maddesini içerir.¹⁰²

1878’de Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Doğu Meseleleri Kararları’nda (yaygın adıyla Berlin Anlaşması) ulusal azınlıklarla ilgili yükümlülüklerin himayeci üstenci bir tutumla dayatılışı olgusu çok daha belirgindir.

Berlin Antlaşması ile kurulan yeni devletler olan Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan, Romanya ve bunların yanısıra Osmanlı İmparatorluğu dinî inançların himayesi ile yükümlü kılınırken, dinî inançlar nedeniyle yapılan ayrımcılıklar da bu antlaşma ile yasaklanmıştır. Dinî inançlardaki farklılık, medeni ve siyasî hakları kullanma veya onlardan istifade etme, veya resmî görevlere, mercilere, makamlara kabul edilme veya bazı meslek ve sanatlara kabul edilme ölçüsü olarak kimseye karşı ileri sürülemeyecektir. Antlaşma ile bütün vatandaşların ve yabancıların tüm dinlerinin özgür olarak icra edilmesi garanti edilmiş olup, çeşitli dinî cemaatlerin hiyerarşik otoriteleri ile olan ilişkilerine engelleme yapılmayacağı kabul edilmiştir. En nihayetinde, azınlıkların korunmasına ilişkin hükümler yeni devletlerin uluslararası alanda tanınması koşulu olarak kabul edilmiştir.¹⁰³

Berlin Antlaşmasının XXVII ve XXXIV. maddelerinde, Karabağ ve Sırbistan’ın bağımsızlıklarının tanınmasının koşulu olarak, bu devletlerin Müslümanların dinî özgürlüklerini kabullenmeleri ve egemenlik alanları içerisinde dinin bir ayrımcılık unsuru olarak kullanılmayacağına güvencelerini oluşturmaları olduğu belirtiliyordu. Romanya’nın bağımsızlığının tanınması karşılığında talep edilen ulusal azınlık hakları güvenceleri daha da ayrıntılıydı. Medeni ve siyasî haklar alanında değil sadece, kamu binalarında meslek birliklerine katılım ve sanayide dinî azınlıkların dinî özgürlüklerinin güvencelerinin oluşturulması ve ayrımcılığın önlenmesi talep ediliyor ve dinî azınlıkların kapsamı Romanya’da yerleşik olan “bütün güçlerin uyrukları ve yurttaşları” şeklinde genişletiliyordu. Bu açıdan

¹⁰² Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s. 80

¹⁰³ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.3-4

anlaşmanın XLIV. maddesindeki Romanya düzenlemeleri, Çin'e zorla kabul ettirilen anlaşma ile koşulların çoğunun ülkede yerleşik Avrupa kökenli bireylerin haklarıyla ilgili olması sebebiyle benzerlik göstermektedir.¹⁰⁴ Ayrıca, Romanya, Berlin Antlaşması'nın Yahudileri himaye edici hükümleri ile, vatandaşlığı sadece Hıristiyanlara bağışlayan anayasasının 7. maddesini değiştirmekle yükümlü tutulmaktadır.¹⁰⁵ Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan'ın bağımsızlığıyla ilgili IV. maddesi, azınlık mensuplarının pozitif anlamda himayesine dair önemli bir örnek olup, bütün ulusal grupların çıkarlarının (Türk, Romen, Yunanlı ve diğerleri, aynı zamanda etnik Bulgarlar) 'kralların organik-kalıtımsal yasaları' seçim düzenlemeleri gündeme geldiğinde göz önünde tutulacağı ibaresini barındırdığından ayrıca dikkate değerdir.¹⁰⁶ Bu hüküm, Milletler Cemiyeti dönemindeki ulusal azınlıkların korunmasına model teşkil etmiştir.

Bu koşulların yerine getirilmemesi, bir kez verilmiş olan tanınmanın geri çekilmesine neden olmadı. Anlaşmalarda belirlenen koşullara uymama durumunda, zorlayıcı bir düzenek de söz konusu değildi. Yine de I.Claude, 'büyük güçler Berlin Anlaşmasının kendilerine, koşulların yerine getirilmemesi durumunda karışma hakkı tanıdığından hiç kuşku duymamaktaydılar', der. Ulusal çıkarların ve güç dengesi hesaplarının öncelik taşıması çoğu durumda böylesi karışmaların önüne geçmiştir. Bunun tek istisnası, Yahudi azınlığa yönelik kötü muameleyi önlemek amacıyla Romanya'ya müdahale edilmesidir.¹⁰⁷

Şu ana kadar bahsi geçen azınlıkların korunmasına ilişkin anlaşmaların hiçbirinde "azınlık" kavramı geçmemekte olup, kavramın ilk kez kullanımına büyük güçlerin Yunanistan'a verdikleri Ege adalarına ilişkin olarak "Müslüman azınlıkların himayesi"nin istendiği 1914 tarihli notada rastlanılmaktadır.¹⁰⁸

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, azınlık haklarının ilk siyasî düzenlemeleri, başka bir prenslikten yeni kazanılmış topraklar üzerinde yaşayan huzursuz dinî topluluklara egemenlerin bağışladıkları dinî özgürlükler olarak gündeme gelmiştir. Bu ayrıcalıklar, XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa'sında, güç dengesi hesaplarının ve

¹⁰⁴ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s. 80-81

¹⁰⁵ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.4

¹⁰⁶ **A.e.**, s.6

¹⁰⁷ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**,s.79-81

¹⁰⁸ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s.4

ardında yatan dinî konumlanışın (Protestan ülkeler Protestan, Katolik ülkeler Katolik olarak bırakılmıştı) baskısı altında tanınmıştır. Avrupa'nın yönetim biçimi ve kimliğini belirlemede ulusçuluk, aşama aşama dinin yerini almaya başladığında, başlangıçtaki bu tutum değişmeye başlamıştır. Daha 1815'te Viyana Kongresi Sonuç Anlaşması'nda azınlıklar, ulusal gruplar olarak tanımlanır ve onlara tanınan haklar, dinî özgürlüklere ek olarak, medeni ve siyasî özgürlükleri de kapsamına alır. 1878 sıralarında yeni ulusal biçim, azınlık haklarının eski dinî tanımının yerini alma sürecini artık tamamlamıştır. Berlin'deki büyük güçler Balkanlarda kurulan yeni ulus-devletler dolayısıyla gündeme gelen sınır değişikliklerini kabullenmelerinin bedeli olarak, ulusal azınlık haklarını, yurttaşlık hakları ve siyasî özgürlükler, dinî özgürlükler ve kamusal alanda ayrımcılığın önlenmesi olarak tanımlamışlardır.

2. MİLLETLER CEMİYETİ AZINLIK HAKLARI SİSTEMİ (1919-1939)

I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde azınlıklara çeşitli anlaşmalarla din ve vicdan özgürlüğü, dinin özgür olarak icra edilmesi hakkı gibi bireysel haklar yanında yeni kiliseler kurma, muhtariyet kurulması, derslerin ana dilde verilmesi gibi kolektif haklar tanınmıştır. Bu dönemdeki düzenlemelerin en belirgin özelliği, azınlığın uyruğu bulunduğu devlete karşı korunması sorununun, azınlık gruplarıyla dil, din veya etnik köken gibi çeşitli bağları bulunan diğer devletler tarafından gündeme getirilmesi ve bu devletler arasındaki anlaşmalarla güvence altına alınması olmuştur. Esasında azınlıkların korunması sorunu siyasî bir nitelik taşımış, belirli azınlık gruplarının korunmasının gündeme geldiği dönemlerde yapılan özel anlaşmalarda çözüm aranan bir mahiyet içermiştir.¹⁰⁹

I. Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa'nın büyük güçleri, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Prusya Krallığı gibi çok uluslu yapılara sahip devletlerin bünyesinden çıkan yeni bağımsız ulus-devletlere uygulanacak yeni düzenlemeleri geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Savaş sonrası dönemde öngörülen azınlıkların korunması yeni bir boyuta evrilecek, halkların *kendi kaderini tayin hakkına* dayandırılan milliyetler prensibini gerçekleştirme gayesiyle hareket edecektir.

Milliyetler prensibi savunucuları için ideal devlet, ulus-devlet olmakta ve her halkın kendine ait bir devletinin olması gerekliliğinden hareket etmektedir. Ulusal devletin oluşmasının mümkün olmadığı ve bir halkın başka halklarla aynı devlet içerisinde beraber yaşamak zorunda olduğu durumlarda milliyetler prensibi, her ulusun mevcut devlet yapısı içerisinde korunmasını, saygı görmesini ve ona serbest gelişme imkanının verilmesini gerektirirken, baskı altında bulunan uluslar için reformlarla, muhtariyet haklarıyla ve en nihayetinde baskı yapan devletten ayrılma ile kendi kaderlerini belirlemelerini öngörmektedir.¹¹⁰ Savaş döneminde Churchill,

¹⁰⁹ Gökçen Alpkaya, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", **İnsan Hakları Yıllığı**, 14. Cilt, 1992, s.148

¹¹⁰ Ayşe Füsun Arsava, **a.g.e.**, s. 7

“biz bu savaşın Avrupa’nın haritasını milliyetler prensibine göre değiştirmesini istiyoruz” derken savaşın amacını bu Şekilde dillendirmektedir. Benzer bir yaklaşım başkan Wilson tarafından da 1918 tarihli barış programının 4. noktasında, “açık olarak tanımlanan tüm ulusal istekler mümkün olduğu ölçüde tatmin edilecektir”, Şeklinde dillendirilecektir.¹¹¹ Savaş döneminde tüm etnik gruplara vaad edilen *kendi kaderini tayin hakkı*, 1919 sonrasında, sınırların belirlenmesi ile görevlendirilen Yeni Devletler Komitesi’nce daha gerçekçi bir Şekilde değerlendirilmeye başlanmış olup, tüm etnik gruplar için “tek ulus-tek devlet” teorisi pratikte muhtemel bulunmamıştır. Böylelikle kimi etnik grup, kendi ulus-devletini kurma hakkından yoksun kalırken, kimisi de kendilerini Çekoslovakya’daki Slovaklar veya Yugoslavya’daki Slovenler ve Hırvatlar gibi kendilerinin ürünü olmayan yeni, çok uluslu bünyeler içinde bulmuşlardır. Kimisi ise, eski imparatorlukların yönetici seçkinleriyle kendi kendini, aşağı sınıf olarak gördükleri diğer etnik kökenli halkların yönetiminde yeni bağımsız devletler içinde yaşarken bulmuşlardır.

Yeni toprak paylaşımından hoşnut olmayan etnik grupların uluslararası alanda olası çatışmalara ve anlaşmazlıklara sebebiyet verebileceğinin farkındalığı ile Avrupa’nın büyük güçleri, XIX. yüzyılda olduğu gibi 1919-1920’lerde de yeni devletlerin bağımsızlığını, belirli ulusal azınlık haklarını kabullenmeleri Şartıyla tanımayı sürdürürken, Milletler Cemiyeti’ne katılabilmenin n Şartı olarak da bu hakları ilgili devletlere kabul ettireceklerdir. Yeni bağımsızlığını kazanan devletlere dayatılan Şartlar ile büyük güçler, azınlıklara yurttaşlık ve siyasî eşitlik hakları ile asgari seviyede kültürel korunma bağışlanarak söz konusu bireylerin ayrılıkçı ulusal emellerini gerçekleştirmekten vazgeeceklerini, varolan durumlarından hoşnut, sadık yurttaşlar haline geleceklerini, böylelikle de, akraba-devletlerin müdahaleleri ile karşılaşmayacaklarını ummaktaydılar. Savaş sonrası dönemde yapılan ikili anlaşmalarla, 1920 yılında Milletler Cemiyeti’nin garantisi altına sokularak, hem büyük devletlerin müdahalesi engellenmek istenmiş hem de azınlık sorununa uluslararası hukuk boyutu kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak savaş sonunda imzalanan anlaşmaların sadece savaştan yenilgi ile çıkan devletleri ve yeni kurulan devletleri azınlıklarla ilgili yükümlülük altına sokması, savaş galibi devletlerde yer

¹¹¹ A.e., s. 8

alan azınlıklarla ilgili düzenleme yapılmaması, evrensel bir azınlık sisteminin kurulmasına olanak sağlamayacaktır.¹¹² Ayrıca düzenlemelerin amacı, evrensel kurallar oluşturmaktan öte savaş sonrasında siyasî düzenlemelerini tamamlamaya yönelik olmuştur.¹¹³

2.1.1. Azınlıkların Korunmasına İlişkin Düzenlemeleri Belirleme Çabaları

2.1.1.1. Savaş Dönemi Öneriler

Ulusal azınlıklar sorunu, 1914-1918 yılları arasında İtilaf devletlerinin ilgi odağında yer almazken, bu sıralarda, *Office Des Nationalités* ve *Central Organization for Durable Peace* özel örgütlenmeleri ulusal azınlıkların sorunlarına ilişkin konularda çalışmalarını yürütmekteydiler. *Office Des Nationalités* 1915 ve 1916'da iki konferans düzenleyip, sonuçlarını *Draft Declaration of the Rights of Nationalities* adlı bir belge ile açıkladı. Buna göre; ırk, din ve dinî özgürlükler ve olası olduğu takdirde türdeş ulusların bağımsız devlet kurma haklarının tanınması; olası değilse, içinde buldukları devletin nüfusunun büyük bir oranını oluşturdukları yerlerde yerel, dinî ve eğitim özerkliklerinin tanınması genel ilkeleri öngörülmüyordu. *Central Organization for Durable Peace* örgütlenmesi de, 1917'de "Uluslararası Ulusal Azınlıkların Hakları Anlaşması Taslak Metni"ni ilan ederek, ulusal azınlıklara yurttaşlık ve siyasî eşitlik haklarının yanında eğitim ve dinî kurumlar üzerinde denetim yetkisi ile, hükümette belli oranlarda temsil hakkı veriyor ve bu hakların işlerlik kazanması için imzacı taraflarca kabul edilen gözetim ve denetim yetkisi olan uluslararası bir komisyonun oluşturulmasını ve kararları bağlayıcı olacak bir uluslar mahkemesinin kurulmasını öneriyordu.¹¹⁴

¹¹² Naz, Çavuşoğlu, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1999, s.14

¹¹³ Gökçen Alpkaya, **a.g.e.**, s. 148

¹¹⁴ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.86-87

Milletler Cemiyeti azınlık hakları tanımlamalarında anlamlı bir rol üstlenen Yahudi grupları gibi bağımsız devlet olma amaçlarının imkansızlığının farkında olan ulusal gruplar, bu gibi örgütlenmelerde önemli yer işgal ediyorlardı. Orta ve Doğu Avrupa'nın Yahudi örgütleri, azınlıklara kendi eğitim ve dinî kurumlarının işleyişini düzenleme, denetleme ve kamusal fonlarla yürütülmesi hakkı tanıyacak ve siyasî meclislerde oransal temsil sağlayacak bir kültürel özerklik sistemi talep ederken; ABD Yahudileri, ABD devlet başkanı Woodrow Wilson ve danışmanları üzerinde, bütün barış konferansları gündemine azınlık haklarını getirmeleri konusunda yoğun baskı uygulamaktaydılar.¹¹⁵

Wilson, azınlıklar sorununu eşit yurttaşlık hakları ve özgürlükleri gerektiren ayrımcılığın önlenmesi sorunu olarak görüyordu. Berlin'deki devlet adamlarından farklı olarak, ulusal azınlıklar konusunu, doğrudan yeni ulus-devletler kurmak veya varolanların genişletilmesi konusuyla veya ulusal kendi kaderini tayin hakkının kısıtlılıklarıyla ilişkilendirmede. Sonuç olarak, Wilson'un hazırladığı ilk Ana Sözleşme taslağında, ulusal azınlık haklarından söz edilmiyordu.

2.1.1.2. Savaş Sonrası Öneriler

I. Dünya Savaşı sonrasında sınırların çizilmesiyle görevlendirilen Yeni Devletler Komitesi, bir süre sonra Yeni Devletler ve Azınlıkların Korunması Komitesi olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu komite, Wilson'un eşit muamele ile ilgili genel azınlık maddelerinin Milletler Cemiyeti Ana Sözleşmesine konulması önerisine uygun hareket etmeyerek, Orta ve Doğu Avrupa'da etnik ulusal temelde yeni veya genişlemiş devletlerin tanınmasıyla ilişkili, ulusal azınlıkların korunmasını ele alan bir ek anlaşmalar serisi taslağı hazırlamıştır.

Yeni Devletler Komitesi, Berlin Kongresi'nde azınlıklara ilişkin alınan kararlar üzerinde iki savaş arası dönemin özgürlükçü anlayışının da etkisiyle bir takım değişiklikler yapmıştır. Öncelikle, ulusal azınlık hakları yurttaşlık ve siyasî haklar yanı sıra din özgürlüğü gibi haklara ek olarak, dil özgürlüğü ve asgari seviyede kültürel korunma şeklinde genişletilmiştir. Bu gelişme, Batı Avrupa'nın ve

¹¹⁵ A.e., s.87

Kuzey Amerika'nın liberal ülkeleri için ulusallık kavramını yansıtmaktadır. Bu düşünceye göre, bir topluluk benzersiz bir dil ve kültüre sahip ise, ulusal *kendi kaderini tayin hakkını* talep etme meşruiyetine de sahip demektir. İkinci olarak, iki savaş arası anlaşmalarının koşulları, Milletler Cemiyeti uluslararası örgütünün kesin güvencesi altına alınmıştır. Böylelikle, uluslararası politikanın büyük güçler tarafından güç dengesine göre belirlenmesi sona erecek, bu gibi örgütlerin adalet kuralları ile, büyük ve küçük bütün devletler eşit muamele görecektir ve uluslararası barış ve işbirliği güvence altına alınacaktır.¹¹⁶

2.1.2. Azınlık Anlaşmalarının Öngördüğü Koşullar

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde, azınlıkların korunmasına yönelik düzenlemelere itilaf devletleri ile ilgili devletler arasında yapılan azınlık himaye anlaşmalarında, ilgili devletlerle yapılan barış anlaşmalarında, Milletler Cemiyeti'nde yapılan koruma beyanlarında ve iki taraflı anlaşmalarda rastlanmaktadır.

Savaş sonrası 1919-1920 yıllarındaki Paris Barış Kongresi, 1815'teki Viyana Kongresi'nin aksine milliyet ilkesini kabul ederek onu Avrupa'nın kamu hukukuna dahil etmiştir. Avrupa kıtasının tamamının siyasî haritası kökten değiştirilerek yeniden çizilirken, savaş öncesinin çok uluslu üç büyük imparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu parçalanarak, tek bir ulusun hakim unsur olacağı Avusturya, Macaristan, Almanya ve Türkiye devletleri haline almışlardır. Paris Barış Kongresi'nde azınlıkların himayesine ilişkin birçok anlaşma imzalanmıştır. İtilaf devletleri ile Polonya (1919), Çekoslovakya (1919), Yugoslavya (1919), Romanya (1919), Yunanistan ve Ermenistan (1920) arasında imzalanan anlaşmalar bu nitelikte anlaşmalardır. Avusturya ile yapılan St. Germain (1919), Bulgaristan ile yapılan Neuilly (1919), Macaristan ile yapılan Trianon (1920) ve Türkiye ile yapılan Lozan (1923) Antlaşmaları da savaş sonrası barış anlaşmaları olup, azınlıkların korunmasına dair düzenlemeler içermektedirler.

¹¹⁶ A.e., s. 89-90

Milletler Cemiyeti 15.12.1920 tarihli bir tavsiye kararı ile, Baltık devletlerinin (Litvanya, Letonya, Estonya), Kafkas devletlerinin ve Arnavutluk'un bir anlaşma ile yükümlülük altına sokulmaları yerine, ilgili devletlerin azınlık anlaşmalarında yer alan temel prensipleri ülkelerinde temin etmeleri koşulu ile Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmelerini, uygulamaların detayları hakkında bu devletlerin konsey ile ilişkiye girmelerini kabul etmiştir. 02.10.1921 Arnavutluk, 12.05.1922 Litvanya, 07.07.1923 Letonya, 17.09.1923 Estonya ve 25.10.1921 Finlandiya tarafından yapılan deklarasyonlar, hakim olan görüşe göre, ilgili devletlerle Milletler Cemiyeti arasında bir tür anlaşma niteliğinde kabul edilmiştir.¹¹⁷ İlgili deklarasyonlar, Milletler Cemiyeti'ne üye kabul edilme koşulu olarak Milletler Cemiyeti'nce zorunlu kılınmış olup, Konsey'e iletilmişlerdir.¹¹⁸ Kafkas devletlerinin bu hususa ilişkin herhangi bir bildirimleri olmamıştır.

Cemiyet azınlık sistemi, ilgili devletlerin, kimi maddelerini azınlıklara karşı tutumları çerçevesinde yürürlüğe koymayı kabullendiklerini ve Milletler Cemiyeti'ni anlaşmanın garantörü olarak tanıdıklarını öngörmekte, genellikle çok taraflı olan bir dizi anlaşmayı içermekle birlikte, iki taraflı olan anlaşmaları da barındırmaktadır.

Avusturya-Çekoslovakya arasında (07.06.1920), Almanya-Polonya arasında (Yukarı Silezya hakkında, 15.05.1922), Polonya-Çekoslovakya arasında (23.04.1925), Polonya-Rusya-Ukrayna arasında (18.10.1920), Rusya-Türkiye arasında (16.04.1921), Danzig-Polonya arasında (09.11.1920), Litvanya-Letonya arasında (25.01.1931), Yugoslavya-İtalya arasında (20.07.1925), Yunanistan-İtalya arasında (10.08.1920), Yugoslavya-Romanya arasında (1923), Estonya-Letonya arasında (1934) yapılan iki taraflı anlaşmalar da bu dönemde, azınlıkların korunmasına yönelik esasların genişletilerek yer aldığı anlaşmalar olmuştur. Mesela, 09.11.1920 tarihli Polonya ve serbest şehir Danzig taraflı anlaşmanın 33. maddesinde Danzig ırk, din ve dil azınlıklarına Polonya azınlık anlaşmasında yer alan hükümlere benzer hükümleri uygulama yükümlülüğü altına girerken, aynı zamanda, yasama ve yönetimde Polonya vatandaşlarına ve Polonya kökenli diğer bireylere veya Polonya diline zarar verecek biçimde ayırım yapmama ile mükellef kılınmıştır. Danzig ve Polonya örneğindeki gibi anlaşmalarla, ana ulusa dahil olmayan ulus parçalarının

¹¹⁷ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 9-10

¹¹⁸ Sevin Toluner, **a.g.e.**, s. 221

özelliklerinin korunması temel hedef olmuştur.¹¹⁹

Savaş sonrası dönemde azınlıklara ilişkin yapılan anlaşmalardan Polonya ile yapılan 28.06.1919 tarihli azınlıkların korunması anlaşması, en detaylı hükümleri içermesi sebebiyle diğer azınlıkların korunması anlaşmalarına da temel teşkil etmiştir. Polonya anlaşması ve diğer ilgili anlaşmalarda azınlıklar lehine öngörülen haklar hem bireysel hem de kolektif hak niteliğinde olup, ilgili düzenlemelerdeki temel amaç azınlıkların özelliklerini kaybetmelerinin engellenmesi, korunması ve geliştirilmesinin sağlanması olmuştur.

Diğer anlaşmalara esas teşkil eden Polonya Anlaşması'nın II. maddesinde, ülkede yaşayan tüm bireylere doğum yeri, vatandaşlık, dil, milliyet ve tüm inançlar ve dünya görüşü bakımından ayırım yapılmaksızın yaşam hakkı tanınmıştır. Anlaşmanın VII. maddesiyle, tüm Polonya vatandaşlarına milliyet, dil ve din farkı gözetmeksizin medeni ve siyasî haklar tanınmış ve kanun önünde eşitlik hakkı kabul edilmiştir. Farklı dili olan vatandaşlara devletin resmi dili belirleme konusundaki hakkına zarar vermemek koşuluyla mahkeme önünde kendi dillerini yazılı ve sözlü olarak kullanabilmeleri konusunda kolaylık sağlanacağı öngörülmüştür. İlgili anlaşmanın en ilginç tarafı, II-VIII. maddeleri arasında yer alan hükümlere ters düşen ulusal tasarrufların geçerlilik kazanamaması ve söz konusu bu hükümlere anayasa hiyerarşisi tanınmasıdır. Anlaşmada öngörülen yükümlülük karşısında anayasaya alınan 109. maddeye göre her vatandaş milliyetini koruma, dilini ve ulusal özelliklerini geliştirme hakkına sahip olacak; ulusal kanunlar azınlıklara ulusal özelliklerini tam olarak muhtar bir şekilde korumayı garanti edecektir. Anlaşmada öngörülen bireysel hakların Milletler Cemiyeti'nin garantisine konulması bu hakları daha da güçlendirmiştir. Polonya anlaşmasının VIII-XI. maddeleri azınlıkları doğrudan himaye eden düzenlemeler içermekte olup, VIII. maddede, ulusal, din veya dil azınlığına mensup Polonya vatandaşlarının diğer Polonya vatandaşları ile eşit muamele göreceği, aynı hukukî ve fiilî teminatlardan yararlanacağı öngörülmüştür. Ayrıca azınlıkların, masraflarını kendileri karşılamak koşuluyla hayır kurumları veya sosyal kurumlar açabileceği, okul ve diğer eğitim kuruluşları tesis edebileceği, yönetebileceği ve bu kurumlarda kendi dillerini özgür olarak kullanabileceği

¹¹⁹ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 10

öngörülmektedir. İlgili anlaşmanın XII. maddesi de, bu anlaşmanın etnik, din ve dil azınlıklarına ilişkin hükümlerinin uluslararası yükümlülükler tesis ettiğini ve bunlara uymanın Milletler Cemiyeti'nin garantisine konulduğunu dile getirmektedir.¹²⁰

Polonya anlaşması ve diğer anlaşmalar dikkate alındığında, bu dönemin ulusal azınlık anlaşmalarının, aşağıda yer alan beş ortak maddeyi içerdiğini görmekteyiz:¹²¹

1- Tüm azınlık anlaşmaları, yurttaşlığın edinilmesini düzenleyen koşullar barındırmıştır. Buna göre yeni devletlerde yurttaşlık: a) Aktarılan topraklarda zaten yerleşik olan veya anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte bölgede zaten yurttaşlık hakkına sahip olan bireyler; b) Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte, kendileri söz konusu topraklarda yerleşik olmasalar da, yerleşik olan anne ve babanın çocuğu olarak doğmuş olan bireyler olmaları koşullarına bağlanmıştır. Bundan başka, başka bir ülkenin yurttaşlığı hakkını talep edemeyen söz konusu topraklarda doğmuş bireyler, bu toprakların egemenlik yetkisi alanında olduğu devletlerin yurttaşlığını fiilen elde etmiş kabul edileceklerdi. Anlaşmalarda söz konusu bireylerin belirlenen devletin yurttaşlığını reddedip, yerleşik oldukları devletin yurttaşlığına geçmelerini olanaklı kılan seçim hakkı da belirtilmiş ve red talebinin bildirilmesi için belirli bir süre de verilmişti.

2- Ulusal azınlık anlaşmalarının hepsinde de, devletlerin yerleşiklerinin yaşamlarının ve özgürlüklerinin ve soy, din ve inançlarının genel düzen ve kamu vicdanına aykırı olmayan şekilde gereklerini, gerek özel gerek kamusal alanda, yerine getirmeleri özgürlüklerinin kayıtsız şartsız korunması koşulunu içeriyordu.

3- İlgili devletlerin tüm yurttaşları için yasalar önünde eşitlik, eşit yurttaşlık ve siyasî haklar, eşit muamele hakkı maddeleri yer almıştır. Ayrıca anlaşmalarda, yurttaşların iş ve özel yaşamlarında ırk, dil ve din farklılıkları ayrımı gözetilmemesi ilkesi de yer alıyordu.

4- İmzacı devletler, bütün ulusal azınlık dillerinin özel ilişkiler alanında, ticarete, dinde, basın veya yayın araçlarında veya herhangi bir şekilde genel toplantılarda kullanımına sınırlama getirmeyeceklerdi. Bunun yanı sıra, ulusal azınlıkların kendi yararlarına vakıflar, dinî, toplumsal ve eğitim kurumları

¹²⁰ A.e., s. 11-13

¹²¹ Jennifer Jackson Preece, a.g.e., s.91-93

kurabilmeleri, bu kurumları denetlemeleri ve yönetmeleri, kendi dinî kurumlarında ibadetlerini özgürce yapmaları hakkını da tanıyorlardı. Ayrıca, anlaşma ile bağlı devletler ulusal azınlık dillerinin sözlü veya yazılı kullanımı için gerekli ve yeterli düzenlemelere başvuracaklarını ve yeteri sayıda ilkokulda ulusal azınlık dilinin okutulmasını sağlayacaklarını temin etmişlerdi.

5- Irk, dil ve dinî azınlıkların sayıca fazla oldukları şehir ve bölgelerde bu azınlıkların eğitim, dinî kurumları ve vakıflarının kamu gelirlerinden eşit pay alacaklarını da güvence altına alıyordu.

Anlaşmaların bu ortak maddelerinin yanında, bazı anlaşmalarda, güçsüz oldukları kabul edilen azınlıklara kimi özel haklar da tanınmıştır. Polonya, Romanya ve Yunanistan Yahudileri, Yunanistan'daki Pindus Valakları, Athos Dağı'nın Yunanlı olmayan keşiş toplulukları, Yugoslavya, Yunanistan ve Arnavutluk Müslümanları, Romanya'daki Saksonlar ve Szekler ile Çekoslovakya'daki Ruthenianlar bu özel koşullardan yararlanan azınlıklar arasındadır.

Polonya Anlaşması'nın X. maddesi, ulusal azınlıklar dil ve eğitim maddelerinin Yahudi topluluklarına da uygulanacağı ve bu amaca hizmet etmek için ayrılacak kaynakların Yahudi toplumu tarafından atanan yerel eğitim komiteleri tarafından yönetileceğini ilan ederken, XI. madde, Yahudilerin dinî tatil günlerine saldırı veya saygısızlık niteliği arz eden herhangi bir eyleme, askeri yükümlülükler, ulusal savunma veya kamu düzeninin korunmasıyla ilgili bir durum olmadığı sürece, zorlanmalarının önlenmesini güvence altına alıyordu. Ayrıca, Yahudilere imtiyazlı bir hukukî pozisyon verilerek, Yahudilerin tatil günlerinin ihlali anlamına gelecek herhangi bir tasarrufta bulunulmaması ve Polonya seçimlerinin Cumartesi günleri yapılmaması, karara bağlanıyordu.¹²² Romanya Anlaşması'nın VII. maddesi, diğer anlaşmalardaki yurttaşlığın kazanılmasını düzenleyen maddelere ek olarak, Romanya toprakları üzerinde yerleşik veya başka bir ülkenin yurttaşı olmayan Yahudileri Romanya devletinin fiilen vatandaşı olarak tanıdığını ilan ediyordu. Yunanistan Anlaşması'nın X. maddesi de, Yunanistan'da seçimlerin Cumartesi yapılmayacağı ve

¹²² Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.93-94 ; Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 12

Yahudilerin Pazar tatili yasasının dışında tutularak, Hıristiyanların dinî tatil günlerinde çalışmalarına izin verileceği güvence altına alınmıyordu.¹²³

Yunan Anlaşması'nın XII. maddesi, Pindus Valaklarına dinî, vakıflar ve eğitim konularında yerel özerlik tanıırken, XIII. maddesinde, Berlin Anlaşması'nın tanıdığı geleneksel haklarını kullanan Athos Dağı Yunanlı olmayan dinî topluluklarının bu haklarını koruyacakları belirtiliyordu.¹²⁴

Yugoslavya Anlaşması'nın X. maddesi, Müslümanları etkileyen medeni yasa ve dinî kurumlar özel koşullarına yer vermektedir. İlgili anlaşmada, Müslümanlara uygulanacak aile hukukunun İslami geleneklere uygun olarak düzenlenmesi, Müslüman dinî kurumlarının kayıtsız şartsız tanınması, camileri ve İslami hukuk sistemini yöneten Reis-ul Ulema'nın atamasının güvence altına alınması gibi koşullar yer almıştır. Yunanistan Anlaşması'nın XIV. maddesi ile de aile hukuku, varolan camiler ve mezarlıklar ve benzeri yeni kurumların kurulması ile ilgili benzer ayrıcalıklar tanınması ilkeleri getirilmiştir. Arnavutluk Anlaşması'nın II. ve V. maddelerinde de benzer ifadeler yer verilirken, bunlara ek olarak anlaşmada, seçim sisteminin Müslümanlar gözetilerek oluşturulacağı koşulu yer almıştır.¹²⁵

Romanya Anlaşması'nın XI. maddesi, Transilvanya Szekleri ve Saksonlarına din ve eğitimle ilgili konularda yerel özerklik tanımıştır.¹²⁶

Çekoslovakya Anlaşması'nın iki bölümünden biri bütünüyle Ruthenia'nın yerel yönetimine ayrılmıştı. Ruthenia, Çekoslovakya içinde özerk idari bir birim olarak varolacak, Çekoslovakya'nın birliğini bozmayacak şekilde kendi kendini yönetme hakkına sahip olacaktı. Dil, eğitim, din ve yerel yönetim konularında yasama gücüne sahip kendi rejimini kurma hakkı verilirken, Ruthenian kamu görevlilerinin olabildiğince Ruthenian sakinlerinden seçileceği, ayrıca, kendi bölgelerini kapsayan konular haricinde konuşmamaları koşuluyla Çekoslovakya meclisinde de temsil hakkına sahip olacağı öngörülmektedir. Ayrıca ulusal azınlık dilleri eğitimi verilmesi ilkokullarla sınırlı tutulmamıştı.¹²⁷

¹²³ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.94

¹²⁴ **A.e.**

¹²⁵ **A.e.**, s.95

¹²⁶ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 12

¹²⁷ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.96

Azınlıkların himayesi bakımından farklı ve kapsamlı bir düzenlemeyi 600 maddelik Yukarı Silezya Anlaşması'nın III. bölüm 64-158. maddeleri arasında görmek mümkündür. İlgili anlaşma ile Almanya, azınlıkların himayesine ilişkin Polonya anlaşması hükümlerine Yukarı Silezya'nın Almanya kısmında 15 yıl süre ile riayet etmekle yükümlü kılınmış olmakla birlikte, vatandaşlığın kazanılması ve opsiyona ilişkin hükümler bu yükümlülükten istisna edilmiştir. İlgili anlaşma hükümlerinin iç hukukta ulusal tasarruflarla ortadan kaldırılması mümkün olmayan temel kanunlar olarak tanınması; etnik, dil ve din azınlığına mensubiyetin resmi makamlar tarafından denetlenmemesi ve reddedilmemesi; azınlık mensuplarının masraflarını kendilerinin karşılaması koşuluyla hayır, kültürel ve sosyal tesis kurma, yönetme ve denetleme haklarının genişletilmesi öngörülmüştür. Ayrıca dinî topluluklar, azınlık okulları ve azınlık dilinde ders konusunda detaylı hükümlere yer verilmiştir.¹²⁸

Bu dönemdeki anlaşmaların bir başka özelliği de anlaşmaların çoğunda azınlıkların ismen ilgili hükümlerde geçmemiş olması ve etnik, dil ve din azınlıklarından söz edilirken ulusal azınlık kavramına hiç değinilmemiş olmasıdır.

2.1.3. Milletler Cemiyeti Azınlıklar Sisteminin İşleyişi

Milletler Cemiyeti'nin öncelikli görevi, barış anlaşmalarının bölgesel düzenlemelerini garanti etmek ve bu şekilde statükonun muhafazasını sağlamaya çalışmak olarak öngörülmüştür. “Cemiyetin bütün ilgili anlaşmaların garantörü olduğu” ibaresi, ulusal azınlık anlaşmaları Milletler Cemiyeti'nde ayrıca görüşüldüğü için, Cemiyet Konseyince resmen onaylanması gerekmiştir. Sırasıyla Polonya, Avusturya ve Bulgaristan, Çekoslovakya ve Yugoslavya, Macaristan ve Romanya 1920'de ve Yunanistan ile Türkiye Eylül 1924'te Cemiyet garantörlüğünü onaylamışlardır.

Cemiyet Konseyi “cemiyetin garantörlüğü” ifadesinin içeriği ve işleyişinin açıklamasını Tittoni Raporu'nda belirtir. Buna göre, raporda; Milletler Cemiyeti'nin garantörlüğü, öncelikle azınlıkların korunması koşullarının çiğnenmezliği ve

¹²⁸ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 12

dolayısıyla çiğnenmesi anlamına gelecek düzenlemelerin Cemiyet Konseyi çoğunluğunun onayı alınmadan gerçekleştirilemeyeceği şeklinde belirtilir. Cemiyet Konseyi, bir kural ihlali iddiası durumunda öncelikle Cemiyet Konseyi üyelerine hak tanımış, ancak ondan sonra harekete geçmesi karara bağlanmıştır. Ulusal azınlıklar ve Cemiyet Konseyi üyesi olmayan diğer Cemiyet üyeleri, bir kural ihlali durumunda uyarıda bulunabileceklerken, bu uyarı rica mahiyetini taşıyacak ve Cemiyet Konseyinin konuyu görüşmesi veya müdahale etmesi çağrısı gibi yasal bir anlam ifade etmeyecekti. Konseye yapılan bir başvuru sonrasında, Genel Sekreter dilekçeyi Cemiyet Konseyinin tüm üyeleriyle görüşmekle yükümlüyken, ilgili dilekçeyi Cemiyetin diğer üyelerine de iletip konu hakkında onları da haberdar edebilirdi. Bu hususlarla, Cemiyetin, bir karışmanın kaçınılmaz veya olumlu sonuç vereceği ihtimalinin yüksek olduğu azınlık meselelerinde harekete geçmesi kurallara bağlanıyordu. Böylelikle Cemiyetin, ömrünü tamamladığı anlamına gelecek olan saygınlığının zedelenmesi ihtimali bertaraf edilmeye çalışılmaktaydı.¹²⁹

Tittoni Raporu'nda yer alan ve 1920'de Cemiyet Konseyi tarafından uygulanmaya başlanan bu kurallar dışında, Cemiyetin garantörlüğü, anlaşmalarda herhangi bir şekilde ifade edilmemişken, bu eksiklik, 1920-1929 yılları arasında altı ardıl çözümle giderilmeye çalışılmıştır.¹³⁰

1- Cemiyet Konsey Başkanı ve başkan tarafından atanan iki üyeden kurulu bir komite (Üçler Komitesi), Genel Sekretere sunulan başvuru dilekçelerini inceleyecek ve gerekli olduğu takdirde, Cemiyet Konseyinin resmi bir girişimde bulunup bulunmayacağına karar verecekti. Böylelikle, İngiliz ve Belçikalı temsilcilerin dile getirdikleri, Cemiyet Konseyinin hiçbir üyesinin anlaşma ile bağlı devletlerin herhangi birine karşı tek başına suçlamalar getirme görevini üstlenmek istemeyeceği yolundaki güçlüklerin üstesinden gelinmiş olacaktı.

2- Cemiyet Konseyi, 1921'de Polonya ve Çekoslovakya'nın başvurusunu dikkate alarak, ikinci işleyiş kuralını benimsedi. Buna göre, Cemiyet Konseyince, Genel Sekreter tarafından kabul edilen bir dilekçenin ilgili devlete derhal iletileceği kararı alınmıyordu. Tarafına dilekçe iletilen devlete, konu üzerinde herhangi bir yorum bildirmek isteyip istemediğine karar vermesi için üç haftalık bir süre tanınırken,

¹²⁹ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.97-98

¹³⁰ **A.e.**, s.98-100

Genel Sekreter süre bitimiyle birlikte dilekçeyi yanıtıyla Cemiyetin tüm üyelerine iletliyordu. Acil istisnai durumlarda, Genel Sekreter, dilekçe Cemiyet üyelerinin eline geçmezden evvel ilgili devleti konu hakkında bilgilendirmekle yetinebiliyordu.

3- 1923 yılında yine Polonya ve Çekoslovakya'nın başvurusu üzerine işleyiş kuralları üçüncü kez düzeltiliyordu. Buna göre, bir dilekçenin kabulünden önce gerçekleştirilmesi gereken beş koşulun varlığı gerekiyordu: a) Ulusal azınlıkların korunması anlaşmalarına uygunluğun bulunması gerekliliği, b) İlgili ulusal azınlık ve bu azınlığın bir parçası olduğu devlet arasında siyasal ilişkilerin kesilmesini talep eden bir üslup ile yazılmamış olması, c) Kimliği belirsiz veya bölge dışı kaynaklardan gelmemiş olma zorunluluğu, d) Şiddet söylemi içermemesi, e) Meclise kısa süre önce sunulmuş bir dilekçenin konusu olan olaylar veya bilgiler içermeme zorunluluğu. Bu koşullar haricinde, anlaşma devletlerine yanıt sürelerini altı aya kadar uzatma hakkı tanınırken, dilekçelerin üyelere bildirimini Konsey üyeleri devletlerle sınırlandırıldı. Bu hususlar dikkate alındığında, Cemiyetin işleyişi içinde devlet egemenliğinin ulusal azınlık haklarına karşı güç kazanmakta olduğu rahatlıkla görülebilmektedir.

4- 1925'te Cemiyet Konseyince, Cemiyet Konseyi başkanı tarafından Üçler Komitesine hizmet verecek üyelerin, sorun yaratan anlaşma ile bağlı devletlerin veya çoğunluğunu ulusal azınlık zararına aynı etnik grubun oluşturduğu bir devletin temsilcileri arasından atanamayacağı kararı alındı.

5- Üçler komitesine Konsey Başkanının da aynı şartlar dahilinde atanamazlığı kararına varıldı. Eğer başkan bu şartın gereklerine uymuyor ise yerini derhal Üçler komitesinin bir üyesine bırakacaktı.

6- Ulusal azınlık dilekçelerinin açıklanması ile ilgili olan son işleyiş kuralı, 1929'da yürürlüğe konuldu. Buna göre, eğer dilekçe kabul edilemez bulunulduğunda, Genel Sekreter, bu kararı dilekçe sahibine bildirmek ve gerekliyse, 5 Ekim 1923 kararıyla belirtilen dilekçe kabullenebilirlik şartlarını dilekçe sahibine bildirmek zorunda idi. İstisnai durumlarda Cemiyet Konsey başkanı, hazırlık komisyonunda çalışmak üzere iki yerine dört Cemiyet Konseyi üyesini çağırabilir, böylelikle komiteyi Üçler yerine Beşler Komitesi haline getirebilirdi. Buna ek olarak, Cemiyet Meclisi gerekli olduğu takdirde, ulusal azınlıklar komitelerinin isteği üzerine, Meclis oturumları arasında toplanabileceklerini karara bağladı. Üçler veya

Beşler ulusal azınlık komiteleri Cemiyet Meclisi gündemine getirmeyi talep etmeden önce, bir dilekçeyi incelemeyi bitirdiğinde, kararın yazımında diğer Cemiyet Meclisi üyelerini bilgilendireceklerdi. Ulusal azınlık komiteleri bu incelemelerin sonuçlarını yayınlamak olasılığını düşünmeye cesaretlendirilirken, yayınlanabilmesi için ilgili devletin onayının alınması gerekiyordu. Son olarak, Genel Sekreter dilekçelerle ve akıbetleriyle ilgili tüm istatistiksel bilgileri yıllık Official Journal of the League of Nations'da yayınlamak zorundaydı.

Cemiyet garantörlük statüsünü ve işleyiş şeklini özetlemek gerekirse: Milletler Cemiyeti Misakı'nda, Milletler Cemiyeti'ne azınlıklar lehine garantörlük statüsü veren ve bundan dolayı Milletler Cemiyeti üyelerine yükümlülük getiren bir düzenleme bulunmamakta; Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerinin de garantörlük statülerini kabul etmek, bu yükümlülüğü kendi devletleri adına değil Milletler Cemiyeti adına onayladıklarından mümkün olmamaktadır. Milletler Cemiyeti'nin garantisi altına konan anlaşmaların ilgili hükümlerinin hiçbirinde azınlıklar "garanti edilen" taraf olarak yer almamaktadır. İlgili anlaşmalar İtilaf devletleri ile ilgili devletler arasında veya ilgili devletler arasında akdedilip onaylandıklarından ve azınlıklara anlaşmalarda aktif bir statünün tanınmamış olmasından azınlıklar garantörler tarafından üstlenilen yükümlülüklerin yerine getirilmesini talep etme hakkı elde edemedikleri gibi, yükümlülüğün yerine getirilmesi sadece anlaşma taraflarının sorumluluğuna bırakılmaktadır.

Devletlerden, örgütlerden ve ulusal azınlık gruplarından azınlıkların himayesine yönelik ihlallere dair dilekçeler, Genel Sekreterce usule ve esasa göre değerlendirilip acil olmayanlar ilgili devletin görüşünün alınmasından sonra Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerine gönderilmekte; acil olanlar ise, direkt meclis üyelerinin görüşüne sunulmaktadır. Ulusal azınlıklar, dilekçelerin iletilmesi aşamasında bu sürece dahil olabiliyorlardı. Dilekçenin meclis üyelerine gelişini takiben Cemiyet başkanı Üçler veya Beşler komitesini toplar, dilekçeyi usule ve esasa ilişkin bir incelemeden geçirdikten sonra konunun Milletler Cemiyeti Konseyine getirilip getirilmeyeceğini karara bağlardı. Komitenin dilekçenin gerekçesiz olduğu kararına varması durumunda meclise rapor sunmaktan kaçınabilir, aksi halde meclise rapor sunulması ve buna dair meclisin karar vermesi gerekirdi. Komitenin anlaşma hükmünün ihlalini saptadığı durumda Milletler Cemiyeti Konseyinin konu ile meşgul

olması, önlemler alması ve talimatlar vermesi mümkün olurdu. Konseyde görüşmeler açık olarak sürerken, kararlar oybirliği ile alınır ve ilgili devlet Konsey oturumlarında temsil edilir, görüşmelere aktif olarak katılırdı.

2.1.4. Milletler Cemiyeti Sistemine Yönelik Tepkiler

2.1.4.1. Azınlıkların ve Anlaşma ile Bağlı Devletlerin Tepkileri

Cemiyetin ulusal azınlıklara yönelik kararlarına ve uygulamalarına azınlık gruplarının geliştirdikleri tepkiler, azınlık gruplarının kendi aralarında güçlü ve güçsüz azınlıklar şeklinde gruplandırılıyor olmalarına göre farklılık arz ediyordu. Güçlü azınlıklar olarak kabul edilen azınlıklar, ulusal bilinçleri gelişkin, kendi etnik gruplarının çoğunluğu oluşturduğu akraba devletlere sahip ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla kurulan uluslararası örgütlerin desteğine sahip gruplardı. Güçlü azınlıklar kapsamına, eski imparatorluk seçkinlerinden Almanlar ve Macarlar, akraba devletleri olan Litvanya'daki Lehler ve Avusturya'daki Hırvat ve Slovenler, uluslararası Yahudi örgütleri bağlantısı çerçevesinde Yahudiler alınabilir.

Alman ve Macarlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ve Prusya Krallığının eski imparatorluk seçkinleri olarak, yalnızca I. Dünya Savaşı sonrasında kararları ile sınırları daraltılmış olan Almanya, Avusturya ve Macaristan devletlerinin sınırları dışında kalmış olmalarından değil; aynı zamanda, eskiden kendi yönetimlerinde bulunan ve aşağı ulus olarak gördükleri halkların uyrukları haline gelmiş olmaları sebebiyle, varolan bu toprak paylaşımını ve kurulan bu uluslararası düzeni yıkmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Almanya ve Macaristan'ın da destek ve kışkırtmalarıyla, çözümü muhtemel olmayan konularda Cemiyete sürekli dilekçeler vererek, Cemiyeti işlemez hale getirmeye çalışmışlardır. Ulusal azınlık anlaşmalarını iki savaş arası dönemdeki konumlarıyla ilgili şikayetlerini yaymak amacıyla bir araç olarak kullanan ve kendi bünyelerini siyasal olarak akraba devletleriyle bütünleştirmek için yeni toprak düzenlemelerine gidilmesini hedefleyen

Litvanya Lehleri, Macaristan Slovenleri ve Avusturya Slovenleri gibi azınlıklar da güçlü azınlık statüsüne giren diğer bir gruptur. Akraba devletlerinin olmaması, Cemiyete başvurularının az olması ve Naziler karşısında güçsüzlükleri kanıtlanmış olması sebebiyle kimi çevrelerce güçsüz olarak nitelenen Yahudiler de, aslında, uluslararası örgütlerden ve güçlü devletlerin önemli mevkilerine gelmiş kişilerden aldıkları destekler, oluşturdukları lobiler, kurdukları parlamento ve yerel hükümetler ve sahip oldukları ulusal basın-yayın organları ile güçlü azınlıklar grubuna dahil edilirler.

Savaş sonrası anlaşmalarında ulus-devletlerini kurma hakkı elde edememiş, fakat ulusal azınlık anlaşmaları altında kendilerine tanınan hakları kullanan, henüz farklı halklar olma bilincini geliştirmemiş Ruthenian, Beyaz Rus ve Valaklar gibi halklar da güçsüz azınlık grubuna dahil edilirler. Bu azınlık gruplarının, akraba devletleri ve kendi taleplerini gösterecekleri uluslararası kuruluşları olmadığı gibi, güçlü azınlıklar gibi ayrılıkçı emellere de sahip değillerdir. Varolan düzenden az çok memnun bir tutum içerisindedirler.

Anlaşmalarla bağlı devletler ise, ulusal azınlıkların Cemiyete başvurularını kısıtlamak amacıyla Cemiyetin usulüne ilişkin kurallarını kendi çıkarlarına uygun bir hale getirmeye çabaladılar. Bir başvurunun Cemiyete gelmesinden önce kabullenebilirlik şartlarını getirmekte başarılı olurlarken, dilekçecileri kendi hükümetleri aracılığıyla başvuruya zorlama çabalarında başarısız oldular.

Anlaşma devletlerinin, bünyelerinde bulunan azınlıkların başvurularına karşı zorlayıcı önlemler aldıklarını görmekteyiz. Mesela Polonya, Cenevre'ye başvuran yurttaşlarına işkence ederken; Litvanya, Litvanya Parlamentosunun Cemiyete başvuran iki Polonyalı milletvekilini cezalandırma yoluna gitmiş; Yugoslavya da, Cenevre'yi ziyaret etmek isteyen dilekçecilerin pasaport taleplerini geri çevirmiştir.¹³¹ Cemiyetin belirli kurallar koyarak oluşturmaya çalıştığı azınlık sistemi, anlaşma devletleri tarafından, egemenlik hakları üzerinde gereksiz sınırlamalar getiren ve bünyelerinde bulunan azınlık ve akraba devletlerince uluslararası anlaşmazlıkları kışkırtmak ve varolan coğrafi bölümlenmeyi yok etmek amacıyla kullanılan bir araç olarak algılanmıştır.

¹³¹ A.e., s.105

Bünyelerinde daha az azınlık unsurunu barındıran kimi devletlere daha az yükümlülükler verildiğinden yakınan ve bu yüzden, Milletler Cemiyeti azınlık anlaşmalarının bütün cemiyet üyelerini bağlayacak şekilde genişletilmesini isteyen anlaşma devletleri, bu taleplerinin büyük güçlerce dikkate alınmaması üzerine Cemiyetin azınlık sisteminin çok da adilane olmadığı kanaatine vararak, kendi egemenlik alanları içerisinde, anlaşmalara şeklen uyan ve içerik açısından ayrımcı yasalar çıkararak anlaşma güvencelerini bertaraf etmeye çalıştılar.

2.1.4.2. Büyük Devletlerin Tepkileri

Savaşın galipleri olan büyük güçler, Milletler Cemiyeti'ni ve ulusal azınlık anlaşmalarını uluslararası barış ve istikrarın korunmasında ortak bir güvenlik düzenlemesi olarak görmekteydiler. Fransız temsilcisi Mr. Briand, bu düşüncüyü şu sözlerle ifade eder:

“ Azınlık sorunu hükümetlerin konumlarını zayıflatmak veya barış ortamını bozmak için bir araç olmamak zorundadır....Adaletin yerine getirilmesi girişimlerinden herhangi biri dünya barışını bozacaksa (adaleti destekleyenlere) barış adına bundan vazgeçmeleri çağrısını ilk yapacak kişi ben olurum.”¹³²

Ulusal azınlık anlaşmalarının garantörlüğünü pek de üzerlerine almak istemeyen büyük güçler, uluslararası barışı tehlikeye atacakları korkusuyla, genellikle anlaşma devletlerine karşı iddialar getirme konusunda gönülsüz davrandılar. Bu durum, söz konusu azınlıkların Cemiyet Meclisi üyesi olan akraba devletlerinin, ihlalleri kuruluşun dikkatine sunmada liderliği ele geçirmelerine neden oldu.

Büyük güçlerin, uluslararası barış ve istikrarın korunması temel maksatlarının bir uzantısı olarak, ulusal azınlıkların içinde yaşadıkları devletlere karşı yükümlülüklerine her fırsatta vurgu yaptıkları görülür. Bu düşünce Lord Robert Cecil'in şu sözlerinde ifadesini bulur:

¹³² A.e., s.106

“ Azınlıklar... İçinde yaşadıkları devletin bir parçası olduklarını kabullenmek ve istikrarı ve devletin iyi yönetilmesini sağlamak için hükümetle işbirliği yapmak yüce görevini yerine getirmelidirler.”¹³³

Büyük güçlerce benimsenen bu düşünce sonucunda, anlaşma devletleri, azınlıklara ilişkin anlaşma kurallarını her ihlal edişlerinde azınlıkların sadakatsizliklerini ileri sürerek ihlallerinden dolayı Cemiyetçe mazur görülmelerini sağlamışlardır.

Büyük güçlerin, ulusal azınlık anlaşmalarını eritmeci emeller için bir araç olarak gördükleri, Cemiyet Meclisindeki tartışmalardaki temsilcilerinin ifadelerinden çıkartılabilir. Mr. Briand bu düşünceyi şu şekilde ifade eder:

“ Bizim (Cemiyet) amaçladığımız gelişme... Ulusun bir bütün olarak büyüklüğünü, daha küçük ailelerin (ulusal azınlıklar) önemini azaltmadan artıracak bir tür eritme politikasıdır.”¹³⁴

Ulusal azınlık gruplarınca sözlerini geri alması istenen Sir Austen Chamberlain'in ifadesi daha çelişkili bir tutum sergiler:

“ Azınlık anlaşmalarının hedefi, azınlıkların ait oldukları ulusal topluluğun içinde erimeye hazırlanmaları aşamasında korunmalarını ve adalet ilkelerinin çiğnenmemesini sağlamaktır.”¹³⁵

Büyük güçlerin, ulusal azınlık anlaşmalarını, hükümetin eylemleri üzerine insanî sınırlar getiren ve ilerde evrenselleşecek bir sistem olarak algılamadıklarını 7 Mart 1929 tarihli bir Cemiyet Raporu'ndan kolaylıkla çıkartabiliriz:

“ Anlaşmaların (ulusal azınlık anlaşmaları) yazarlarının amaçları arasında evrensel yükümlülükler haline gelecek hükümet etme ilkeleri koymak yoktur... Konferansın üzerinde çalıştığı, tamamen yerel olan, Avrupa'nın sadece belirli bölgelerinde ortaya çıkan, fakat aynı

¹³³ A.e., s.107

¹³⁴ A.e., s.108

¹³⁵ A.e.

zamanda zamanın siyasal koşulları gözetilerek, ciddi, acil ve ihmal edilmemesi gereken bir dizi sorundu.”¹³⁶

I. Dünya Savaşı sonrasında büyük güçler, uluslararası barışın ve istikrarın sürdürülmesi adına, ulusal azınlıklardan gelen ihlal iddialarına karşı temkinli yaklaşmışlar, garantörlük görevini üstlenmekte çok da istekli davranmamışlardır. Mevcut toprak paylaşımının ve sınırların korunması ve tekrar topyekün yıkıcı bir savaşa gidilmesinin önlenmesi maksadıyla, genel itibariyle azınlık meselelerini devletlerin iç sorunları olarak algılamışlar ve azınlıkların buldukları devletlere karşı yükümlülüklerini yerine getirip sadakat göstermelerini istemişlerdir. Paylaşılan genel kanı, azınlık unsurlarının zamanla ana ulus içerisinde eriyeceği ve istikrarsızlaştırıcı etkilerinin böylelikle giderilmiş olacağı şeklindedir. Bu erime sürecinde azınlıkların korunmaları ve adalet ilkelerinin çiğnenmemesi temel amaç olmaktadır.

2.1.5. Milletler Cemiyeti Azınlık Sistemine İlişkin Sonuç

Milletler Cemiyeti, tarihte ilk defa sadece Avrupa kıtasının değil, yeryüzünün globalleşme sürecine uygun olarak, dünyanın diğer kıtalarındaki ülkelerin de üyesi bulunduğu, barış zamanında kurulan ilk uluslararası kuruluş olmuştur. Avrupalı liberaller, Wilson’un 14 Nokta’sında anlatımını bulan ilkelerin, yeni kurulacak olan uluslararası düzenin temeli olacağını, Milletler Cemiyeti’nin de “açık diplomasi” yoluyla “dış politikanın demokratik denetimi” dönemini açacağını ummuşlardı. Ancak Wilson’un başkanlık seçimlerini kaybetmesi, Amerika’nın 1823 Monroe Doktrini’nden beri sürdürdüğü eski yalnızcılık politikasına geri dönüşüyle Cemiyeti Amerika boyutundan yoksun bırakması, Sovyetler Birliği’nin kuruluşun dışında bırakılmış olması, geriye kalan Cemiyet üyeleri içinde, Avrupa içinde bir güvenlik sistemi kurmayı amaçlayan İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin başat duruma gelmesi gibi sebeplerle Cemiyet kuruluş amacının aksine bir Avrupa örgütü olmaktan

¹³⁶ A.e.

kurtulamamıştır.¹³⁷ Dolayısıyla Cemiyet içinde alınan kararlar ve bunların uygulamaları evrensel nitelik taşımamış, Avrupa merkezli bölgesel bir nitelikte olmuştur. Zaten Cemiyet üyesi ülkeler de evrensel nitelikli kurallar koyma gayesinde olmamış, o günün sorunlarına geçici ve hızlı kararlar alma niyetinde olmuşlardır.

Milletler Cemiyeti, azınlıkların korunmasına ilişkin uygulamalarında, çoğunlukla başarısız olarak addedilse bile, başarılı olduğu hususlar da söz konusudur. Ulusal azınlık anlaşmaları koşullarının bir sonucu olarak, ulusal azınlık dilleri eğitime yönelik kimi ülkelerde kolaylıklar sağlanması, ihmal edilmiş kimi halkların (Ruthenianlar gibi) beklediklerinden daha iyi koşullara sahip olması ve Åland Adaları örneğindeki gibi birkaç durumda, Cemiyet Meclisinin anlaşma ihlallerinde kayda değer düzenlemeler yapması, Cemiyetin başarılı olduğu hususlardır.¹³⁸

Savaş sonrasında oluşturulan mevcut toprak paylaşımından ve kurulan uluslararası düzenden memnun olmayan ulusal azınlıkların ve onların akraba devletlerinin Cemiyete çözümsüz konularda dilekçeler göndererek onu işlemez hale getirmeleri ve Cemiyeti ayrılıkçı siyasal eğilimleri için bir araç olarak kullanma girişimleri, anlaşmalarla bağlı devletlerin ulusal azınlıkların Cemiyete başvurularını kısıtlamak maksadıyla Cemiyetin işleyiş şekline müdahaleleri ve kendi çıkarlarına yönelik düzenlemeler yapılmasını sağlama çabaları, Cemiyet işleyiş kurallarının belirsiz ve anlaşmalarda kısmen tanımlanmış olması gibi sebepler Cemiyetin azınlıkların korunmasına ilişkin sorunlar karşısında başarısız olmasının nedenleri arasındadır.

Milletler Cemiyeti'ne addedilen önemli bir eksiklik de, sistemin sadece bireysel hakların himayesini öngörürken, buna karşılık birkaç istisna durum dışında grup olarak himaye sağlamayı öngörmemiş olmasıdır.

Savaşın galipleri konumundaki İtilaf devletlerine, bünyelerinde azınlık unsurlarını barındırıyor olmalarına rağmen, Cemiyetçe hiçbir yükümlülük ve özel himaye koşulları getirilmemiştir. Bu durum sistemin objektifliğine gölge düşürürken, anlaşmalarla yükümlülük altına sokulan devletlerin, anlaşma koşullarına bağlılıkları ve kural ihlalleri konusunda Cemiyetin sorgulamalarında işbirliği yapmak konusunda

¹³⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s.34-35

¹³⁸ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s.109

gönülsüz davranmalarına sebep olmuştur. Bu devletler mümkün olduğunca egemenliklerinin ihlali olarak gördükleri anlaşma yükümlülüklerinden kurtulmaya çalışmışlardır.

Milletler Cemiyeti'nin idealizmin ve savaşa yönelik olumsuz yaklaşımlarının bir sonucu olarak, özellikle kuruluşunun ilk zamanlarında görece olarak bir başarı sağlamasına karşın, kısa sürede etkisiz ve işlevsiz kalmasının en önemli sebebi, güçlü olanları koruyan, diğerlerinin taleplerini gözardı eden bu dengesiz yapısı olmuştur.¹³⁹

Nihayetinde, Cemiyetin yetersiz ve etkisiz kalmasıyla, 1938 Avusturya'nın Almanya tarafından ilhakı, 1938 Sudet bölgesinin Almanya'ya bırakılmasını öngören Münih Anlaşması'nın imzalanması, 1939'da Danzig kenti için öngörülen 1919 tarihli statünün kaldırılması ve Polonya'nın işgali engellenememiş ve II. Dünya Savaşı'na giden süreç başlamıştır.

Teoride, Milletler Cemiyeti azınlık sistemi, bir ortak karar üretimi ve uluslararası kamuoyunun ahlaki onayının bir birleşimi yoluyla, devletlerin ulusal azınlıklarla ilgili yükümlülüklerine boyun eğmelerini sağlamak amacıyla yönelik olarak düzenlenmiştir. Ancak uygulamada, uluslararası koruma, herhangi bir uluslararası örgütün yerine getirmekte zorlanacağı büyük bir söz niteliğinde olup, Milletler Cemiyeti örneğinde de bu açıkça görülmektedir. Nitekim, Milletler Cemiyeti deneyiminden hareket ederek, 1945-1989 ve 1990-1995 yıllarının uluslararası örgütlenmeleri, insan ve azınlık hakları konusunda, başarısızlık riski daha düşük olan ve saygınlıklarını zedelemeyeceğini düşündükleri daha küçük sözler vereceklerdir.

¹³⁹ Deniz Ülke Arıboğan, **a.g.e.**, s.145

3. OSMANLI ALGILAMASINDA AZINLIKLAR

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi

3.1.1. İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Yeri

Millet sisteminin İslam Hukuku'ndaki temeli modern düşünür ve yazarlarca Hz. Muhammed'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye göçünün bir ürünü olarak ortaya çıkan "Medine Vesikası" denilen bir belgeye dayandırılmaktadır. İslam tarihindeki ilk yazılı anlaşma olan bu belge, farklı dinlere mensup olanların birarada barış içerisinde yaşamalarını öngören ve sivil hürriyetleri garanti eden bir metindir. Bu vesika ile Hz. Muhammed, Medine'deki Müslüman kabileler arasındaki düşmanlıkları gidermiş, Müslüman olmayan Arap Müşrikler ve Musevîlerle anlaşarak adli, mali, askerî ve dinî meseleleri düzenlemiştir. Bu anlaşma ile kabile düzeninden bir site-devlet kurma aşamasına geçilmiştir. Anlaşmanın ilk maddesinde, ilgili anlaşmanın Müslümanlar ve onlara tabi olan ve onlarla birlikte savaşan kimseler arasında yapıldığı belirtilirken, burada hakim unsur olarak Müslümanlar görülmekte, diğer unsurların tabiyeti öngörülmektedir. Anlaşmanın 23. maddesinde, İslam'ın üstünlüğü ve ihtilafların Hz. Muhammed'in kararıyla çözüleceğinin belirtilmiş olması; 42. maddesinde de, taraflar arasında vuku bulacak zıtlıkların Allah'a ve onun resulü Hz. Muhammed'e götürülecek olması ve bunun da Yahudilerce kabul edilmesi İslam toplumunun üstün konumunu açıkça göstermektedir. Ayrıca diğer bir maddede, Yahudilerden Müslümanlara tabi olanların zulme uğramayıp yardım göreceği ve hiçbir müşrikin de Müslümanlara karşı Kureyşlilerle ittifak edemeyeceği belirtilmiştir. İlgili metinde, iki ayrı dinî zümre kabul edilirken, müslim-gayrimüslim ayrımına gidilmemiş; her iki zümrenin de kendi dinî ve hukukî bütünlükleri ile şehir-devlet içinde müstakil gruplar oluşturmalarına imkan tanınmıştır.¹⁴⁰

¹⁴⁰ M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi : Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik, 2004, s.5-10

İslam hukukunda “azınlıklar” tanımı benimsenmemiştir. Ayrıca, “ırkî” ya da “etnik” azınlıkları ifade eden özel bir terim de bulunmadığı gibi, bireyleri Müslüman kaldığı sürece, söz konusu azınlıkları başkalarından ayırt edecek toplumsal düzenlemeler de mevcut değildir. Ancak İslam’da, “dinî” azınlıklar olarak ifade edebileceğimiz grubu karşılayan “*Ehlu’z-Zimme*” terimi mevcuttur. Müslüman olmayanları ifade eden bu terim daha sonraları yerini “gayrimüslim” terimine bırakacaktır. İslam’da dinî azınlıkları ifade eden gayrimüslimlere yönelik dikkate alınan birkaç temel ilke mevcuttur¹⁴¹: a) İnsanlığın birliği ya da insan türünün birliği. Buna göre, hiçbir ırkın diğerine üstünlüğü bulunmamaktadır; b) Din, bir ve tektir. Bununla ifade edilmek istenen, bu zamana kadar Allah tarafından insanlığa gönderilen tüm peygamberlerin tek bir ilahî dinin temsilcisi olduklarıdır. İslam inancında Allah, Müslümanlara, bütün peygamberlere ve bütün kutsal kitaplara iman etmelerini buyurmuştur; c) İnanç hürriyeti. İslam dinine göre, dinde zorlama yoktur. Bu husus, Bakara suresinin 256. ayetinde, “Rabbin dilediği yeryüzündeki kimselerin tamamı iman ederlerdi. Yoksa sen mü’minler olsunlar diye insanları zorluyor musun?”, şeklinde belirtilmiştir; d) Karşılıklı ilişkilerde adaletli olma; e) Hürriyet ve insanın yüceliği. İslam toplumunun, İslamî hayatın izin verdiği ve düzenlediği ölçüde çeşitli ırk, din, dil ve kültürlerden oluştuğu kabul edilmekte, bu unsurlar arasında ayırım gözetilmemektedir.

İslam’da Müslüman olmayanlara karşı oluşturulan davranış kalıplarının temeli “*zimmet hukuku*” içinde biçimlendirilirken, bunun kaynağı, Peygamberin tutumuna ve fetih şartlarına bağlanmıştır.¹⁴² İslam hukukuna göre, bir ülke İslam devletinin hakimiyetine geçince o ülkede yaşayan gayrimüslimler ya o ülkeyi terk ediyorlardı ya da İslam devletinde belirlenen şartlara göre bir antlaşma ile yaşamaya devam ediyorlardı. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinin hukukî temelini, bunlar ile yapılan *zimmet anlaşmaları* oluşturmakta olup, bu antlaşmaya taraf olan ve İslam devletinin bir tebaası haline gelen gayrimüslimlere *zummî* denilmekteydi. *Zimmet anlaşmaları* uygulamasına Mekke’nin fethinden sonra geçilmiş olmakla

¹⁴¹ Nasıruddin el-Esed, “İslam’da Azınlıklar”, Çev. Talip Türcan, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4. sayı, 1997, s. 256-262

¹⁴² Levent Ürer, **a.g.e.**, s.116

birlikte, bundan önce de gayrimüslimler ile çeşitli anlaşmalar yapılmıştır.¹⁴³ İslam Hukuku'na göre insanlar Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ayrılırken, gayrimüslimler de kendi aralarında Müşrikler ve Ehl-i Kitab sahipleri olarak ayrılmaktadır.¹⁴⁴ İslam hukuku Mekke'nin fethinden önce Müşriklere yönelik herhangi bir hukuk düzenlemesi öngörmezken ve bu unsurları İslamın koruması ve hükmü altına almazken, kendilerine bir peygamber ve kutsal kitap gönderildiğine inanılan dinî toplulukları ifade eden Ehl-i Kitab sahibi gayrimüslimlerin can, mal ve iman hürriyetleri İslam devletinin güvencesi altına alınmış ve oluşturulan bu hukukî himaye biçimi ile tüm gayrimüslim unsurlara eşit muamele öngörülmüştür. İslam geleneği içinde, Ehl-i Kitaba hoşgörülü davranılmış, konulan özel vergileri (*haraç ve cizye gibi*) ödeme şartıyla kendi ibadet biçimlerini sürdürmelerine izin verilmiştir.¹⁴⁵ İslam devleti ile yapılan anlaşma neticesinde devletin tebaası konumuna gelen *zimmîler*, eğer ki, Müslümanlar ile savaşır, *cizyeyi* reddeder, bir Müslümanı dininden döndürür, bir Müslümanı bilerek öldürür ya da bir Müslüman kadınla evlenir ya da zina yaparsa *zimmî* statülerini kaybederlerdi.¹⁴⁶

Gayrimüslimlere ilişkin başka bir sınıflandırma da Müslümanlarla olan ilişkileri bakımından yapılmakta; buna göre gayrimüslimler, Müslümanlarla savaş içinde olan gayrimüslimleri ifade eden “Ehl-i Harp” ve Müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayrimüslimleri ifade eden “Ehl-i Ahd” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ehl-i Ahd sınıfına giren gayrimüslimler, *zimmîler*, muahedler ve müsteminler olmaktadır. *Zimmîler*, bahsedildiği gibi İslam Devleti ile anlaşma yapış onun tebaası konumuna gelen gayrimüslimleri ifade ederken; muahedler, kendilerine bir yıldan az olmamak üzere geçici oturma izni verilenler¹⁴⁷; müsteminler ise, kendilerine ticari anlaşma bahşedilmiş olan gayrimüslim tüccarlar olmakta, bunlar kanunları çiğnemedikleri sürece can ve mallarının güvenliği İslam devletinin güvencesi altına alınmakta ve kendilerinden gümrük vergisi dışında herhangi bir

¹⁴³ M. Macit Kenanoğlu, **a.g.e.** s.10-11

¹⁴⁴ Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, İstanbul, Yeni Türk Yayınları, 2000, s.201

¹⁴⁵ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, çev. O. Akinhay, İstanbul, 1997, s.23-24

¹⁴⁶ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, s. 18

¹⁴⁷ Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 3. cilt, 1-4. sayı, Ankara, 1987, s.115-117

maddi talepte bulunulmamaktadır.

Zimmîlerin kamu hizmetinde çalıştırılmaları İslam hukukunda makul karşılanırken, devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı gibi siyasî görevler haricinde herhangi bir idarî vazife ile görevlendirilmeleri, kendilerine Müslüman memurlarla eşdeğer maaş verilmesi ve hatta bakan olarak atanmaları da uygun bulunmuştur.

Zimmet anlaşmasının kabul edilmesi ile, gayrimüslimlerin can, mal ve namusları Müslümanlarınki ile aynı değeri kazanırken, gayrimüslimler Müslümanlarla benzer haklara sahip oldukları gibi benzer mükellefiyetlere de tabi kılınmışlardır. İslam hukuku, gayrimüslimlere devlete mensubiyet konusunda Müslümanlarla aynı statüyü vermiştir. Buna göre; fertlerin devlete bağlılıkları siyasî bir bağ olmanın yanında aynı zamanda hukukî bir bağ niteliğindedir, çünkü kanunî sonuçlar orada meydana gelir, fert ve devlet bununla bağlıdırlar. Bu bağ sayesinde kamu hakları ve siyasî haklar ferdin devletten talep edeceği haklar haline gelmektedir. İslam hukukçularının *zimmîlerin* hak ve vazifeleri konusunda koymuş olduğu kriter, “Müslümanların lehine olan gayrimüslimlerin lehine, Müslümanların aleyhine olan onların da aleyhinedir” şeklinde olup, *zimmîler* ile Müslümanların aynı hak ve vazifelerle yükümlü oldukları belirtilmektedir.¹⁴⁸ Ancak, İslam devletlerinde hüküm verme yetkisi Müslümanlara tanınırken, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yargılama yetkisinin olmadığı ortak görüş olmaktadır.

3.1.2. Millet Kavramı

“Millet” kavramı Arapça’da din ve mezhep topluluğu anlamına gelmekte olup, kavram aynı zamanda bu topluluğun idarî ve dinî yapısını da ifade etmektedir. İlber Ortaylı da, millet kavramının dinî topluluğu ifade eden bir terim olduğunu vurgularken, etnik grup karşılığı olarak “kavm” kelimesinin, nation kavramının karşılığı olarak da “ulus” kelimesinin kullanılması gerektiğini söylemektedir.¹⁴⁹ Farklı dinlere mensup insanların varolduğu yapıyı düzenleyen sistem de genel adıyla

¹⁴⁸ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.13-16

¹⁴⁹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986, s.996

“*millet sistemi*” olarak ifade edilmektedir.

Dinsel nitelikli aidiyeti simgeleyen millet kavramı, Osmanlı özelinde, hem devletin uyruklarını tanımlama aracı olarak hem de devlet içerisinde yaşayan grupların kendi kimliklerini ifade etme biçimi olarak kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda farklı unsurlar arasındaki sınırı belirleyen ölçüt etniklik değil, din olmuştur.¹⁵⁰ Osmanlı *millet sistemi*, çokuluslu bir yapıya sahip olan imparatorluğun içindeki grupların kendi içlerinde serbest bir şekilde gelişimlerini sürdürebilmelerine imkan tanımış, grupların tüm hakları güvence altına alınmıştır.

Bir İslam Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’nda İslam dininden olmayanlara, yani gayrimüslimlere yönelik düzenlemeler İslam Hukuku’nun ilgili hükümleri ile belirlenmiş olmakla birlikte, sorunların çözümüne katkısı olmayan hükümler değiştirilmiş, çözümü için hüküm bulunmayan durumlarda da örfî hukuktan yararlanılmıştır.¹⁵¹

Osmanlı uygulamasında kanunnamelere baktığımızda, kanunnamedeki hükümlerin hem Müslümanlar hem de gayrimüslimleri kapsadığı görülmekte olup, herhangi bir konuya ilişkin yapılmış bir düzenleme ayırım yapılmaksızın hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere uygulanmıştır. Fakat bazı hususlarda, örneğin bazı cezaî hükümler ve ödenecek vergilerin miktarları konusunda, farklı düzenlemelere gidildiği de görülmektedir, bu da İslam hukukunun prensiplerinden kaynaklanan bir durum olmaktadır. Eğer ki gayrimüslimler için farklı bir düzenleme yapılması gerekliliği var ise, bu husus da aynı kanunname içerisinde “kefereye mahsus ahvali beyan eyler” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu hususlar dikkate alındığında Osmanlı İmparatorluğu’nda kanunların genellik özelliği taşıdığı, yani tüm tebaayı kapsadığı görülmektedir. Aynı zamanda kanun koyuculuk vasfının da yalnızca Osmanlı makamlarına ait olduğu, gayrimüslim ruhani liderlerin kendi cemaat mensupları için icraî nitelikte ayrı bir kanun yapma ve bunu uygulama gibi bir konuma sahip olmadığı görülmektedir.¹⁵²

Osmanlı Devleti’nin İmparatorluk statüsüne geldiği Fatih Sultan Mehmet dönemi, kiliselerin devlet kontrolünde düzenlenmesi uygulamasının söz konusu

¹⁵⁰ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.121

¹⁵¹ Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler : Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2001, 1-49

¹⁵² M. Macit Kenanoğlu, **a.g.e.**, s.28-29

olduğu dönem olması sebebiyle, gayrimüslimlerin kurumsal anlamda bir yapılanma içerisine alındığı *millet sisteminin* başlangıç dönemi olarak kabul edilmektedir.¹⁵³ Bu dönemde, Hıristiyanların kendi cemaatlerindeki özgürlüklerini korumalarına izin verilirken, Yahudi ve Ermeni cemaatleri de tanınmış; geniş özerklik verilmiştir. İstanbul Rum Patrikhanesinin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Bizans'ta mevcut olan kilise idarî teşkilatı Osmanlı Devleti'nin bünyesine girmiş, buna bağlı olarak Fatih'in farklı bir mezhebe mensup Ermeniler için İstanbul'da ayrı bir Patrikhane kurdurması bu kurumsal yapının başlangıcını teşkil etmiştir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu hem Bizans'tan aldığı kilise teşkilatını korumuş, hem de yeni patriklikler kurdurarak bu kurumsallaşmaya katkıda bulunmuştur.¹⁵⁴

Osmanlı toplumunda hukukî statüleri belirlenmiş dört millet grubu bulunmaktadır. Bu grupları, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve asli unsur olan Müslümanlar oluştururken; Müslümanlar grubunu da Türk, Arnavut, Pomak, 16. yüzyıldan sonra da Araplar ve Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki diğer Müslüman etnik gruplar oluşturmaktaydı.¹⁵⁵ Rumlar, Bulgarlar, Sırlar eğer Ortodoks dinine mensup iseler Rum milletinden sayılırken, Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre XIX. yüzyıldan itibaren farklı milletlerden sayılır olmuşlardır. Gayrimüslimleri oluşturan her üç milletin başında Osmanlı padişahına bağlı din adamları bulunurken, bunlar herhangi bir sorunun varlığı karşısında ilgili milleti temsilen Osmanlı devletinin muhatabı konumunda oluyorlardı.¹⁵⁶ Toplumdaki ve yönetimdeki statüleri de bir dinî cemaatin yani milletin üyesi olmakla belirleniyordu.¹⁵⁷

Dinî ve vicdani hürriyete sahip kilisenin siyasetle uğraşmasına izin verilmezken, devlet de cemaatlerin dinî işlerine karışmazdı. Ancak devlet, dinî vazifelerinin yanında idarî vazifeleri de bulunan dinî liderlerin seçimine müdahale ederdi. Şöyle ki, dinî liderler ve ruhanî meclisler her cemaatin kendisi tarafından seçilirken, bunların göreve başlamaları Padişahın tasdik etmesine bağlıydı. Padişahça

¹⁵³ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.122

¹⁵⁴ M. Macit Kenanoğlu, **a.g.e.**, s.32

¹⁵⁵ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.997

¹⁵⁶ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.9-11

¹⁵⁷ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992, s.33

tasdik edilen Patrik'in başkanlığında oluşan ruhani meclis, cemaatin evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medeni haklarını tamamen kendi dinî ve hukuki sistemlerine göre düzenleyip idare ederdi. Böylelikle, devletin yetki alanı yönetim, maliye ve askerlikle sınırlandırılırken, uyrukların kendi dinî liderlerinin öncülüğünde ve otoritesinde kendi kurumlarını sürdürüp geliştirmelerine izin verilmiş oluyordu.¹⁵⁸

XIX. yüzyıl ile birlikte dinî duyguların toplumdaki yeri zayıflarken, bireyin toplumsal yapısı artık etnik veya ırksal tanımlamalarla ifadelendirilmeye başlanmıştır. Etnik temelli tanımların Osmanlı İmparatorluğu'nun *millet sistemi* içerisinde de hızla yayılmasıyla, Osmanlı aydınları da İslamcı bir kimlikten ulusalcı kimliğe geçişin zorluklarını yaşamak durumunda kaldılar. Bu dönemde "Osmanlılık" düşüncesi, farklılıkları birarada tutabilmenin teorik alt yapısını ifade ederken dahi Osmanlı kimliği ile yüzyıllar boyunca İslam kimliği altında yaşamının sıkıntılarını da beraberinde taşımaktaydı. Sonuç olarak, ulusçu akımlar etkilerini daha çok, Müslüman olmayan ve bu yüzden de yönetici zümrenin dünya görüşünü paylaşmayan gayrimüslimler arasında göstermiştir.¹⁵⁹

Millet sisteminin öngördüğü örgütlenme, zaman içerisinde geçirmiş olduğu değişikliklere rağmen, Osmanlı toplumsal ve idarî yapısının temel unsuru olarak devam etmiştir. Nüfus sayımları ve seçimler bu esaslara göre yapılır, karma mahkemeler, vilayet, liva, kaza idarî meclisleri ve ilgili komisyonlarda seçilmiş üyeler Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında yarı yarıya seçilip tayin edilirdi.¹⁶⁰ Gayrimüslimlerin kendi iç hukuklarına bağlı olmalarına ilişkin genel uygulamalar, aile hukukunun tek bir metinde birleştirildiği 1917 tarihli "Hukuk-u Aile Kararnamesi" çarpıcı örneğinde olduğu gibi, XX. yüzyıl ile değişmeye başlamıştır.¹⁶¹

¹⁵⁸ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.124

¹⁵⁹ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.132-133

¹⁶⁰ **A.e.**, s.141

¹⁶¹ **A.e.**, s.141-142

3.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler

3.1.3.1. Rum Milleti

İstanbul'un fethinden sonra genişleyen topraklarla birlikte imparatorluğun gayrimüslim tebaası da bu nispetle artmaktaydı, dolayısıyla, gayrimüslim unsurlara ilişkin yönetim bazında düzenlemelerin yapılması gerekliliği söz konusu olmuştur.

Gayrimüslim tebaadan Rum milleti, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan en kalabalık ve en ayrıcalıklı unsur olarak kabul edilmektedir. Rumlar, Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığının kaldırılması ve İstanbul patriğinin bütün Balkan Ortodokslarının ruhanî, mali ve adli lideri haline getirilmesi, Babîâli tarafından kimi yerlerde Rumca fermanlar kaleme alınmış olması, devlet bürokrasisinde kitabet hizmetlerinde Fenerli Rum beylerinin tek gayrimüslim unsur olarak kullanılmış olması ile imparatorluk içinde seçkin bir yere kavuşmuşlardır.¹⁶²

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Bizans İmparatoru'nun Katolik ve Ortodoks kiliselerini birleştirmesine tepki olarak istifa eden ve makamı yaklaşık bir sene boş kalan Rum-Ortodoks patriğinin yerine, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmelerine karşı olan Georgios Skolarios'u II. Gennadios unvanıyla Patrik seçmiştir. Bununla birlikte Fatih, Patriğe bir takım vergilerden muafiyetini gösteren ve kendi imzasını taşıyan ve Ortodoks din adamlarının da bu muafiyetten yararlanacağını vurgulayan bir ferman vermiştir. Buna göre, Ortodokslar rahatsız edilmeyecek, kiliseler belli durumlar haricinde cami yapılmayacak, evlenme, boşanma, gömülme gibi dinsel ibadetler serbestçe yapılabilecek, Paskalya Yortusu özgürce kutlanabilecek ve üç bayram gecesi Fener semtinin kapıları açık kalacak, piskopos ve metropolitler yargı ayrıcalığına sahip olacaklardı. Böylelikle Fatih, dağınık durumdaki Ortodoks Kilisesini aynı zamanda başkent olan İstanbul'daki bir merkezde toplayarak Ortodoks Kilisesini tek bir merkezden yönetmek ve Ortodoks Kilisesine sahip çıkılmak suretiyle Katolik Kilisesi ile birleşmesi ve dolayısıyla Hıristiyanların tek bir çatı altında toplanmasını önlemek amacıyla Rum-Ortodoks

¹⁶² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.63

Patrikhanesine çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır.¹⁶³ Bu sayede, Ortodoksların devlete bağlılığı sağlanmış ve uzun yıllar Osmanlı Devletine kendi devletleri gibi sahip çıkmalarında etkili olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum-Ortodoks Patrikhanesi, millet ayrımı ve bu ayrıma dayanan idari örgütlenmenin en çarpıcı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Patrikhane dinî, adli, mali bir yönetim merkezi olarak tüm Balkan ve Anadolu Ortodokslarını yönettiği gibi, ruhani işlerin dışında vergi işleri, adli sorunlar ve diğer yönetim konularında geniş bir memur kadrosuna sahipti. Ayrıca, Rumca çıkan dinî ya da laik konulu kitaplar üzerinde yüksek sansür makamı işlevi görüyordu.¹⁶⁴

Fener semtinde bulunan Rum-Ortodoks Patrikhanesinin muhafazası için Patriğin emrine yeniçeri ortası tahsis edilirken, protokolde Patrik vezir rütbesinde tutulmaktaydı. Osmanlı devleti ve Patrikhane arasındaki ilişkiler, Patrik III. Parthanos'un 1657 yılında İstanbul'daki kargaşa durumundan yararlanarak Rum gençlerini yeniçeri kılığına sokarak Türklere saldırttığı, Eflak Voyvodası Constantin Şerban ile siyasî bir ihtilale giriştiği tespit edilip idam edilene kadar olumlu bir seyir izlemiştir. Patriklerin siyasetle uğraşması yasak olduğu halde 1821 yılında Mora yarımadasında çıkan Yunan isyanını Etnik-i Eteryia Cemiyeti ile organize ettiği belirlenen Patrik II. Gregorios'un idam edilmesi de ikinci ve sonuncu idam olacaktır.¹⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Bulgar, Sırp, Eflak ve Boğdan kiliselerini yeniden Patrikhaneye bağlayıp Ortodoksları kendi egemenliği altında birleştirmesi, Fener Rum-Ortodoks kilisesinin XIX. yüzyıl ortalarına kadar neredeyse tüm doğu kiliselerini kendi bünyesi altında toplamasına fırsat vermiştir. Rum Ortodoks kilisesinin doğu kiliseleri üzerindeki bu hakimiyeti Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'ya yayılan ulusçuluk akımı ile zayıflamaya başlamıştır. Zamanla, Fener patrikhanesinin Osmanlı devletinin kendisine verdiği imtiyazları kötüye kullanması ve ayinlerin dillerinin Rumca olması dolayısıyla Balkan unsurları üzerinde Rumlaştırma politikası gütmeye üzerine Balkan halklarından tepkiler söz konusu olmuştur. İlk tepki Bulgarlardan gelirken, ayinlerin Rumca olması sebebiyle

¹⁶³ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.34-35

¹⁶⁴ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.124

¹⁶⁵ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.37-38

cemaatin hiçbir şey anlamadığı şikayetiyle Osmanlı devletine dilekçe ile Bulgar vatandaşları için bağımsız bir “papaz evi” talebinde bulunulması ve bunun da Rusya’nın müdahalesinden korkan Osmanlı devletince kabul edilmesi ilerde 1870 yılında bağımsız bir Bulgar Kilisesinin kurulmasıyla ve diğer Balkan milletlerinin de aynı taleplerle gelmeleriyle sonuçlanacaktır.¹⁶⁶ Osmanlı egemenliği altında her milletin okul, hayır kurumu ve hatta iktisadi hayatta esnaf loncaları yaşamayı sürdürdüğü halde, Balkan Slavlarının Rum-Ortodoks Patrikhanesinin denetimi altına girmesi onların hoşnutsuzluk ve tepkilerini arttırmıştır. Balkan Slavları arasında ulusal bilinç doğrudan 1789 Fransız ihtilalinin bir sonucu olarak ortaya çıkmamış, kökleri İtalyan Rönesansına kadar uzanan bir olgu ve Ortaçağ’da sahip oldukları devlet varlıklarının ve kültürlerinin bir mirası niteliğindedir. Balkan Slavlarında ulusçu hareket ön planda kilisenin, XVIII. yüzyıldan itibaren gelişen ticaret burjuvazisinin ve giderek köylülerin katılımıyla gelişmiştir. Ortodoks kilisesi, Hıristiyanlık ve ulusçuluğun ideolojisini birlikte yürüterek ulusal kurtuluş hareketlerinde çok etkin bir rol oynamıştır.¹⁶⁷

Rumlar arasında ulusçuluk fikirleri, XVIII. yüzyıldan itibaren Rum tüccarlarının, kiliselerinin ve Avrupa devletlerinin etkisiyle gelişmeye başlamıştır. Rumlara ilişkin bağımsızlık girişimleri uygulamada II. Mahmud zamanında görülüyor olsa da, bu fikirlerin kökenlerini 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan tüm Ortodoksların himayesinin Rusya’ya verilmesinde ve böylelikle Rus propagandacılarının faaliyetlerini geliştirmesinde bulabilmekteyiz. Diğer taraftan Osmanlı bünyesinde yaşayan çoğu Rum, kapitülasyonlar nedeniyle oluşan ticari, hukukî ve diğer haklardan yararlanmak, vergi vermemek, doğrudan denetim altına girmemek, yabancı devletlerden maddi-manevi destek sağlamak amacıyla Avrupa Devletlerinin himayesine bir çeşit dokunulmazlık kazanma yoluna gitmiştir. Bu himayecilik konumunu Osmanlı İmparatorluğu’nun iç işlerine karışma yolu olarak kullanan Avrupalı devletlerin en önemli sızma araçları gayrimüslimlere ait olan azınlık okulları olmuştur. Osmanlı devletinin, kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini millet sistemi uygulamasına uymadığı gerekçesiyle denetlememesi ve azınlık

¹⁶⁶ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.38-40

¹⁶⁷ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.61-63

okullarının ders programlarını ve idaresini kontrol etmemesi, bu okulların, ulusçuluk akımlarının yayıldığı, öğrencilerinin Avrupa devletlerinde eğitilip ulusçu fikirlerle Osmanlı devletine döndüğü bir mekan olmasına neden olmuştur.¹⁶⁸

3.1.3.2. Ermeni Milleti

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bulunan Ermeniler, Türklerle özdeşleşme süreci içerisine girmişler ve bu süreç imparatorluğun yıkımına zemin hazırlayan XIX. yüzyıl ulusçuluk fikrinin Ermeni toplumuna sirayet etmesine kadar sürmüştür. Yaşadıkları yerlerde çoğunluk teşkil edememeleri ve mezhepsel açıdan parçalanmış olmaları dolayısıyla milli kültürlerini koruyamayan Ermeniler, çoğunluğunun Türkçe konuşması ve Türk kültürünü benimsemeleri sebepleriyle Türkleşmişlerdir.¹⁶⁹ Osmanlı devletinin büyümesi sırasında Ermeni nüfusunun artması, yetişmiş kalifiye eleman ihtiyacının bu unsurdan sağlanıyor olması dolayısıyla Osmanlı için olumlu bir gelişme olmuştur. Ermeniler Rum azınlığına uygulandığı gibi ticari ve sosyal hayatı canlandırmak maksadıyla Osmanlı devletince uygun görülen şehirlere yerleştirilmişlerdir.

Ermenilerin en eski ruhanî merkezi Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin kilisesi olmakla birlikte, 1828 yılında Rusya ve İran arasında yapılan Türkmençayı Anlaşması ile Eçmiyazin kilisesinin Rus topraklarında kalması ve Rusların bunu siyasî emellerine alet etmeleri dolayısıyla bu zamana kadar Ermenilerle ilgili konularda İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesini muhatap almasına rağmen Eçmiyazin kilisesinin Ermenilerce en önemli ruhanî merkez olarak kabul edilmesine ses çıkarmamış olan Osmanlı devleti, bu tarihten sonra Eçmiyazin kilisesine karşı tavır almıştır.¹⁷⁰ Ermenilerin Anadolu'daki en önemli ruhanî merkezleri ise Bursa şehri olmuş, Bursa'dan getirtilen Ovakim İstanbul'da Ermeni cemaatinin Patriği olarak tanınmıştır. Rum Patrikhanesi gibi Ermeni Patrikhanesi de Osmanlı Ermeni

¹⁶⁸ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.44-45

¹⁶⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII. Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s.126-128

¹⁷⁰ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s.63-64

milletinin ruhani, idari ve adli en yüksek merci konumundaydı.

İslamın ilk yıllarındaki uygulamalardan farklı olarak, gayrimüslim unsurlardan Ermeni cemaatine mensup kişiler arasından bakanlık ve baruthane amirliği gibi stratejik alanlarda vazifelendirilenler olmuştur.¹⁷¹ Ermenilerin bu gibi önemli mevkileri elde etmelerinde, 1660 Sabetay Sevi hareketine kadar imparatorluk içinde önemli bir konumda olan Yahudilerin bu olay sonrası statülerinde meydana gelen düşüş etkili olmuş, Yahudilerden boşalan yerleri Ermeniler doldurmuştur.¹⁷²

Osmanlı devletinde Ermeniler, Avrupalı devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin de konusu olmuşlardır. Aralarında hem siyasî hem de kültürel kopukluk bulunan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler üzerinde 1668 yılından itibaren çalışmalarını sürdüren Katolik papazların etkisiyle bir kısım Ermeni Katolikliği kabul etmiş, bundan sonra da 1830 yılında II. Mahmud zamanında Fransa'nın da etkisiyle Ermeni Katolikleri resmen bir cemaat olarak tanınmış ve böylelikle batılı bir devletin Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesinin yolu açılmış ve Osmanlı millet sisteminde önemli bir sorun ortaya çıkmıştır. Ayrıca Ermeniler üzerinde Protestanlık propagandaları da etkili olmuş, gerek Amerikalı misyonerlerin ve gerekse İngiltere'nin baskıları sonucu Osmanlı devleti 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Protestan Ermeni milletini de tanımak zorunda kalmıştır.¹⁷³

3.1.3.3. Yahudi Milleti

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, XVII. yüzyılda ortaya çıkan "Sabetay Sevi" olayı hariç tutulduğunda, diğer gayrimüslim unsurlara göre yönetilmesi daha kolay bir grup olmuşlardır.

Osmanlı'nın Yahudilerle ilk teması Orhan Gazi'nin 1326'da Bursa'yı ele geçirmesi sırasında olmuş, burada bulunan Yahudi cemaate dokunulmadığı gibi cemaatin ibadetine tahsis edilmek üzere bir mahalle ve sinagog yapımına izin verilmiştir. Daha sonra I. Murad Edirne'yi ele geçirdiğinde Edirne hahambaşısını

¹⁷¹ Önder Kaya, *a.g.e.*, s.51

¹⁷² M. Çağatay Okutan, *a.g.e.*, s.33

¹⁷³ Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiyede Gayrimüslimler*, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986, s.13-14

Rumeli'deki Museviler üzerinde yetkili kılarak Osmanlı devletindeki Yahudi millet sisteminin de temellerini atmıştır.¹⁷⁴ Osmanlı devletinde bulunan Yahudiler geldikleri yerler dikkate alındığında “Romaniotlar”, “Eşkenaziler”, “Sefarat” ve “Mustaribeler” olmak üzere dört ana gruba ayrılmaktadırlar. Romaniotlar, Anadolu'nun batısı, İstanbul ve Balkan şehirlerinde yaşamakta ve Yunan dilini konuşmakta; XV. yüzyıldan itibaren büyük oranda Osmanlı devletine göç eden Eşkenaziler, Fransa ve Almanya'dan gelmekte; 1492'de İspanya'dan ve 1496'da Portekiz'den kovularak gelen ve İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik gibi büyük şehirlerin yanı sıra Anadolu'daki diğer önemli şehir merkezlerine yerleştirilen Sefaratlar, Anadolu'nun en kalabalık Yahudi cemaatini oluşturmakta ve İspanyolcanın bir versiyonu olan Ladino adında kendi yerel dillerini konuşmakta; Osmanlıların Mısır ve El-Cezire'yi ele geçirmeleri ile Osmanlı egemenliğine giren Mustaribeler de, Arapça konuşmaktadırlar.¹⁷⁵

Yahudiler de diğer gayrimüslim cemaat üyeleri gibi ticari yaşamı canlandırmak adına İstanbul'da belli başlı merkezlere yerleştirilmişlerdir. Bu merkezlerden Hasköy İstanbul Yahudilerinin en önemli merkezi olmuştur. Yıllarca baskılara ve sürgünlere maruz kalan Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda huzurlu bir ortama kavuşmuşlar, inanç ve göreneklerini sıkı bir şekilde muhafaza etme imkanı bulmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Selanik, İskenderiye, Şam ve Halep gibi önemli ticari merkezlere yerleşen Yahudiler, Osmanlı ticaretinde önemli bir yere sahip olurken, en etkin oldukları sektör dokumacılık olmuştur. Dokumacılık sektöründeki etkinliklerini siyasî alana da kaydıran Yahudiler, uzun süreler yeniçerilerin kıyafetlerinin dikimi işini ellerinde bulundurmuşlar, yeniçerilerle olan ilişkilerini gerek duraklama ve gerekse gerileme döneminde de geliştirmişler ve böylelikle yeniçerilerle kurdukları sağlam ilişkiler vasıtasıyla önemli limanlarda vergi tahsildarlığı yapabilme ve tefecilik gibi işlerin yürütülmesi hakkını elde etmişlerdir.¹⁷⁶

Ayrıca, özellikle Sefarat Yahudileri, harp teknolojisi alanında Osmanlı

¹⁷⁴ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s.36

¹⁷⁵ Bernard Lewis, **İslam Dünyası'nda Yahudiler**, Çev. Bahadır Sina Şenel, Ankara, İmge Yayınları, 1996, s. 140-141

¹⁷⁶ **A.e.**, s.154

İmparatorluğu'na büyük katkılarda bulunurken¹⁷⁷; kültürel hayatın gelişiminde de Yahudiler Osmanlı devletini etkilemişler, ilk matbaanın kurucuları olmuşlardır. XV. yüzyılda İstanbul ve diğer önemli merkezlerde Yahudi matbaaları açılmış, zamanla Arap alfabesi dışında İbrani ve Latin alfabeleri kullanılarak kitap basılmasına izin verilmiş, sonrasında da XVIII. yüzyıldan itibaren matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşması esnasında Yahudilerden fazlasıyla yararlanılmıştır.¹⁷⁸ Gerek göç ettikleri ülkelerden esinlenerek getirdikleri kendi kültürleri ve sanat anlayışlarıyla, gerekse İbranice, Yunanca, Arapça gibi dilleri bilmeleri ve böylelikle tıp mesleğine ilişkin tüm eserleri takip edebilmeleri dolayısıyla tıp alanında da önemli hizmetler vermişlerdir.

Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte yükselen yerli burjuvazinin etkinliği nispetinde ekonomik konumlarını yitirmeye başlayan ve yaşadıkları tüm sorunlara rağmen devlet politikalarını desteklemekten geri kalmayan Yahudiler, Osmanlı idaresi taraftarı politikalar izlemekten de geri kalmamışlardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile sıkı ilişki içinde olmuşlar ve örgütün kuruluşunda katılımcı olarak yer alırken, güçlenmesi ve yayılması için burjuvazi desteği sağlamışlardır.¹⁷⁹

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Yahudiler arasında başlayan siyonist hareket, Tevrat'ta vaad edilen kutsal toprakların Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde olması sebebiyle Osmanlı devleti için ciddi sorunlara neden olmuştur. Yahudilerin bu konuya ilişkin düşünceleri iki görüş etrafında şekilleniyordu. Yahudiler, ya buldukları Osmanlı İmparatorluğu ve toplumu ile bütünleşecekler ya da Filistin'de bağımsız bir devlet kurma çalışmalarına girişecek ve gerekirse oraya göç edeceklerdi. Yahudi devleti kurulması karşılığında, Osmanlı devletine de yabancı sermaye, teknoloji ve ekonomik kalkınma sözü verilmekteydi. Ancak çoğu Yahudi o vakit Filistin'de bağımsız bir devlet kurulmasına taraftar olmamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ A.e., s.155

¹⁷⁸ A.e., s.152

¹⁷⁹ Suavi Aydın, "Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği", **Tarih ve Toplum**, 89. sayı, Mayıs 1991, s.44

¹⁸⁰ Tanık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, 1. Cilt, 2. baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s.556

3.2. Gayrimüslimlere Uygulanan Askerlik Rejimi

İslami anlayışa göre; İslam devleti sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim olarak addedilen tebaa, hükümranlığını kabul ettiği bu devlet ile *zimmət anlaşması* adı verilen bir anlaşma yaparak kendi can, mal ve iman hürriyetini her türlü tehlikeye karşı bu devletin güvencesi altına bırakır. Bu güvence karşılığında gayrimüslimler, *cizye* adı verilen bir vergi ödemekle yükümlüdürler. Bu sayede gayrimüslimler, Müslümanlar için bir yükümlülük olan askerlik görevinden de muaf olmaktadır.

Askerlik, Müslümanlar için dinî bir vecibe olarak görüldüğünden gayrimüslimlerin bu yükümlülükten muafiyeti, esasen, inançlarını paylaşmadıkları Müslümanlarla birlikte kendi dindaşlarına karşı savaşmak zorunda bırakılmamaları anlayışının gerisinde yatan, kendilerine tanınan inanç özgürlüğünden kaynaklanmaktadır.¹⁸¹

Gayrimüslimlere yönelik bu anlayışın varlığına rağmen, İslam tarihinde Müslümanların, ihtiyaç duydukları vakit askeri nitelikli hizmetlerde gayrimüslimleri kullanmakta herhangi bir sakınca görmediklerini ve bu hizmetler karşılığında da yapılan anlaşmalarla gayrimüslimleri bir takım vergilerden (*harac* veya *cizye* gibi) bağışık tuttuklarını görmekteyiz. Mesela, İslamın henüz vahiy sürecinin devam ettiği bir sırada, Hz. Peygamber, hicretten hemen sonra Medine'deki Yahudilerle uzlaşarak, onları Müslümanlarla birlikte şehrin savunmasında beraber hareket etmeleri konusunda ikna etmiş; Benu Kaynuka Yahudilerinden de askeri yardım almıştı. Önemli hadis kaynaklarınca da doğrulandığı gibi, yapılan anlaşma üzerine Hayber gazvesinde on kadar Yahudi İslam ordusunda bulunmuş ve fetihten sonra ganimetten pay almışlardı. Gayrimüslimlerden Hz. Peygamber döneminde askeri alanda istifade edilmesi gibi örneklerin varlığı, daha sonraki Müslüman hükümdar ve devletler tarafından aynı konuda şer'î ve hukukî dayanak olarak değerlendirilecektir.¹⁸²

İslam hukukuna göre yönetilen bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğuna baktığımızda da, ordunun XVIII. ve XIX. yüzyıla değin temelde Müslümanlardan

¹⁸¹ Nasıruddin el-Esed, **a.g.e.**, s.267

¹⁸² Ufuk Gülsoy, **Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul, Simurg, 2000, s.14-15

oluşturduğunu, ordu içinde gayrimüslim unsurlara rastlanılsa dahi bunların genel anlamda fiili askerlikten ziyade geri hizmetlerde görevlendirildiklerini görmekteyiz. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da gayrimüslimler, *cizye* vergisini ödeyerek askerlikten muaf tutulmuş olsalar da asker ihtiyacının arttığı dönemlerde çeşitli muafiyetler karşılığında askeri hizmetlerde görevlendirilmişlerdir.

Osmanlı'nın fetih dönemlerinde, özellikle Balkanlara yönelik fetihlerinde, ele geçirdikleri bölgelerde Türk ve Müslüman nüfusun yetersiz olması ve Anadolu'da istenen Türk birliğinin henüz sağlanamamış olması dolayısıyla Balkanlarda duyulan artan askeri ihtiyaçlar, o bölgedeki eski askeri teşkilatlar içerisinde yer almış olan küçük toprak sahibi ve asilzade Hıristiyan grupların yerinde bırakılmaları veya yeniden organize edilmeleriyle giderilmeye çalışılmıştır. Osmanlı askerî örgütü içerisinde alınan bu asilzade Hıristiyanlar, bu sınıfa dahil olabilmek adına dinî ve etnik kimliklerinden feragat etmek zorunda kalmadıkları gibi, eski konumlarına uygun bir statüye ve geçimlerini sağlamak için tımarlara sahip olmuşlardır.¹⁸³ Ayrıca askerî hizmetleri karşılığında bir takım vergilerden muaf tutulmuşlar ve savaşlardan elde edilen ganimetlerden de pay alabilmişlerdir.

Osmanlı, Balkanlarda, sözünü ettiğimiz küçük toprak sahibi ve Hıristiyan asilzadelerinden olan voynuklardan, martoloslardan, Eflaklar ve Hıristiyan tımar-erlerinden, kendilerine olan ihtiyacın Balkanlarda artan Müslüman nüfus ile giderilmeye başlanacağı ana kadar, askerî hizmetlerde fazlasıyla faydalanacaktır.

İlk zamanlar Osmanlı ordusunda savaşçı sınıf arasında bulunan, casusluk, derbent ve kale muhafızlığı gibi askerî görevleri de yapan voynuklar, XVII. yüzyılda fiili muhariplik görevinden uzaklaştırılarak geri hizmetlere alındılar.¹⁸⁴ Martoloslar da, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devletinin Balkan topraklarında ordu hizmetleri ve dahili güvenlik işlerinde gerek bilfiil seferlere katılarak, gerekse muhafız, gemi mürettebatı, kale bekçisi veya jandarma gibi görevlerde hizmet vererek Osmanlı ordusunda yer aldılar.¹⁸⁵ Bir diğer unsur olan Eflaklar da, XV. ve XVI. yüzyıllarda silahlı seferlere katılmış, ordunun geri hizmetlerinde, kalelerde,

¹⁸³ A.e., s.18-19

¹⁸⁴ A.e., s.19

¹⁸⁵ A.e., s.20

derbent ve yolların muhafazasında çalışmışlardır.¹⁸⁶

Arşiv kayıtlarına bakıldığı vakit, gayrimüslimlerin topçuluk, tüfenkçilik ve zemberekçilik gibi teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren askerî alanlarda¹⁸⁷, bazı ada kalelerinde gözcülük veya muhafızlık gibi askerî nitelikli hizmetlerde¹⁸⁸, ayrıca, donanmaya ait gemiler ile İstanbul'daki Tersane-i Amire'de¹⁸⁹ de yaygın olarak istihdam edildikleri görülmektedir.

En nihayetinde gayrimüslimlerin Osmanlı ordusunda *muvazzaf asker statüsüyle* istihdam edilmeleri, belirli bölgelerde uygulanmak üzere ve donanma ile sınırlı olarak, ilk defa 1835 yılında gerçekleşecek ve bu uygulama gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim tebaa arasında yoğun tepkilere neden olacaktır.

1837 yılında yayınlanan bir hatt-ı hümayunla, gayrimüslimlerin, 5 yıl boyunca *cizye* vergisinden de muaf tutularak *muvazzaf asker statüsüyle* donanmada istihdam edilecekleri ve terhis olduktan sonra da bir daha askere çağırılmayacaklarına dair esaslar ilan edilmiştir. Ancak yüzyıllardır askerlik hizmeti ile yükümlü tutulmamış ve aktif olarak askerlik yapmamış gayrimüslimler arasında, alınan bu karar, hoşnutsuzluk ve panik ile karşılanmış ve askere yazılmak istemeyen gayrimüslim unsurların dağlara ve adalara firar etmesine neden olmuştur.¹⁹⁰

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda gayrimüslimlerin askerliğine dair herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen, fermana yer alan "*muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farîza-i zimmetidir*" ifadesi, Tanzimatın hedeflediği Müslüman- gayrimüslim eşitliği prensibinin askerlikte de uygulanması gerektiği düşüncesini üstü kapalı da olsa ifade etmektedir. Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü diğer önemli değişiklikler ise, ömür boyu askerlik hizmeti ile yükümlü olan ve belirli kurallara göre değil de keyfi olarak askere alınan Müslümanların askerlik hizmetiyle görevli oldukları süreyi 4-5 yıl ile sınırlandırmak ve asker alma işlerini belirli kanun ve kurallara bağlamaktır.¹⁹¹ Bu değişikliklerle, askerlik hizmetinin tüm yükünü çeken Müslümanların askerlik korkusunun bir nebze olsun

¹⁸⁶ A.e., s.22

¹⁸⁷ A.e., s.23

¹⁸⁸ A.e., s.24

¹⁸⁹ A.e., s.25

¹⁹⁰ A.e., s.30-33

¹⁹¹ A.e., s.34

azaltılabileceği ve uzun seneler askerlik yapmaları nedeniyle kötüleşen ekonomik durumlarının düzeltilebileceği düşünülmüştür.

1846 yılında kabul edilen kur'a kanunuyla birlikte muvazzaf askerlik süresi 5 yıl, rediflik dönemi 7 yıl olarak kesinleşirken, asker alma konusunda da eski tertib sistemi yerine kur'a usulüne geçilmiştir. Aynı kanun ile birlikte Müslümanlara ve donanmada istihdam edilen Hıristiyanlara muvazzaf askerliklerini *bedel-i şahsî*, yani bir vekil vasıtasıyla yapabilme hakkı da tanınmıştır.¹⁹²

1837 yılından 1845 yılına değin gayrimüslimlerden bahriye askeri alınmazken, 1847 yılı ile birlikte donanmanın askeri ihtiyacının bir kısmının yine Hıristiyanlardan karşılanması kararına varılmış, ancak reayanın gönülsüzlüğü ve çıkan olaylar yüzünden sevkiyatın tamamı gerçekleştirilememiştir. Yine aynı yıl, savaş gemilerinde Hıristiyan neferata papaz tayini ve gayrimüslimlerin donanma yerine karada istihdamları meseleleri tartışılmıştır. Bu ve benzeri tartışmalar sonucunda, uzun yıllar süren askerlik hizmeti ve savaşlar yüzünden azalan Müslüman nüfus ve bu hizmetten bağışık oldukları için artan gayrimüslim nüfus arasındaki adilane olmayan durum kritik edilmiş, askerliğin Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmadan tüm tebaaya genişletilmesi düşüncesi fikir ve prensip olarak benimsenmiştir. Ancak bu uygulamanın nasıl ve ne zaman gerçekleştirileceği ve gayrimüslim tebaanın asker olmak için gönüllü olup olmayacağı hususunda halen tereddütler vardır.

1848 yılında Avrupa'da ortaya çıkan ihtilaller nedeniyle Hıristiyanlardan bahriye askeri tertib edilmesi kararından, ülke genelinde toplumsal gerginliğe yol açabileceği ve bunun sonucunda Batılı devletlerin tepkisinin çekilebileceği düşüncesiyle vazgeçilecektir. Ancak 3 Nisan 1848 iradesi ile kesinleşen bu karar geçici ve istisnai bir karar olup, daha sonraki senelerde gayrimüslimlerden donanmaya asker alımına devam edilecektir.¹⁹³

1851 ve 1852 yıllarındaki gayrimüslimlerden asker toplama girişimleri yine gayrimüslim tebaanın mukavemetiyle karşılaşacak, daha önce varlıklı Hıristiyanların çocuklarının kayrılması gibi suistimallere neden olan tertib usulünün yerine kur'a usulüyle asker alınması çok sayıda Osmanlı vatandaşı Rum gencin, askere gitmemek

¹⁹² A.e., s.40

¹⁹³ A.e., s.49

için Rus ve Yunan konsoloslarına müracaat ederek pasaport ve himaye talebinde bulunmalarıyla neticelenecektir.

Osmanlı hükümeti, 1853 yılında çıkan bir iradeyle, 5 yıl ile sınırlı olan cizye muafiyetini 12 yıla çıkarmak ve *bedel-i şahsî* uygulamasının kapsamını genişletmek gibi yeni teşviklerle gayrimüslim tebaanın askerliğe ilişkin mukavemetini kırmaya çalışmıştır.¹⁹⁴

Askerlik hizmetinin tüm tebaaya genişletilmesi düşüncesi, 1855 yılında, Kırım Savaşı'nın çıkması ve bu yüzden çok sayıda askere ihtiyaç duyulması üzerine gerçekleşmiştir. Osmanlı, resmi bir açıklama ile cizyenin kaldırıldığı, nüfusları nispetinde gayrimüslimlerden de asker alınacağı, orduya dahil edilen gayrimüslim unsurlardan kabiliyetli olanların subay olmalarına müsaade edileceği, gayrimüslim çocukların askerî mekteplere girmelerine imkan tanınacağı ve ihtiyaç fazlası olduklarından askere celbedilmeyecek olan gayrimüslimlerin ise bu hizmetlerine karşılık *bedel-i askerî* denilen bir vergi ödeyeceklerini ilan etmiştir. Fakat yine gayrimüslim tebaanın direnişi ile karşılaşan Osmanlı hükümeti, asker alma girişimlerini durdurmak zorunda kalmıştır.

1856 Islahat Fermanı'nda, haklardaki eşitliğin vazifelerde de eşitliği gerektirdiği düşüncesinden hareketle, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle mükellef tutulacakları ifade edilmiş olsa dahi, bunun zannedildiği gibi kolay olmayacağı anlaşıldığından isteyenlerin askerlik hizmetlerini bedel ödeyerek de yerine getirebilecekleri belirtilmiştir.¹⁹⁵

Gayrimüslimler ödedikleri bedel karşılığında ömür boyu askerlik hizmetinden muaf tutuldukları halde, Müslümanlar yalnızca aktif askeri hizmet sürelerini bedel ödeyerek geçirmekte ve sonrasında rediflik sınıfına dahil edilmekte, ihtiyaç halinde de yine askere alınabilmekteydiler.

Askerlik hizmetinin Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında hiç de eşitlikçi olmayan bir tarzda uygulanması hakkında, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcilerinin tespitleri dikkat çekicidir: 28 Temmuz 1860'da İzmir'deki İngiliz konsolosu Blunt'un Londra'ya gönderdiği raporda; yaptığı gözlemlerde, askere gitmeden önce iş sahibi olan Türklerin döndüklerinde herşeyi

¹⁹⁴ A.e., s.55

¹⁹⁵ A.e., s.61

değişmiş bulduklarını, nüfuslarının sürekli azaldığını, askerlik süresince işlenmeyen topraklarının verimsizleştiğini, ellerindeki toprakları Rum ve Ermenilere satmak zorunda kaldıklarını, mal varlıklarının eksildiğini ve ekonomik dengelerin Hıristiyanlar lehine değiştiğini tespit ettiğini ifade etmektedir. Blunt, İzmir ve çevresinde Hıristiyanlar lehine oluşan bu durumu, Hıristiyanların askere gitmemelerine bağlamakta ve mevcut durumun korunması açısından, Hıristiyanların asker olmak yerine bedel vermeye devam etmelerini tavsiye etmektedir. Yine 30 Ocak 1868 tarihinde İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave benzer tespitlerle, askeri hizmet ağırlığının Müslümanlarda olduğunu, Hıristiyanların ödedikleri küçük bedelle askerlikten muaf tutulduklarını, bu bedel atılırsa dahi Müslümanların üzerindeki askerlik yükünün meydana getirdiği sefaleti telafi edemeyeceğini, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında son yıllarda netleşen nüfus oranlarındaki değişim ile sosyal ve ekonomik dengesizliklerin gerçek sebebinin askerlik olduğunu ve bu adaletsiz durumun askerlik hizmetinin Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında bölüştürülerek Müslümanların yüklerinin hafifletilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁶

Benzer tespitler Cevdet Paşa ve Sadrazam Ali Paşa gibi Osmanlı devlet adamları ve Yeni Osmanlılar gibi Osmanlı aydınları arasında da yapılmış olmasına rağmen, gayrimüslimlerin orduda nasıl istihdam edileceği hususunda devlet adamları arasında fikir birliğine varılamaması ve bu yüzden 1856'dan beri gayrimüslimlerin askerliklerine ilişkin herhangi bir nizamnamenin hazırlanamaması, gayrimüslimlere duyulan güvensizlik, önemli bir gelir kaynağı olan *bedel-i askerî* vergisinden vazgeçilememesi ve hepsinden de önemlisi yüzyıllardır askerlik yapmanın avantajlarına alışmış olan gayrimüslim tebaayı asker olmaya ikna etmenin güçlüğü gibi sebeplerle gayrimüslimler fiilen askere alınmamışlardır.

1835 ve 1855 yılları arasında yaşanan binlerce insanın asker olmamak için dağlara, adalara ve komşu ülkelere firar etmesi, toplanan gayrimüslim neferattan beklenen verimin alınamaması, gayrimüslimlerin zorla askere alımında Batılı devletlerden gelebilecek müdahalelerin düşünülmesi gibi hususlar dolayısıyla Tanzimatın ilanından beri sürekli işlenip, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-i Esasi'nde açık şekilde ifade edilen, *istisnasız bütün Osmanlı vatandaşlarının hak ve*

¹⁹⁶ A.e., s.178-180

vazifelerde eşit olduklarına dair temel ilke, askerlik alanında 1909'a kadar gerçekleştirilememiştir.

Meşrutiyetin ilanından sonra devlete hakim olmaya başlayan yeni zihniyet ve anlayış, askerliği, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı dinî ve ırkî grupların birbirlerine kaynaşması açısından önemli ve gözardı edilemez bir vasıta olarak görmektedir. Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının Müslümanlarla askerlik yapmaları, aynı manga ve bölüklerde bulunmaları, aynı koşulları paylaşmaları özlenen “ittihad-ı anasır”ın gerçekleşmesi açısından en az maarif kadar önemli görülmektedir.¹⁹⁷ Birbirine kenetlenmiş bir Osmanlı toplumu kurma ideali ile geleceğe yönelik siyasî kaygılar ve sosyal dengelerin sağlanması gibi hedefler meşrutiyetle birlikte mali endişelerin önüne geçmiştir. Bunlara eşitlik ilkesini tavizsiz uygulama isteği, parlamentoda bulunan Hıristiyan mebusların destekleri ve Müslüman kamuoyunun baskıları da eklenince, Babıâli, 1909 Ağustosunda kabul edilen bir kanunla *bedel-i askerî* vergisini kaldırarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının da askerlikle mükellef olacağını ve bu alandaki bütün ayrıcalıkların kaldırılacağını açıklamıştır. Bu gelişme, gayrimüslimler arasında şaşkınlıkla karşılanmasına rağmen, karara karşı çıkmayıp uyacaklarını bildirmişlerdir.¹⁹⁸

1909'dan itibaren gayrimüslimleri fiilen askere almaya başlayan Osmanlı hükümeti, askerlik muayeneleri, kur'a işlemleri ve gayrimüslim neferatın sevkıyatı aşamalarında ülke genelinde birçok sorunla karşılaşmıştır. Balkan savaşları sırasında yüzlerce Rum, Bulgar ve Ermeninin karşı saflara geçip firar ettiği, bunun yanında gayrimüslim tebaadan özellikle Ermenilerin Müslümanlar ile birlikte savaşıp büyük cesaret örneği gösterdikleri de görülmüştür.¹⁹⁹ Balkan harbinde yaşanan firar ve ihanetlerin etkisiyle gayrimüslimler I. Dünya Savaşı boyunca cepheden ve kritik noktalardan uzak tutularak silahsız geri hizmetlerde kullanılmış olsalar da asker firarları bu savaş esnasında da tekrarlanmıştır.²⁰⁰ Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti, askerlik kararından vazgeçmemiş, 1910'dan başlayarak 1918'te imzalanan Mondros Mütarekesi'ne kadar gayrimüslim tebaadan muvazzaf ve redif sıfatıyla asker almaya devam etmiştir. Bu tarihten sonra İtilaf devletlerinin isteği üzerine

¹⁹⁷ A.e., s.181

¹⁹⁸ A.e., s.182

¹⁹⁹ A.e., s.166

²⁰⁰ A.e., s.169

alınan bir kararla, Osmanlı ordusunda bulunan bütün gayrimüslim askerler terhis edilmiştir.

3.3. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yapılan Azınlıklara İlişkin Anlaşmalar

Azınlık hakları konusunda Güneydoğu Avrupa'da Vestfalya barışı öncesinde görülen farklı bir örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu yer almaktadır. Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan topluluklara dinî özgürlükler tanıma, ortaçağdan beri, Hıristiyan ve Müslüman güçler arasındaki ilişkilerde öne çıkan genel unsurlardan biri haline gelmiştir. Osmanlı ve diğer Avrupalı devletler arasında yapılan kapitülasyon anlaşmaları, doğrudan azınlıkların korunmasına yönelik anlaşmalar olarak kabul edilmeseler de Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıklar lehine düzenlenen azınlık anlaşmalarının öncüsü niteliğindedir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa arasında yapılan ilk kapitülasyon anlaşması 1535 tarihli olup, bundan sonra 1740 yılına kadar her padişah değişiminde yenilenecek şekilde devam etmiştir. Son olarak yenilenen 1740 tarihli anlaşma ile birlikte artık anlaşmaların yenilenmesine gidilmemiş, bir karşılıklı bağlanmadan ziyade Osmanlı padişahlarının tek taraflı ve her biri adına yalnız şahsı adına verilen kapitülasyonlar, bu tarih itibarıyla 1923 Lozan Barış Antlaşması ile ilga edilinceye kadar devamlı bir nitelik kazanmıştır. 1604 tarihinde I. Ahmet zamanında yenilenen anlaşmaya yeni bir hak olarak Kudüs'e gidecek rahiplerin Fransa tarafından himaye edilmesi ve Fransız konsoloslarının Katolikleri himaye etmesi kabul edilirken, 1673 tarihli IV. Murat zamanında yenilenen anlaşmada da Fransa'nın kendi milletinden olan rahipler üzerindeki himaye hakkı teyit edilmiş ve ayrıca Fransa'nın Katolik mezhebinden olanları himaye edeceği ilk defa belirtilmiştir.²⁰¹ Söz konusu kapitülasyonlarda azınlıklara ilişkin öngörülen genel hususlar, Hıristiyanları Fransa

²⁰¹ Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri : Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi , 1953, s. 93-95

kralının himayesine sokmak ve onlara dinlerini özgür olarak icra etme imtiyazı vermek olmuştur.²⁰²

Osmanlı'da azınlıklara yönelik uygulamalara ilişkin bir başka örnek olarak, 1250'de Fransa'nın St. Louis'inin Emir, Patrik ve Piskoposa yazdığı bir mektupta Marunileri korumaya söz vermesini gösterebiliriz. Bu söz 1649'da XIV. Louis ve 1737'de XV. Louis tarafından yenilenmiştir. Böylesi güvenceler XVII. Yüzyıl boyunca anlaşmalarda yer almaya başladı. 1615 Avusturya-Osmanlı anlaşmasında Balkanlar ve diğer yerlerde Osmanlı Devleti egemenliği altında yaşayan bütün Hıristiyanların dinlerinin gereklerini yerine getirmeleri ve kiliseler inşa etmeleri hakkının tanınması ve iyi muamele maddeleri yer almıştır. Bu madde 1699'daki Karlofça Anlaşması'nda da yer aldı. Bu anlaşma Avusturya-Macaristan'ın, Osmanlı sınırları içinde yaşayan katolik azınlık adına Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma hakkını da maddeleştirdi. Benzeri bir talep Rusya çarı tarafından, güneydoğuya yayılma gizli maksadıyla Ortodoks azınlık adına (özellikle Moldovya, Eflak ve Karadağ'a) getirildi.²⁰³ 1774 yılında Çariçe II. Katerina ve Sultan I. Abdülhamid arasında yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan dinini ve kiliselerini korumakla yükümlü kılınırken, anlaşmanın VII. maddesi ile İstanbul'da kurulan kilise nedeniyle Rusya kendi bakanı üzerinden sultan nezdinde şikayette bulunma hakkı elde ediyordu. Anlaşmanın XVI. maddesi ile de Osmanlı İmparatorluğu, kendisine devredilen Moldovya ve Erdel'de Hıristiyan dininin özgür bir biçimde icrasını ve yeni kiliselerin yapımı ve eski kiliselerin onarımını engellememe yükümlülüğü altına sokulurken, bu düzenlemelerde Rusya'nın müdahale hakkı da öngörülüyordu. 1829 tarihli Edirne barış anlaşması ile Moldovya ve Erdel prenslikleri için kolektif haklar barındıran muhtar yönetim kabul edilmiştir.²⁰⁴ 1856 tarihli İngiltere, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, Sardinya ve Rusya arasında yapılan Paris Anlaşması'nda bu durum teyit edilirken, ilgili anlaşmanın 9. maddesinde 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda öngörülen tüm dinlerin eşit kılındığı ve özgür olarak icra edilebileceğine ilişkin garanti verildiğine dair hükümlere yer verilmiştir. İlgili madde; "Padişah Hazretleri, tebaalarının refahı için

²⁰² Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 2-3

²⁰³ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s. 77-78

²⁰⁴ Ayşe Füsün Arsava, **a.g.e.**, s. 3

sarf etmekte oldukları devamlı himmetleri yolunda din ve ırk farkı gözetilmeyerek, cümlesinin durumunu ıslahat edici olmakla beraber, İmparatorluğunun Hıristiyan halkı hakkında inâyetkâr niyetlerini teyit eden bir yüksek ferman ihsan buyurmuş olduklarından, ve bu hususta asil düşüncelerine bir delil göstermek istediklerinden müstakil iradelerinden sadır olmuş olan iş bu yüksek fermanın Paris Anlaşması devletlerine tebliğini tensip buyurmuşlardır. Paris Anlaşması Devletleri, bu tebliğin yüksek değerini ispat ve teyit ederler. Şurası kesin olarak kararlaştırılmıştır ki, bu tebliğ padişah hazretlerinin ne kendi tebaasıyla olan hükümdarlık işlerine ve ne de devletlerin, iç işlerine ayrı veya birlikte olarak müdahale etmek için hiçbir halde Paris Muahedesi Devletlerine bir hak ve salâhiyat vermeyecektir” şeklinde olup, Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik haklarına bir müdahale niteliğindedir.²⁰⁵ Ayrıca 1812 tarihli Bükreş Anlaşması ile Sırlara verilen muhtar yönetim hakkı Paris Anlaşması ile teyit edilmiştir. Dinî azınlık himayelerinin genişletildiği 1878 tarihli Berlin Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, dinî inançların himayesi ve dinî inançlar nedeniyle ayrımcılık yapılmasının yasaklanması ile yükümlü kılınmıştır. Başkanlığında muhtar yönetim garantisi verilmiştir. Yine Berlin anlaşması XIII. maddesi ile Doğu Rumelilere Hıristiyan bir genel vali 1881 tarihli büyük devletler ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir kısım toprakların Yunanistan’a devrine ilişkin yapılan anlaşmada, Müslümanlara dinlerini özgür olarak icra etme hakkı ve kendi dinî nitelikli mahkemelerine sahip olma hakkı garanti edilmiştir. Benzer şekilde, 1913’te Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan İstanbul Antlaşması’nda Bulgaristan’da yaşayan Müslümanlara eşitlik, din ve vicdan özgürlüğü tanınarak medeni ve siyasî haklardan istifade etmesi öngörülmüştür. Aynı haklar Osmanlı’da yaşayan Bulgarlara da tanınırken, ayrıca Müslüman geleneklerine saygı gösterilmesi ve sultanın isminin açık dualarda zikredilmesi kabul edilmiştir. Yine aynı yılda Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan arasında yapılan anlaşmada da, Yunanistan’da yaşayan Müslümanlara yaşam, mülkiyet, şeref, din ve geleneklerini koruma hakkı tanınırken, hiyerarşik teşkilatlanma, taşınır ve taşınmaz malların yönetiminde muhtariyet hakkı verilmiştir. Söz konusu anlaşma örneklerinde çoğunlukla görülen, azınlıkların dinî statüleri dikkate alınarak getirilen hükümlere

²⁰⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947, s.6

yer verildiğidir. Bundan farklı olarak azınlık dilinin kullanımını içeren bir düzenlemeye 1914 tarihli Sırp-Türk anlaşmasında rastlamaktayız. Buna göre, ilgili anlaşmanın IX. maddesinde Sırbistan'da Osmanlı tarafından terk edilen topraklardaki Müslüman okullarında derslerin Türkçe verilmesi kabul edilirken, bununla birlikte Sırp dili zorunlu dil olarak bırakılmıştır.²⁰⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde edilen Hıristiyan azınlık hakları, daha sonra Orta ve Doğu Avrupa'da kurulan yeni devletlerden istenen koşullardan iki açıdan temelli olarak farklılaşmaktadır. Birincisi, Avrupa'nın Osmanlı'yı tanınması için önkoşullar ileri sürülmemiştir. Osmanlı, XIX. yüzyıl boyunca giderek güçsüz düşmekteydi, ancak hatırı sayılır bir güç olmaya devam etti. Sonuç olarak güç dengesi hesapları, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini Osmanlı'nın Hıristiyan azınlık politikasını göz önüne almaksızın yürütmesine yol açmıştır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki azınlık anlaşmaları, Batı Avrupa egemenleri arasındaki XVII. ve XVIII. yüzyıl anlaşmalarına çok benzer koşullar altında gerçekleştirilmiştir. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu böylesi hak taleplerini genellikle ciddi dış dayatmalar veya içişlerine karışmalar olarak değil, dinî toplulukları kabullenen geleneksel Osmanlı uygulamalarının bir uzantısı olarak yorumlamıştır.²⁰⁷

Osmanlı'da, XV. yüzyıldan 1920'lere kadar egemen olan Millet sistemi, bütün dinî işlerinde serbestlik veren, özerklik içerisinde değerlendirilebilecek haklar tanımaktadır. Bu düzenleme esasında özgürlükçü olmamakla birlikte, diğer dinlerin üyelerinin bağılıklarına güven olmayacağı yönündeki geleneksel İslamî inancı barındırmaktadır.

²⁰⁶ Ayşe Füsun Arsava, **a.g.e.**, s. 3-7

²⁰⁷ Jennifer Jackson Preece, **a.g.e.**, s. 79

3.4. Gayrimüslimlere Yönelik Tanzimat Dönemi ve Sonrası Uygulamaları

Tanzimat Dönemi, Fransız İhtilali ve ulusçuluk akımlarının ortaya attığı özgürlük ve eşitlik ilkelerinin etkisinin yaşandığı bir dönemi ifade ediyordu. Bu ilkeler öncelikle etkisini, Batı ile yakın ilişki içerisinde bulunan Osmanlı'nın gayrimüslim cemaatleri arasında göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıla kadar *millet sistemi* çerçevesinde devletin kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak rahat bir hayat süren gayrimüslimler, bu tarihten sonra muhtelif sebeplerle Osmanlı devletinin zayıflaması ile birlikte onun topraklarını paylaşmak isteyen devletlerin çıkarları ve emelleri doğrultusunda hareket etmeye başlamışlardır. Bu oluşumlara karşı Osmanlı İmparatorluğu da çeşitli önlemler alma çabasına girişmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren gayrimüslimler bahane edilerek Avrupalı devletlerce baskı ve dayatmalara maruz kalan Osmanlı, gayrimüslimler ile ilgili statüde önemli değişiklikler yapma yoluna giderek bu yüzyıla kadar fazla değişmeden gelen *millet sistemine* yönelik bir takım yeni düzenlemeler yapmıştır. Tanzimat döneminde çıkarılan Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) *millet sisteminin* değişimini gösteren iki önemli belge olma niteliğindedir.

3.4.1. Tanzimat Fermanı ve Gayrimüslimler

Tanzimat Fermanı, padişahın mutlak hakimiyetini bir dereceye kadar sınırlandıran ve idarenin kontrolü konusunda ilk teşebbüs özelliği gösteren “Sened-i İttifak”tan sonra, devletin siyasî yapısında esaslı bir değişiklik yapılmasını öngören ve 1789 Fransız İhtilali ile Avrupa'ya yayılan devrimci ve ulusçu hareketlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tepkisini ifade eden ilk resmi vesikadır.²⁰⁸ Fransız İhtilalinin bir ürünü olan ulusçuluk akımları, Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî ve milli bütünleşmeden yoksun halkları arasında etkisini göstermiş ve başka din ve milliyetten olan azınlıkların milli şuurlarının uyanması sonucunu doğurmuştur.

²⁰⁸ Önder Kaya, a.g.e., s.65

Büyük devletlerin azınlıklar üzerindeki himaye edici faaliyetleri de bu durumu körükleyen diğer bir husus olmuştur.

Devlet içerisinde yeni bir oluşumun ifadesi olan Tanzimat Fermanı, hükümleri üç ana başlık altında toplanabilen bir yapı arz etmektedir:²⁰⁹ a) Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ırz, namus, can, mal ve yasalar önünde eşitliği ilkelerinin sağlanması; b) Verginin düzenli bir usule göre düzenlenmesi ve toplanması; c) Askerlik görevinin belli bir usule bağlanması.

Tanzimat Fermanı hükümlerinden, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliği ilkesi, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında en çok tartışılan ilke olmuştur. Bu eşitlik ilkesi hukuk alanında da kendini göstermiştir. Önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık cemaatlerinin kendi mahkemeleri ve Müslümanların davalarının görüldüğü şer'i mahkemeler bulunmakta ve büyük davalar Şeyhülislam ve kazaskerlerin huzurunda Divan-ı Hümayun'da görülmekte iken, tanzimatla birlikte bu mahkemelere Karma Ticaret mahkemeleri ve Karma Asliye Mahkemeleri de eklenmiştir. İlk İstanbul'da faaliyete geçen Karma Ticaret mahkemeleri, yabancı devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticarî anlaşmazlıkları, Karma Asliye mahkemeleri ise her iki tebaa arasındaki cinayet davalarını çözümlmek için kurulurken, sonraları bu mahkemeler imparatorluğun bütün büyük merkezlerine yayılmıştır. Bu mahkemelerin azınlıklar için en önemli yanı, artık gayrimüslim tebaanın da şahitliğinin kabul ediliyor olmasıdır. Ayrıca, ilgili mahkemelerde jüri üyeleri arasında gayrimüslim unsurlara da rastlanmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte, Osmanlı vatandaşı olduğu halde Müslüman olmayan tebaa ile mahkemelerin cemaat mahkemelerinde görülme usulüne de devam edilmiş, bu mahkemelere başkanlık eden patrik veya hahambaşı hem bu milletlerin dinî lideri hem de hukukî şefleri olarak Osmanlı devletince kabul edilmiştir. Bununla birlikte gayrimüslimler, kendi dinî cemaatlerinin liderlerinden izin almak koşuluyla davalarını kendi mahkemelerinden alıp şer'i mahkemeye de götürme hakkına haiz kılınmışlardır.²¹⁰

Tanzimat Fermanı ile vergilendirme sürecinde de kimi değişiklikler yapılmış; gayrimüslim tebaadan toplanan *cizye* vergisi önceleri vergi *cizyedârı* denilen bir görevli tarafından toplanırken maddi yolsuzlukları önlemek ve verginin toplanması

²⁰⁹ A.e., s.70

²¹⁰ A.e., s.72-73

aşamasında kolaylaştırıcı olmak maksadıyla bu iş gayrimüslim millet liderlerinin kontrolüne bırakılmıştır.²¹¹ Ancak daha sonraları, istenen sonuç elde edilemediğinden bu uygulamadan vazgeçilerek eski uygulamaya dönülecektir.

Tanzimat Fermanı'nda tebaanın eşitliği ilkesinden hareketle, tüm tebaaya eğitim alanında da eşit imkanların sunulacağı öngörülmüş, 21 Temmuz 1846 tarihinde alınan kararlar bir Darülfünun kurulmasına ve bu kuruma dili, dini ne olursa olsun bütün Osmanlı gençlerinin kabul edilmesine karar verilmiştir.²¹² Eğitim alanındaki eşitliğe ilişkin yapılan diğer önemli düzenleme, gayrimüslimlerin idare ettiği okullarda Osmanlı maarifini denetleyici konuma getiren, din derslerinin ruhanilerce verilmesini öngören ve böylelikle cemaat okulları üzerinde Osmanlı devletinin kontrolünü amaçlayan, 1869 yılında çıkarılan “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” olmuştur.²¹³ Ancak, eğitimi de dinî ayrıcalıklarının bir parçası sayan gayrimüslim cemaat yöneticileri, bu düzenlemeye karşı tepki vermişler, 1908 yılından sonra Maarif Nezareti gayrimüslim okullarını denetleme, programlarını ve öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulduysa da dinî imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmamışlardır.

Tanzimat Fermanı'nda gayrimüslimlerin askerliğine ilişkin açık bir hüküm olmamasına karşın, fermana yer alan “*muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farîza-i zimmetidir*” ifadesi, eşitlik ilkesinin askerlikte de uygulanması gerektiğini üstü kapalı da olsa ifade etmektedir.²¹⁴ Bu husustan yola çıkarak Osmanlı ordusu kumandanlarından Hafız Mehmet Paşa, her mangaya bir Ermeni asker yerleştirerek Osmanlı ordusunun yirmide birini Ermenilerden kurmayı tasarlarken, Osmanlı ordusunda görevli bulunan Moltke ise Ermenilerden ayrı taburlar oluşturulmasını ve bunlardan yetenekli olanların binbaşılığa kadar yükseltmelerini önermiştir.²¹⁵ Yapılmak istenen bu düzenlemeler de gayrimüslim unsurlarca hoş karşılanmayacak, gayrimüslim unsurların firarlarına ya da başka yabancı devletlerin himayelerine girmelerine neden olacaktır. Bunlar dikkate alındığında, gayrimüslim unsurların

²¹¹ A.e., s.73

²¹² A.e., s.74

²¹³ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, s. 161

²¹⁴ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, s.34

²¹⁵ Ufuk Gülsoy, “1909’dan 1919’a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri**, İzmir, Türk Ocakları İzmir Şubesi Yayınları, 2000, s.526

askerliğine ilişkin Tanzimat Fermanı ile getirilmek istenen düzen bir süre daha uygulama alanı bulamayacaktır.

Tanzimat Fermanı'na ilişkin tepkiler yalnızca askerlik meselesiyle sınırlı kalmadığı gibi, tepki verenler sadece gayrimüslimler olmamış Müslüman tebaa da yeni durumdan hoşnut olmamıştır. Osmanlı toplumunu yeni gelişmelere karşı hazırlamadan tepeden inme bir biçimde yapılan bu düzenlemeler karşısında Müslümanlar, o zamana kadar belirli yerlerde yapılabilen gayrimüslimlerin dinî ayinlerinin her yerde serbestçe yapılabilmesini tepkiyle karşılamışlardır. Tanzimat Fermanı ile ilk defa gayrimüslimlerin yerel yönetim meclislerinde görev yapma hakkı tanınmış olmakla birlikte, bu husus gayrimüslimleri yeterince tatmin etmemiştir. Kendileri için olumlu ya da haklarını geliştiren meseleler mecliste görüşülürken meselenin kabulünü kolaylaştırıcı tavırlar içinde bulunan gayrimüslimler, kendilerine daha evvelden tanınan bazı haklarda kısmi fedakarlıklarda bulunmaları gerektiğinde bunun Tanzimat Fermanı'nda yeralan eşitlik anlayışı ile bağdaşmayacağını öne sürerek olumsuz bir tavır içerisine girmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa sınırları dahilinde yaşayan halkı üzerinde ruhani, mali ve hukuki egemenliği bulunan Rum-Ortodoks kilisesi de, Museviliğin ve Ortodoksluk dışındaki mezheplerin gelişmesi ihtimali endişesiyle her dinden tebaanın eşitliğini uygun gören ferman hükümlerine karşı tepkili olmuştur.²¹⁶ Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahalesinin önlenmesi maksadında da başarılı olunamamıştır. Fransa ve İngiltere gibi ülkeler fermanın ilanından hoşnut olsalar da, Osmanlı devleti üzerindeki emellerinden vazgeçmemişlerdir. Diğer yandan Avusturya ve Rusya gibi çok uluslu imparatorluklar, Osmanlı'nın azınlık tebaasına tanıdığı hakların kendi tebaalarınınca da talep edilmesinden çekindiklerinden fermanın ilanından rahatsızlık duymuşlardır. Fermanın ilanından sonra gayrimüslimler kendi dindaşlarının bulunduğu diğer Avrupalı devletler ile yakın ilişkilerde bulunmaya başlamışlar, fermanın kendilerine tanıdığı hak ve özgürlüklerin en geniş şekilde uygulanmasında sorun yaşadıklarında bu ilgili devletleri devreye sokmaktan çekinmemişlerdir. Böylelikle gayrimüslimlerin batılı devletlerin himayesi altına girme eğilimlerinde

²¹⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.94-95

artış söz konusu olmuştur.

3.4.2. Islahat Fermanı ve Gayrimüslimler

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla yeterince tatmin olmayan Avrupalı devletler, Osmanlı tebaasında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu bahane ederek ve 1856 Paris Barış Konferansı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli, Avrupa devletleri ailesine kabul edilebilmenin de şartı olarak gayrimüslimler için daha köklü reformların yapılmasını istemişlerdir.²¹⁷ Bunun sonucunda, Avrupalı devletlerin iç işlerine daha fazla karışmasını istemeyen Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı'nı dış etkilerden çok iç dinamiklerinin zorlamasıyla kendi devlet adamlarına hazırlattığı ve fermanı yayınlattıktan sonra yabancı elçilere sadece bilgi edinmeleri amacıyla bildirdiği halde, yeni reformlarının bir ifadesi olan ve esasları Ali Paşa ile İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırılan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nı tamamıyla dış baskılar sonucu ilan etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, ilgili ferman hükümlerinin 1856 tarihli Paris Anlaşması'nda da yer almasıyla Osmanlı İmparatorluğu başka devletlere karşı taahhüt altına girmiştir.

Islahat Fermanı ilan edilmeden evvel, Osmanlı İmparatorluğu, azınlık unsurlarına ilişkin bir takım yeni düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Buna göre, Fransa'nın tavsiyesi ile gayrimüslimler hakkındaki iyi niyetinin bir göstergesi olarak cizyenin kaldırılacağı ve gayrimüslimlerin orduya ve idarî görevlere alınacağı açıklanmış, 10 Mayıs 1885 yılında da gayrimüslimlerin askerlikte miralaylığa, idarede ise birinci dereceye kadar yükselebilecekleri kararı alınmıştır. Ayrıca, gayrimüslimlerin izin almadan kiliselerini inşâ ve tamir edebilmeleri mümkün kılınmıştır.²¹⁸

Islahat Fermanı'nın ilanı ile, Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi, öncelikle bütün tebaanın din ve mezhep farkı gözetilmeksizin emniyet, can, mal ve namusunun padişahın garantisi altında olduğu vurgulanırken, Tanzimat Fermanı da dahil olmak

²¹⁷ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998, s.87

²¹⁸ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.87

üzere azınlıkların mevcut hak ve imtiyazlarının korunacağı ve bu haklara bazı imtiyazların da ek olarak tanınacağı öngörülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerinin doğu siyasetinde en hassas noktayı belirleyen gayrimüslim cemaatlerin yönetim merkezlerinin ıslahı meselesini de Islahat Fermanı'nın kapsamı dahiline almış, bu yönetim merkezlerinde yapılacak düzenlemelerin bir kısmına doğrudan müdahale ederken bir kısmını bizzat gayrimüslim cemaatlere bırakmıştır. Bu aşamada, artık çökme noktasına gelen Osmanlı *millet sisteminin* izleri, halen kendisini göstermektedir.²¹⁹ Ayrıca, patrikhane yönetiminde ruhanilerin yanı sıra sivillerin de katılımıyla oluşacak meclislerin açılmasına imkan vererek bu kurumların bir nevi laikleşme sürecine girmeleri öngörülmüştür.²²⁰ Ruhani kesim, gücünü cemaat mensupları ile paylaşmak durumunda kaldığı için bu durumu tedirginlikle karşılayacaktır.²²¹

Tanzimat Fermanı “vatandaşlık” bağının önünü açarken, Islahat Fermanı, gerek dinsel toplulukları laikleştirerek gerekse hukukî eşitlik ilkesini getirerek vatandaşlık bağını kurmayı hedeflemiştir. Islahat Fermanı ile, dinsel haklar güvence altına alınırken, dinsel toplulukların dünyevi ve ruhani otoritelerinin dünyevi hak ve yetkileri geri alınmaktadır. Ferman ile devlete bağlı bir memur konumuna getirilen patrik ve cemaat liderlerinin yanı sıra diğer din görevlileri de maaşa bağlanıyor ve böylelikle Osmanlı İmparatorluğu merkezîyetçilik prensibini vurgularken ekonomik açıdan da bu kişileri doğrudan devlete bağlıyordu.²²² Ayrıca, vergi alanında ve kamu işlerine girmede eşitlik ilkesi kabul edilirken, dinsel topluluğun eğitim alanındaki yetkileri genişletiliyor ve devletin merkez ve taşra örgütlerinde Müslüman olmayan uyruğun temsili sağlanarak siyasal haklar tanınıyordu. Toplum içerisinde varolan farklılıklar yumuşatılırken, artık ticaret ve uyuşmazlıkların karma mahkemelerde çözümleneceği, hukuka ilişkin davaların da eyalet ve sancaklarda kurulan karma mahkemelerde görüşüleceği öngörülmüyordu.²²³ Ayrıca bu mahkemelerde gayrimüslimlerin şahitliğinin kabulü de öngörülmüyordu. Önceleri, Müslümanların

²¹⁹ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.88

²²⁰ **A.e.**, s.88-89

²²¹ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s.67

²²² Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s.115

²²³ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.136

çoğunlukta oldukları mekanlarda gayrimüslimlerin açıkça kendi mabetleri dışında ayin yapmaları belirli durumlar dışında söz konusu edilmezken, fermanın getirdiği yeniliklerle birlikte belirli bir mekanda tek bir mezhebe mensup gayrimüslimler ikamet ettiği takdirde bu kişilere her türlü dinî ayinlerini açıkça yapabilme hakkı tanınmıştır.²²⁴ Ayrıca, önceleri gayrimüslimlerin ibadethanelerini, mezarlıklarını, okul ve hastanelerini tamir ya da yeniden tesis etmelerinde uzun bürokratik işlemlere gidilip ibadethanelerinin yapımına izin verilmez sadece bu binaların genişletilmemek şartıyla tamirine izin verilirken, fermanla birlikte gayrimüslimlerin bu gibi yerlerin tamiri ve yeniden tesisi hususu gayrimüslimlerin dinî liderleri vasıtasıyla devleti haberdar etmeleri ve bu durumun onaylanması kaydıyla serbest bırakılmıştır.²²⁵

Dinsel topluluk örgütlenmelerine tanınan iç örgütlenme özerkliğinin yazılı hukuk güvencesine alınması ve topluluklara statülerini hazırlama yetkisinin tanınması Islahat Fermanı'nın en önemli özelliklerinden birisidir. Dinsel topluluk içinden seçilen ve ruhban sınıfın katıldığı bir karma meclise topluluğun statüsünü hazırlama yetkisinin tanınması ve devletin bu süreçte, gerek müzakere ve gerekse onay aşamasında girmesi dinsel toplulukların geniş bir özerklikten yararlandıklarını göstermektedir.²²⁶ Fermanın getirdiği düzenlemeler kapsamında, cemaatler ve batılı devletlerce anayasa olarak nitelendirilen, her milletin kendi komisyonlarında hazırlanan ve Babiâli tarafından onaylanarak yürürlüğe konulan millet nizamnameleri (1862 yılında Rum nizamnamesi, 1863 yılında Ermeni Gregoryen Milleti nizamnamesi, 1865 yılında Yahudi nizamnamesi) ile öngörülen temel ilke, cemaat yönetiminin cemaat mensuplarınca gerçekleştirilmesi ve bu çerçevede din adamlarının etkinliğinin azaltılması iken bu, gayrimüslimlerin ulusçuluk duygularını arttıran bir etki yapmıştır. Öngörülen bu nizamnameler ile Rum, Ermeni ve Yahudi mensupları kendi milletinin yönetimine katılırken imparatorluk sınırları içerisinde ayrı bir ulus olmanın hissini de yoğun bir şekilde duymaktaydılar. Bu hususta Osmanlı İmparatorluğu, bir çelişki içinde kalıyor; bir taraftan cemaatlere tanınan bu ayrıcalıklarla onların ulusal duyguları tatmin oluyor, diğer taraftan ise, verilen eşitlik

²²⁴ Önder Kaya, a.g.e., s.90

²²⁵ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s.115

²²⁶ Levent Ürer, a.g.e., s.137

ilkesi doğrultusunda Osmanlı devletine sadık kalacakları umut ediliyordu.²²⁷

Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin askerliğine ilişkin yeni hükümler de getirilmiştir. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu, daha önceki deneyimlerinden de hareketle, askerlik görevini yerine getirmek istemeyenleri, tespit edilecek bir bedeli askerlik hizmeti karşılığı devlete ödemeleri şartıyla askerlikten muaf tutacağını bildirmiştir.²²⁸ Ferman ile başka bir yenilik olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan hiçbir tebaanın din ve mezhep değiştirmeye zorlanamayacağı hükmü getirilirken, aynı zamanda fermana din ve mezhebin yerine liyakat prensibinin esas alınacağı ibaresi konularak memuriyete gayrimüslimlerin de alınması öngörülmüştür. Fermanın ilanından sonra 1876 yılında açılan ilk Osmanlı Parlamentosu da denilen Meclis-i Mebusan'da azımsanmayacak oranda gayrimüslim üyelerin bulunması da bu prensibin kısa sürede hayata geçirildiğinin kanıtı olacaktır.²²⁹

Islahat Fermanı, gerek Osmanlı devlet adamları ve Müslümanlar ve gerekse gayrimüslimler nezdinde büyük tepki ile karşılanmıştır. Şaşırtıcı bir şekilde, ferman ile kendilerine getirilen geniş haklara rağmen, fermana en tepkili olan taraf gayrimüslimler olmuştur. Hakim millet konumundaki Müslümanlarla aynı seviyeye getiriliyor olmalarına rağmen, özellikle fermanın eşitlik ilkesine karşı çıkmışlardır. Özellikle tercümanlık yapabilen, Eflak-Boğdan beyliği gibi işlerin seçimlerinde yer alan, böylelikle bir bakıma devlet idaresine katılan ve zımmiler içinde en imtiyazlı sınıfı oluşturan Rumlar, Müslümanların üstünlüklerine razı olduklarını ancak Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul edemeyeceklerini devamlı surette belirtmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum patriği protokolde diğer cemaat liderlerinin önünde yer alırken, Ortodoksların Müslümanlarla ve diğer zımmilerle eşit sayılması gibi bir durum sonucunda mevcut ayrıcalıklarını kaybetmek istememişlerdir.²³⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve fetih sürecinde gayrimüslimlerin birbirlerine olan tahammülsüzlükleri ve dinî çekişmeleri vaktiyle Osmanlı'nın gelişimini desteklerken, *millet sisteminin* şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Fermana tepki gösteren gayrimüslimlerin başında ruhanî reislerle din

²²⁷ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, 2004, s.40-41

²²⁸ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, s.61

²²⁹ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.93-94

²³⁰ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, s.63

adamları gelmektedir. Önceden sahip oldukları yetkiler nedeniyle dindaşlarından muhtelif isimler altında vergi toplayan papazların, Islahat Fermanı ile türlü şekiller ve isimler altında kendilerine verilmekte olan aidatların kaldırılması ve bundan böyle ferman gereğince gayrimüslim din adamlarına ilgili vergiler yerine maaş bağlanmak suretiyle gelirlerinin sabitlenmesi, önemli bir kazanç unsurundan mahrum kalmalarına neden olmuştur.²³¹ Ayrıca, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarından oluşan meclislere halktan da üye seçilmesi gibi hususlar patrik ve metropolitlerin büyük tepkisini çekmiştir.

Azınlıkların eğitime yönelik fermanla geçen hükümler, her cemaatin kendi dilinde eğitim yapmak üzere okul açabileceği ancak bu okulların programlarının düzenlenmesinin ve öğretmenlerin tayininin üyeleri padişah tarafından seçilecek bir maarif meclisince yapılacağını öngörmekte olup, bununla Avrupalı devletlerin azınlık okulları üzerindeki nüfuzunun asgariye indirilmesi amaçlanmışsa da bu hususta muvaffakiyet sağlanamamıştır. Aksine, bu hükümlerle gayrimüslimlere kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı, Türk okullarına giriş özgürlüğü verilirken, bu eğitim ve siyasî açıdan parçalanmışlığa zemin hazırlayarak Osmanlı devletinin birliğine zarar vermiştir.²³²

Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi Osmanlı devletinin ulaşmak istediği gayeleri sağlayamamış, yaptığı birçok düzenleme ile cemaatlerin özerkliğini ve merkezden uzaklaşmasını kolaylaştırmış ve imparatorluk bünyesindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurları memnun edemediği gibi Avrupalı devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine de karışmasını önleyememiştir.

3.4.3. Milli Mücadele Dönemi ve Azınlıklar

1876 yılında bütünleşmiş bir Osmanlı ulusu yaratma düşüncesi anayasalaşmış, ancak ilerleyen yıllarda Balkan Savaşları'nın ardından İttihad ve Terakki Fırkası'nın Türkçülük politikalarına yönelmesi ve Müslüman Türkler dışında kalan unsurların devletle olan bağlarını koparmaya başlamaları söz konusu olmuş, bu

²³¹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s.116

²³² Önder Kaya, **a.g.e.**, s.95-96

da gayrimüslimlerin artık Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan gayrimüslim vatandaşlar yerine "azınlıklar" olarak kabul edilmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu kabullenmeye ilişkin ilk resmî açıklama ise, son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kabul ettiği Misak-ı Milli'nin beşinci maddesinde; "İtilaf devletleri ile hasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre azınlıklar hukuku Müslümanlar da aynı haklardan yararlanacakları güveniyle, tarafımızdan pekiştirilecek ve sağlanacaktır", şeklinde yer almıştır.²³³

Siyasî sadakatin temelini sultan-halifeden Cumhuriyete ve İslam ümmetinden sınırları belirlenmiş territorial bir ulusa kaydırmak, o dönem için, çok radikal bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu dönüşümün ilk tezahürü, kendisini Milli Mücadele (1919-1920) yıllarında gösterecektir.

Milli Mücadele, ulusal bilinçten yoksun bir topluluğa, bu topluluğun Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere ve Rumlara karşı duyduğu mücadele azim ve kararlılığını, vatan ve millet duygusuna dönüştürmek yoluyla ulusal bilinç aşlamayı hedefleyen bir mücadeledir.²³⁴

Milli mücadelenin ilk zamanlarından itibaren azınlıkların Türk milletinin egemenlik haklarını sınırlayıcı faaliyetlerine izin verilmeyeceği, bununla birlikte eskiden olduğu gibi azınlık statüsündeki Türk vatandaşlarının her türlü hakkının yeni oluşum sürecine giren Ankara hükümetinin garantisi altında olduğu açıkça beyan edilmiştir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanistan tarafından işgali ve Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin bu işgali desteklemeleri, Türk ulusçuluğunu daha da körükleyen bir etki yapmıştır. Halkın Yunan işgaline karşı koyma iradesi, "İslami gayret" ile şekillenmiş olarak yükselen Türk ulusal bilincinin ilk ortaya çıkış biçimidir. Bir başka ifade ile savaş, yeni doğmakta olan Türk ulusal kimliğinin doğum yeri olmuştur. Bu tarihten sonra Anadolu'nun her yerinde yerel kongreler düzenlenmiş, vatanın kurtarılması için milli mücadelenin örgütlenmesi yoluna gidilmiştir.

Düzenlenen yerel kongrelerden bir tanesi olan 23 Temmuz 1919 tarihli Erzurum Kongresi'nde, azınlıklar meselesine ve özellikle Ermenilerin emellerine

²³³ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s.41

²³⁴ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, s. 89

cevap niteliğinde bazı önemli kararlar alınmıştır. Buna göre; kongrede alınan kararların birinci maddesinde, şimdiki Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane, Ordu illerini kapsayan Trabzon vilayeti ile Samsun sancağı ve doğu illeri ve bölge içindeki müstakil sancakların, hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılmayacağı beyan edilirken; üçüncü madde ile, her türlü işgalin ve içişlerine karışmanın Rumluk ve Ermenilik kurulması gayesine yönelik olacağı beyan edilerek bu duruma beraberce karşı konulacağı ve Hıristiyan azınlıklara yeni imtiyazlar verilmeyeceği açık bir dille ifade edilmiştir. Son olarak da, Türk ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı kanunları ile tanınan kazanılmış haklarına riayet edileceği ve bu haklardan doğan can, mal ve namuslarının garanti altında olduğu belirtilmiştir.²³⁵ Bu maddelerle Türk vatanının bütünlüğünü bozacak her türlü müdahalenin ve azınlıklardan gelen taleplerin Anadolu'daki milli direnişle karşılaşacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Erzurum Kongresi, doğu illerini ilgilendiren bir kongre olması sebebiyle çoğunlukla Ermeni azınlığın faaliyetlerine karşı ortak kararların alındığı bir toplantı olmuştur.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararların ardından, Anadolu'da milli mücadelenin temsilcisi olarak seçilen Heyet-i Temsiliye, 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas'ta ulusal bir kongre toplayarak milli mücadelenin örgütlenmesi hususunda önemli bir görev yerine getirmiştir. Sivas Kongresi'nin gündeminin konuları arasında bulunan azınlıklar sorunu öncelikli meseleler arasında yer almaktadır. Sivas Kongresi, yalnızca doğu illerinden gelen delegelerden değil, Osmanlı devletinin diğer bölgelerinden gelen delegelerin de katılımının söz konusu olduğu ve Erzurum Kongresi'ne nispeten alınan kararların daha ulusal nitelikli olduğu bir kongre mahiyetindedir. Ayrıca, Erzurum Kongresi'nde sadece Doğu Anadolu'yu ilgilendiren Ermeni azınlığının durumu incelenirken, Sivas Kongresi'nde Rum azınlığın faaliyetleri de söz konusu edilmiş ve her iki azınlığın durumları birlikte incelenmiştir. İlgili kongrelerin ardından Heyet-i Temsiliye'nin amacı, bir yandan meşruiyetini hem İstanbul hükümetine hem de yabancı ülke hükümetlerine kabul ettirmek iken, diğer yandan da İstanbul hükümeti ile giriştiği Amasya görüşmeleri sonucunda Meclis-i Mebusan'ın biran önce toplanmasını ve kongrelerde alınan

²³⁵ Önder Kaya, *a.g.e.*, s.147

kararların Osmanlı hükümetine tasdik ettirilmesini sağlamak olmuştur.

Osmanlı hükümeti ile Heyet-i Temsiliye nihayetinde bir kararname üzerinde mutabakata varırken, söz konusu kararnamenin ilk iki maddesi şu hususları ihtiva etmiştir: a) 30 Ekim 1918 mütarekesi ile tespit edilen sınırlar içinde Türklerin oturduğu yerler bir bütün ve parçalanamaz olarak kabul edilmekte, yabancı himaye ve manda reddedilmektedir; b) Gayrimüslimlere, Türkiye'nin siyasî hakimiyet ve içtimai düzenini bozacak hiçbir imtiyaz verilmeyecektir.²³⁶

Amasya görüşmelerinin ardından, seçimler yapıldıktan sonra Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi toplanmış, seçilen 168 milletvekilinden yalnızca bir tanesi Yahudi iken, azınlıklardan Ermeni ve Rumlardan meclise girebilen olmamıştır. Bu yönüyle son Osmanlı Mebusan Meclisi İslam unsurundan oluşan millî bir meclis niteliğindedir. İlgili mecliste Misak-ı Milli (Ahd-ı Millî) adıyla memleketin tam bağımsızlığının temelini oluşturan bir dizi karar alınmış, bu kararların konumuzla alakalı olan önemli maddeleri birinci ve beşinci maddeler olmakta ve şu şekilde misakta yer almaktadır: Birinci madde, “Osmanlı devletinin, özellikle Arap çoğunluğunun oturduğu ve 30 Ekim 1918 silah bırakışmasının imzalandığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceğinin, halkların serbestçe açıklayacakları oylara göre belirlenmesi gerektiği ve söz konusu silah bırakışması çizgisi içinde ya da dışında din, ırk ve emel birliğine bağlı, birbirlerine karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen, birbirlerinin ırksal ve toplumsal hakları ile bölgelerinin koşullarına tamamen saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu kısımların tamamı, hakikaten veya hükmen hiçbir nedenle bölünemez bir bütündür”, şeklinde iken; beşinci madde ise, “İtilaf devletleri ve düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla benimsenip güvence altına alınacaktır”, şeklindedir.²³⁷ Ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü ilkelerini Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar çerçevesinde temellendiren bu misak, görünürde Osmanlı Devleti'nin sultan-halifesi ve anayasasıyla birlikte korunmasını öngörürken, aslında yeni devlete ve yeni rejime doğru atılan önemli bir adım olmaktadır.

²³⁶ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.150-151

²³⁷ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s.86-89

Misak-ı Milli'nin ilanına İtilaf devletlerinin verdiği cevap, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un resmen işgali ve çok sayıda parlamenterin Malta adasına sürgünü şeklinde olmuştur. İstanbul'un işgali ve son Osmanlı Parlamentosunun dağıtılmasına Milli Mücadele güçleri, 23 Nisan 1920'de Ankara'da kendi parlamentolarını kurarak ve müttefik güçlerce empoze edilen "yabancı esareti"ni reddederek, Fransız milli egemenlik teorisinden ilham alınan "kayıtsız şartsız milli egemenlik" ve "tam bağımsızlık"ta kararlılıklarını dünya kamuoyuna duyurarak karşılık verdiler.²³⁸

Yunanistan'ın Anadolu'daki işgaline, Eylül 1922'de Yunanistan'ın nihai yenilgiyle son verilmesinden sonra, İsviçre'nin Lozan kentinde barış görüşmeleri başlamış ve 24 Temmuz 1923'te Türkiye ve aralarında Yunanistan'ın da bulunduğu itilaf devletleri arasında Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Lozan bağıtı, Türkiye Cumhuriyeti'ne devletlerarası sistem içinde "meşru" bir yer sağlamış ve Milli Mücadele'nin başarısını, Batı medeniyetine giden yolda bir araç olarak kullanmıştır.

²³⁸ Ahmet Yıldız, **a.g.e.**, s. 93

4. LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE AZINLIK KAVRAMI

I. Dünya Savaşı ertesinde hakim olan görüş, çok uluslu oluşumların ömrünün artık dolmuş olduğudur. Bu görüş doğrultusunda imparatorlukların tasfiyesi sürecine girilirken, kendi kaderini tayin başarısı gösteren uluslar, öncelikle, o dönemin güçlü devletlerince, sonrasında Milletler Cemiyeti'nce tescil edilmek suretiyle birer ulus-devlet olarak tanınmışlardır.

Savaş sonrasında mağlup devletlere imzalatılan anlaşmalardan biri olan Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan Sevr Anlaşması, diğer tüm anlaşmalar gibi dayatmacı bir zihniyetin ürünü olarak en erken geçerliliğini yitiren anlaşma olurken, Lozan Barış Antlaşması *kendi kaderini tayin hakkına* sahip bir devletin uluslararası alanda kendini tescil ettirmesinin bir ifadesi olmuştur. Bu anlaşma günümüzde de geçerliliğini korurken diğer tüm anlaşmalar ise zamanla geçerliliğini yitirmiştir.

Bu dönemde kabul edilen yapılanma ulus-devlet sistemi olurken, bunu güvence altına almak üzere teşkil edilen Milletler Cemiyeti, *kendi kaderini tayin* edebilme yetisine sahip olarak gözlemediği oluşumlara “himayeci” bir gözle bakmıştır. Azınlıkların güvence altına alınarak, onlara kendi dil ve kültürlerini korumalarına ilişkin verilen uluslararası güvenceler, o zamanın ulus-devletlerinin öngöremedikleri bir gelişme olmuştur. Verilen güvencelerle azınlık konumunda olan unsurlar, hakim ve çoğunluk unsur karşısında ayrıcalıklı bir konuma gelirken, kimi zaman bu ayrıcalıklı hakları devletin kurucusu konumunda olan unsurlar da talep eder hale gelmiştir. Bu husus, ulusun yeniden inşası sürecinde ulusun bünyesinde bulunan tüm farklı etnik unsurların asimilasyona direnmelerine sebep olacaktır. Savaş sonrası dönemin anlaşmalarıyla bağımsız ve egemen birer devlet olarak uluslararası alanda tescil edilen ulus-devletler, aynı zamanda içlerinde bulunan azınlıkları da hem tescil ettirmiş hem de tanımış oluyorlardı.

4.1. Sevr Barış Antlaşması

4.1.1. Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreç

I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası arena Avrupa emperyalizminin denetimine girmiştir. Bu dönemde başlayan ulus-devletleştirme süreci emperyalizmin sıkı denetimi içerisinde gelişirken, yeni bağımsızlığını kazanan ulus-devletlerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu topraklarından ayrılan unsurlar olarak, uluslararası toplumda yerlerini almışlardır. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu kurtuluşunu çok uluslu, çok dinli bir yarı-feodal imparatorluğun sınırlarının ve yönetiminin mümkün olduğunca korunmasında görmüştür. Ancak o dönemde Osmanlı topraklarında ortaya çıkacak Anadolu Hareketi ise, kurtuluş yolunu, imparatorluğun yıkılmasında ve yerine batı tarzı bir ulus-devletin kurulmasında bulacaktır.²³⁹

30 Ekim 1918'de imzalanan ve barış antlaşması görüşmeleri ile ilgili hiçbir koşul ileri sürülmediği için Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıtsız şartsız teslimi anlamına gelen ve savaşın Osmanlı İmparatorluğu için bittiğini ilan eden Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı'nın Müttefiklerle ilk teması, 17 Haziran 1919'da Osmanlı delegasyonunun Paris Barış Konferansı'nda Onlar Konseyine katılmasına izin verilmesi sonucu olacaktır. Konseyde Osmanlı tarafı, İmparatorluğun bütünlüğünün korunmasını, 1878 sınırlarına dönülmesini ve Musul dahil Rus ve İran sınırına kadar olan bölgeyi talep eden bir muhtıra okuyarak, Müttefiklerin şaşkınlığını ve öfkesini kazanmıştır.²⁴⁰ Bundan sonra Müttefikler, bir dizi konferans sonrasında, barış koşullarını herhangi bir müzakere sürecinden geçirmeden 11 Mayıs 1920 tarihinde Osmanlı heyetine bildirmişlerdir. Şartları son derece ağır bulunan bu anlaşmanın Osmanlı heyetince kabul edilemeyeceği bildirildiğinde Batı Anadolu'da Yunan işgalleri söz konusu olmuştur. Müttefiklerden gelen ultiatomla birlikte Osmanlı İmparatorluğu 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.

²³⁹ **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.118

²⁴⁰ Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları**, Çev. Şerif Erol, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996, s.80-81

4.1.2. Sevr Barış Antlaşması'nın Azınlıklara İlişkin Hükümleri

Sevr Barış Antlaşması, 433 maddeden oluşan uzun bir antlaşma olup, birinci bölümü I. Dünya Savaşı'nı bitiren diğer bütün antlaşmalardaki gibi Milletler Cemiyeti Misakı'na ayrılmış ve bundan başka on iki bölümden oluşmuş bir metin niteliğindedir.

Sevr antlaşması ile, Osmanlı devletinin sınırları 27. maddede saptanırken, ilgili hükümler 27-35. maddeler arasında düzenlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılan Trakya toprakları, bugünkü İstanbul ilinin Rumeli bölümünün bir parçasından ibaret olurken, geri kalan Trakya toprakları Marmara Denizi'ne kadar Yunanistan'a bırakılıyordu. Ayrıca, antlaşmanın 84. maddesiyle Gökçeada ve Bozcaada Yunanistan'a, 122. maddesiyle de Onikiadalar İtalya'ya bırakılıyordu. 36. madde ile İstanbul, Padişahın oturacağı başkent olarak Osmanlı'ya bırakılırken, soy, din ve dil azınlıklarının haklarına saygı gösterilmediği takdirde Müttefik devletlerin ilgili hükmü değiştirmek hakkını saklı tuttukları belirtiliyordu. Boğazlar konusu 37-61. maddeler arasında düzenlenirken, yerel hükümetten tümüyle bağımsız, özel bir bütçesi, özel bir bayrağı ve kendisine özgü bir örgütü olan bir Boğazlar Komisyonu kurulmaktaydı. Ayrıca bu komisyonun yanı sıra, 178. madde ile boğazlar bölgesi silahsızlandırılırken, bölgenin sınırları 179. madde ile tanımlanmaktaydı. Osmanlı sınırları içerisinde Kürtlere, 62-64. maddelerle yerel özerklik getirilirken, bu özerkliğin bağımsızlığa kavuşmasını da mümkün kılan ifadeler yer veriliyor ve sınırlarının İran lehine belirlenebileceği öngörülmüyordu. 65-83. maddeler ile İzmir ili sınırı, bugünkü İzmir ile Manisa ilinin batıdaki üçte birini içine alırken, İzmir'in Türkiye'den ayrılmış topraklarla bir tutulması ve egemenliğin Osmanlı devletinde bulunmasına rağmen bu hakkın kullanımının Yunanistan'a devredilmesi ilgili maddeler ile öngörülmekteydi. Ermenistan konusu antlaşmanın 88-93. maddeleri arasında düzenlenirken, Ermenistan özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanınmakta ve sınırlarının belirlenmesi Müttefiklerce ABD başkanı Wilson'a bırakılmaktadır. Başkan Wilson da 22 Kasım 1920'de Büyük Ermenistan'ı kuran sınırları belirleyecek ve Ermenistan'a Karadeniz'e çıkış verecektir. Osmanlı devleti, 94-100.

maddelerle Arabistan, Filistin, Irak ve Suriye üzerindeki bütün haklarından vazgeçerken, 101-120. maddelerle Mısır, Sudan, Kıbrıs, Trablus, Fas ve Tunus üzerinde hiçbir hakkının kalmadığını kabul ediyordu.²⁴¹

Sevr Antlaşması'nın 123-131. maddeleri uyrukluğa geçiş işlemlerini düzenlemiştir. 123. madde uyarınca, Türkiye'den ayrılmış olan ülkelerde yerleşmiş olan Osmanlı uyrukları, hukuk ve yerel yasalar gereğince, bu ülke hangi devlete bırakılmış ise o devletin uyruğu olarak kabul edileceklerdir. On sekiz yaşını aşmış ve Osmanlı uyruğunu yitirmiş olan ve 123. madde uyarınca yeni bir uyrukluk edinmiş kişiler, Sevr Antlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden itibaren iki yıl içinde Osmanlı uyruğunu seçme hakkına sahip kılınmıştır.²⁴²

Sevr Antlaşması'nda, konuya verilen öneme binaen, azınlıkların korunması, ayrı bir bölüm içerisinde ele alınarak düzenlenmiştir. Azınlıkların korunmasına ilişkin bölüm, 140-151. maddeleri içermekte olup; 140. madde, anlaşmanın 141, 145 ve 147. maddelerinin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini belirterek bu maddeleri temel yasalar olarak kabul ederken, bunların üstünde Padişah buyruğu da dahil hiçbir resmi işlemin geçerli kılınmamasını karara bağlamaktadır. 141. madde ile Osmanlı, devlet sınırları içerisinde yaşayan doğum, milliyet, dil, soy veya din ayrımı gözetilmeksizin herkese negatif haklar* vermekle yükümlü kılınmaktadır. 142. madde ise, 1 Kasım 1914 itibariyle İslamı benimseyenlerin tanınmamasını karara bağlarken, bu tarihten önce Müslüman olmayanların, özgürlüğüne kavuştuktan sonra, kendi isteğiyle İslamı benimsemesi için gerekli işlemleri yerine getirmediği Müslüman olarak tanınmamasını öngörmektedir. Bu hükmün, tehciire dahil edilmemek amacıyla Müslüman olan Ermenilerin eski dinlerine dönebilmeleri için düzenlendiği anlaşılmakta olup, bu ve Ermenilerin dönüşüne ilişkin bütün maddelere Lozan Antlaşması'nda yer verilmeyecektir. Ayrıca bu madde ile, Osmanlı devleti iddia edilen toplu öldürmelerden dolayı sorumlu tutulmakta, 1 Kasım 1914'ten sonra öldürülmüş, kaybolmuş, zorla götürülmüş ve bunun gibi hangi sebeple olursa olsun

²⁴¹ **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, s.125-133; Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977, s.57-84

²⁴² Levent Ürer, **a.g.e.**, s.201

* Bir toplumda ayırım yapmadan, azınlık-çoğunluk demeden herkese tanınan haklar.

bu kişilerin bulunmasında ve kurtarılmasında gerekli yardımı yapmakla yükümlü kılınmakta ve bu konuda Milletler Cemiyeti konseyince atanacak karma komisyonların çalışmalarını kolaylaştırıcı bir tutum alması istenmektedir. 143. madde ile, Türkiye ve Yunanistan'ın bünyelerinde bulunan soy azınlıklarının karşılıklı ve gönüllü göçüne ilişkin özel bir sözleşme yapılması öngörülmekte, bir anlaşmaya varılmadığı takdirde Milletler Cemiyeti konseyince sözleşmenin şartlarının belirleneceği bildirilmektedir. Bu sözleşme gereğince, Sevr'in aksine, Lozan'da karşılıklı göç zorunlu tutulacaktır. Yine 144. maddede göçün koşulları düzenlenirken, 1 Ocak 1914'ten itibaren yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının geri dönmelerine müsaade edilmekte ve o vakit geride bıraktıkları taşınır veya taşınmazlarını geri almalarına imkan verilmektedir. Tehcir edilen veya kaçmak zorunda kalan Ermenilerin geri dönerek mallarına sahip çıkmalarını öngören bu hüküm, bu mallara el koymuş bulunan eşraf ve özellikle de Kürt aşiret ağaları için hoşnutsuzluk kaynağı olacaktır. Ayrıca, bu madde hükümlerine de Lozan'da rastlanmayacaktır. Antlaşmanın 145. maddesi ile, Osmanlı uyruklarının soy, din, dil farkı gözetilmeksizin yasa önünde eşit olacakları ve medeni ve siyasî haklardan yararlanacakları öngörülürken, Osmanlı hükümetinden anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra, iki yıllık bir süre zarfında, Müttefik devletlere soy azınlıklarının orantılı temsilini içeren bir seçim sistemi tasarısının düzenlenmesi istenmiştir. Ayrıca, bu madde ile, herhangi bir Osmanlı uyruğunun her türlü ilişkisinde istediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama getirilmemiş ve aynı zamanda Türkçe'den başka dil kullanan Osmanlı uyruklarına, mahkemelerde, sözlü ya da yazılı olarak kendi dillerini kullanabilmeleri adına gerekli tüm kolaylıkların sağlanması istenmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra azınlıkların korunmasına ilişkin yapılan ilk antlaşma olan Polonya Antlaşması'ndan alınan bu hüküm, Lozan Barış Antlaşması'nın 39/4-5 maddesinde, mahkemelerde yalnızca sözlü olarak Türkçe'den başka bir dil kullanımına izin verilmesi ve Türkçe'den başka hiçbir dilin yazılı olarak resmî dairelerde kullanılmamasının sağlanmasıyla yer alacaktır. 147. madde ile Osmanlı uyruklarına tam bir eşitlik ilkesi öngörülürken, giderlerini kendileri ödemek şartıyla soy, din ya da dil azınlıklarından olan Osmanlı uyruklarına, kuracakları her türlü kurumları ve okulları bağımsız olarak ve Osmanlı devletinin müdahalesi olmaksızın kurmaları, yönetmeleri ve denetlemeleri hakkı

verilmektedir. Bu hüküm Lozan Antlaşması'nda da yer alırken, anlaşmada “Osmanlı Devleti'nin müdahalesi olmaksızın” ibaresine yer verilmemiş ve “soy, din ve dil azınlıkları” yerine “gayrimüslimler” terimi kullanılmıştır. 148. madde de, azınlıkların yerel yönetimlerin vereceği hizmetlerden eşit bir şekilde yararlanması için cemaat liderlerini etkin kılmaktadır. Anlaşmanın 149. maddesi ise, bütün soy azınlıklarının kilise ve okul konularında özerkliklerini tanıırken, ilgili maddeye Lozan Antlaşması'nda rastlanmayacaktır. 150. madde ile azınlıkların inanç veya dinsel uygulamalarına karşı gelişecek her türlü saldırının engellenmesi ve bu hakların güvence altına alınması Osmanlı devletinin teminatı altına bırakılmaktadır. Son olarak 151. madde ile, Müttefik devletleri bu bölümdeki hükümlerin yerine getirilmesini güvence altına almak için ne gibi önlemler alınması gerektiğini, Milletler Cemiyeti konseyi ile birlikte inceledikten sonra saptayacak ve Osmanlı hükümeti bu konuda alınacak tüm kararları peşinen kabullenecektir. Lozan Antlaşması'nda bu konuda önemli değişiklikler yapılacak, anlaşmazlık halinde karar Uluslararası Adalet Divanına bırakılacaktır.²⁴³

Sevr Barış Antlaşmasının azınlıklara ilişkin maddeleri özetle bu şekilde olup, ilgili antlaşma, Osmanlı anayasası gereğince antlaşmaları onaya yetkili mercî olan Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'un işgali ile faaliyetlerine son vermiş olması dolayısıyla onaylanamadığından ve ayrıca Müttefiklerce de bir onay işlemine tabi tutulmadığından, hukuksal geçerlilik kazanamamıştır. Ayrıca, içerdiği ağır koşullar ve dayatmacı anlayışı nedeniyle Sevr Antlaşması, Anadolu'da Türk ulusçuluğunun harekete geçmesini hızlandırarak Kurtuluş Savaşı'nın ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.

²⁴³ Seha L. Meray, Osman Olcay, a.g.e., s.85-89; **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, s.133-135

4.2. Lozan Barış Antlaşması

4.2.1. Lozan Barış Antlaşması'na Giden Süreç

11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile üç yılı aşan milli mücadele son bulurken, sıra kesin bir barış antlaşmasının belirlenmesi aşamasına gelmiştir. Bunun için İtilaf devletleri (Fransa, İngiltere, İtalya) hem Ankara hükümetini hem de İstanbul hükümetini İsviçre'nin Lozan kentinde başlayacak görüşmeler için davet etmişlerdir.

İşgal altında bulunan İstanbul'daki hükümetin Türkiye'yi temsil edemeyeceği görüşünde olan Ankara hükümeti, ulusal egemenlik tezine dayanan ve Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış bir rejim olarak, bireysel otoriteye dayanan ve Kurtuluş Savaşı'na asker göndermiş bir rejimle siyasal otoriteyi paylaşma yanlısı olmamış ve uluslararası alanda temsil edilmeyi paylaşmayı özellikle istememiştir. İstanbul hükümetinin, Ankara hükümetinin bir temsilci göndermesi, eğer göndermez iseler kendilerinin Ankara hükümeti yerine bir temsilci seçip Lozan'a göndereceğinin bildirilmesi üzerine, Mustafa Kemal ve arkadaşları TBMM'ye bir önerge vererek, "Osmanlı devletinin yıkıldığına ve yerine Türk devletinin doğduğuna" ilişkin bir karar alınmasını istemiştir.²⁴⁴ Komisyonunda yapılan görüşmelerin ardından konuya ilişkin itirazlar da bertaraf edildikten sonra iki maddelik bir yasa tasarısı hazırlanarak "saltanat kaldırılmıştır" terimi kullanılmadan saltanat kaldırılmıştır. Buna göre:²⁴⁵

"Anayasa ile Türkiye halkı, egemenlik hak ve yetkisini, gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi kişiliğinde vazgeçilmesine, parçalanmasına olanak bulunmayan bir görev devri olmak üzere temsil etmeye ve eylemli olarak kullanmaya ve ulusal egemenliğe dayanmayan hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiğinden ötürü, Ulusal Ant sınırları içinde TBMM hükümetinden başka hükümet şekli tanımaz. Dolayısıyla Türkiye halkı, kişisel egemenliğe dayanan İstanbul'daki hükümet biçimini, 16 Mart 1920'den başlayarak ve sonsuza dek tarihe geçmiş saymıştır."

²⁴⁴ **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, s. 215

²⁴⁵ Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 277-280

İkinci maddede de, halifenin, Osmanlı Hanedanı arasından TBMM tarafından seçileceği öngörülmüştür. Böylelikle İstanbul hükümeti istifa ederken, Ankara hükümetinin baş delege olarak seçtiği İsmet İnönü, Türk milletinin temsilcisi olarak Lozan'a diğer delegeler olan Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve eski maliye bakanı Hasan Saka ile gönderilmiştir.

Lozan'a gitmezden evvel, TBMM temsilcisi olan heyete 14 maddelik bir talimatlar listesi verilmiştir. Bu talimatlar arasında Patrikhanenin durumu, azınlıklar meselesi ve özellikle Rumların değişimi meseleleri yer almıştır. Buna göre 14 maddelik talimat şu şekildedir.²⁴⁶

- 1) Doğu sınırı: “Ermeni Yurdu” söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilecek;
- 2) Irak Sınırı: Süleymaniye, Musul ve Kerkük livaları istenecek, konferansta başka durum söz konusu olursa hükümetten talimat alınacak;
- 3) Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Re’si İbn Hani’den başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat Yolu, Derizor, Çöl, nihayet Musul vilayeti güney sınırına ulaşacak;
- 4) Adalar: Duruma göre hareket edilecek, kıyılara pek yakın adalar ülkeye katılacak, olmazsa Ankara’ya sorulacak;
- 5) Trakya sınırı: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacak;
- 6) Batı Trakya: Misak-ı Milli maddesi, yani plebisit istenecek;
- 7) Boğazlar ve Gelibolu yarımadası: Yabancı bir askeri kuvvet kabul edilemez, bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse önceden Ankara’ya bilgi verilecek;
- 8) Kapitülasyonlar: Kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır;
- 9) Azınlıklar: Esas mübadeledir;
- 10) Osmanlı borçları: Osmanlı’dan ayrılan ülkelere paylaştırılacak, Yunanistan’dan alınan tamirat borcuna mahsup edilecek, olmazsa 20 yıl

²⁴⁶ **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Der. Bilal Şimşir, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. xiv

ertelenecek. Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırılacak, zorluk çıkarsa sorulacak;

- 11) Ordu ve donanmaya sınırlama konması söz konusu olmaz;
- 12) Yabancı kuruluşlar Türk Devletinin yasalarına uyacak;
- 13) Osmanlı'dan ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddesi geçerli olacak;
- 14) İslam cemaat ve vakıflarının hakları, eski anlaşmalara göre sağlanacaktır.

İlgili talimatın ilk yedi maddesi sınırlarla, takip eden beş maddesi yeni devletin düzeniyle, son iki maddesi de Osmanlı'dan ayrılan düzenle ilgili olup, talimatla amaçlanan, sınırların çizilmesi ve içerisinde bağımsız bir devlet kurulması olmuştur.

Talimattaki maddeler incelendiğinde, Ermeni yurdu kurulması ve kapitülasyonların korunması konularında ısrar edilmesi halinde Ankara'ya sorulmadan reddedilmesi ve gerekirse görüşmelerin kesilmesi istendiği görülmekte, bu da Ankara'nın bu konularda son derece hassas ve kararlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Lozan Barış Konferansı, ilki 21 Kasım 1922- 4 Şubat 1923 tarihleri arasında, ikincisi 23 Nisan 1923- 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında olmak üzere iki ayrı dönemde toplanmıştır. İlk döneme, kapitülasyonlara ilişkin konularda çıkan görüş ayrılıkları dolayısıyla ara verilmek durumunda kalmıştır.

Konferans esnasında üç farklı komisyon kurulması ve bu komisyonlarda farklı meselelerin ele alınması kararına varılmıştır. Birinci komisyonda sınırlar, uyruklar, azınlıklar, Boğazların durumu ve askeri meseleler görüşülecek; ikinci komisyonun konusunu Türkiye'deki yabancıların hukukî durumları oluşturacak ve son komisyonda ekonomik ve parasal meseleler görüşülecektir.²⁴⁷

Lozan Konferansı, hem I. Dünya Savaşı'nı hem de Türk-Yunan savaşını bitiren antlaşma olması sebebiyle, oluşturulması çok zor olan ve her iki taraf için de uzlaşma niteliğinde olan bir metin olmuştur. Lozan çok büyük yetersizlikler ve güçlükler içinde müzakere edilmiş ve yeni kurulan Türkiye'nin acilen imzalamaya

²⁴⁷ Önder Kaya, a.g.e., s.153

ihtiyaç duyduğu bir antlaşma olmuştur. Lozan konferansı süresince Türk heyetinin zor duruma düştüğünde her defasında başvurduğu iki temel unsur mevcuttur: a) Misak-ı Milli: Delegeler bu belge ile bağlı olduklarını, bundan fazla taviz vermeleri halinde ülkeye döndüklerinde hoş karşılanmayacaklarını ve ayrıca antlaşmanın bu şartlarda TBMM'den geçme imkanı olmayacağını her fırsatta ileri sürmüşler; b) Batılılaşma: genel taktik, azınlık haklarından yargı yetkisine ve imtiyazlara varıncaya kadar kendisine dayatılan hususların gereksiz olduğu, çünkü yeni devlet kurulur kurulmaz hemen Batı tarzı yasalar ve medeni kanunun çıkarılacağı ileri sürülmüştür. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması hususunda bunun büyük yardımını görmüşlerdir. Çünkü, adli kapitülasyonlar başta olmak üzere kapitülasyonların bir nedeni de Osmanlı'daki laik olmayan düzenin uygar dünyadan farklı olmasıydı. Böylelikle, yabancıların ve gayrimüslimlerin ayrıcalıklarına son vermenin yolu olarak, Müslüman-Hıristiyan ayırımına son vermek ve bütün vatandaşları eşit kılmak görülmüştür.²⁴⁸ Konferansın ilk döneminde taraflar için en hassas olan konular konuşulurken, bunlar genellikle çözüme bağlanmış, ikinci dönemde ise ilgili konular keskinleştirilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye açısından bir eşitlik belgesi, bir siyasal bağımsızlık belgesi ve bir iktisadi bağımsızlık belgesi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nı bitiren anlaşmaların ortak özelliklerinden olan karşılıklı müzakere yapılmadan, ilgili devletlere dayatılmak suretiyle imzalatılmasına ve tümünün Milletler Cemiyeti Misakı'na konmasına istisna olarak, Lozan gerçek bir müzakere sonucu imzalanan, Milletler Cemiyeti Misakı'nda da yer almayan ve halen uygulanmakta olan tek antlaşma olmuştur. Ayrıca Lozan Antlaşması, Türkiye'yi bağımsız bir devlet olarak tanıyan ve bunu uluslararası alanda tescil ettiren bir mahiyeti olduğundan, Türkiye devletinin kurucu belgesi olarak kabul edilmektedir.

²⁴⁸ **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, s. 219-220

4.2.2. Lozan Görüşmeleri Esnasında Tarafların Azınlıklara İlişkin Muhtelif Görüşleri

Lozan görüşmeleri esnasında görüşmelere taraf olan ülkelerin azınlıklar konusundaki düşünceleri, üzerinde durdukları konular nispetinde çeşitlilik göstermektedir.

İngiltere'nin görüşlerini dillendiren Lord Curzon'a göre; I. Dünya Savaşı'na girilme sebebi, öncelikle, Hıristiyan azınlıkların haklarının korunması olurken, bu hakların batıda yaşayan Müslüman azınlıklara da benzer şekilde uygulanması karşısında durmayacaklarını belirtmektedir.²⁴⁹ Ayrıca Curzon, Ermenileri azınlık olmaktan çok, kendi devletleri içerisinde bağımsız bir devletin üyeleri olarak görürken, Sevr'de bahsi geçen Kürdistan önerisinden yalnızca bu Kürdistan dağlarında bulunan Hıristiyan azınlıklar oranında bahsedilmekte ve ayrı bir devlet kurulması önerisine yer verilmemektedir. Türk delegasyonunun Kürt lafını hiç gündeme getirmemesi üzerine, bu konu bir daha gündeme getirilmeyecektir.²⁵⁰ Benimsenen temel ilke, Hıristiyan azınlıkların her alanda güvenliğinin sağlanması olurken, karşılıklılık ilkesi doğrultusunda Müslümanların da bu haklardan yararlanması İngiliz genel politikasını ifade etmektedir.²⁵¹ Savaş süresince ciddi nüfus hareketliliğinin söz konusu olduğunu söyleyen Curzon, bu hususta Türkiye'nin azınlıkları korumadığı görüşünde olduklarını ve Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum bölgesinde bulunan 3.000.000 Ermeni nüfusunun neredeyse yok olup 130.000'lere kadar düştüğünü iddia ederken²⁵², Türk tarafını temsil eden İsmet İnönü, 14 Aralık 1922 tarihli sabah oturumunda batılı hiçbir kaynaktan dahi 3.000.000 Ermeni'nin Türkiye'de yaşadığına dair herhangi bir bilginin yer almadığını geniş bir kaynakça sunarak dillendirecektir.²⁵³ Curzon, ayrıca, Ermenistan önerilerini dile getirmekle birlikte, kuzey-doğu vilayetlerinde ya da Kilikya'nın güneydoğusu ile

²⁴⁹ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, I. Takım , I. Cilt, I. Kitap, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1969, s.179

²⁵⁰ **A.e.**, s.182

²⁵¹ **A.e.**, s.180

²⁵² Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam: 1884-1938**, I. Cilt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, s.183

²⁵³ İsmet İnönü, **İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması I**, İstanbul, Cumhuriyet, 1998, s.119-123

Suriye sınırında Ermeniler için bir yurt oluşturma düşüncesinden bahsetmektedir. 17 Ocak 1923 tarihli Ermeni yurdu tartışmalarında söz alan Türkiye delegelerinden Dr. Rıza Nur, konferansı Türkiye lehine çevirdiğini iddia ettiği şu konuşmayı yapmıştır:

“İtilaf devletleri Ermenileri kendilerine siyasî alet yapmışlar, ateşe saldırtmışlardır. Kendi devletleri aleyhinde isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te’diri olmuştur. Te’dir ile sari hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün me’suliyeti bize değil, İtilaf devletlerine aittir.....Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt istiklal vermeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır ne kadar kan döktüler?!. Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin, biz Ermenilere derhal verelim”²⁵⁴

Ayrıca İsmet İnönü de, Ermeni yurdu önerilerine karşı şu ifadeleri kullanarak taleplerin imkansızlığını belirtmiştir:

“Marsilya’da oturan Rumların orada bağımsız bir Rum devleti kurmalarını veyahut burasını asıl kendi memleketlerine katmaları düşünülemeyeceği gibi Türkiye’deki Rum ve Ermenilerin de Türk topraklarında buna benzer iddiaları kabul edilemez”²⁵⁵

Azınlıklar hususunda Fransa’nın temel görüşü, soy ayrımı yapılmaksızın tüm azınlıklara eşit haklar verilmesi olurken, bu hususta Ermenilere özel bir vurgu yapılmaktadır.²⁵⁶ Genel itibariyle Ermeni, Asuri ve Kaldaniler gibi etnik unsurların kaderlerinin dikkate alınması, Müslüman olmayan azınlıkların askerlik hizmetlerinden muaf tutulması ve genel affın uygulanması hususlarında özel vurgular yapılmıştır.²⁵⁷

Yine İtalyan görüşüne göre, Müslüman olmayan azınlıklar askerlik hizmetinden bağışık tutulmalı ve genel affın kapsamı genişletilmelidir.

Yunanistan’ı temsilen Venizelos, azınlıklara ilişkin olarak Misak-ı Milli’nin beşinci maddesini sorunun çözümünde kolaylaştırıcı olarak görmektedir. Ayrıca,

²⁵⁴ Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999, s.119-120

²⁵⁵ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.157

²⁵⁶ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, I. Takım , I. Cilt, I. Kitap., s.186

²⁵⁷ **A.e.**, s.297-298

azınlık haklarının korunmasını denetlemek için Yunanistan'da bir komisyon kurulmasını zorunlu görmekte, nüfus mübadelesinden vazgeçilmesine ilişkin belirli şartlar öngörmektedir. Yunan tarafına göre; Anadolu Rum nüfusunu Türkiye'den ayrılmaya zorlamak anlamsızdır, çünkü zaten çok az sayıdadırlar. Anadolu'dan Yunanistan'a sığınmış Rum nüfusunun kendi yurtlarına dönmelerine izin verilirken, isterse Türk hükümeti de Doğu Trakya halkının da aynı koşuldan yararlanmasını sağlayabilir. İstanbul şehrinde yaşayan Rumların burada yaşamalarına müsaade edilmeli, aynı zamanda önceden İstanbul'dan ayrılmış olanların İstanbul'a geri dönmeleri serbest bırakılmalıdır. Bunun yanında, Yunanistan da Yunanistan'da oturan Türkleri, buldukları ülkeden gitmeye zorlamamayı kabul etmekte, Türkiye'de kalan ya da Türkiye'ye dönen Rum azınlığın entellektüel ve moral gelişimi için Türk hükümetinin vereceği garantilerin eşini bu Türk azınlıklara tanımayı kabullenmektedir.²⁵⁸

Genel oturumlarda, komisyonlar ve alt-komisyonların oturumlarında hazır bulunma ve öteki temsilcilerle eşit şekilde görüşünü açıklama hakkı olan Amerikan temsilcisinin azınlıklara ilişkin olarak, Türk hükümetinin azınlıkların korunmasında tüm yetkilerini kullanması gerektiğini dile getirirken, 1915'ten itibaren gerçekleşen tehcir uygulamaları ile Anadolu'da az sayıda Hıristiyan'ın varlığının söz konusu olduğu görüşünü paylaşmakta ve bunların ülke içerisinde dağılmış bir şekilde bulunuyor olması sebebiyle korunmalarına dair bir oluşumun güç olacağı inancıyla Küçük Asya'daki ve Yunanistan'daki Müslüman ve Hıristiyanların mübadelesinin olabilirliğini öngörmektedir.²⁵⁹

Türklerin benimsedikleri temel görüşlerin başında, azınlıkların kaderinin iyileştirilmesi için öncelikle yabancı müdahalelerin bertaraf edilmesi gerekliliği gelmektedir.²⁶⁰ Türk tarafı, öncelikle mübadelenin zorunlu olduğunu öngörmekte, bununla birlikte İstanbul doğumlu Rumların mübadele dışı bırakılmasını da kabule yanaşmaktadır.²⁶¹ Ayrıca, mübadeleye maruz kalacak Yunanistan Müslümanlarının geride bıraktıkları taşınır veya taşınmaz tüm mallarının tazminini istemektedir. Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların

²⁵⁸ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.227-228

²⁵⁹ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.229-230

²⁶⁰ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, s.200

²⁶¹ **A.e.**, s.310

güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantilerin, Türkiye'nin ülke kanunları ile sağlanacağı ifade edilmektedir.²⁶² Görüşmeler esnasında bahsedilen Ermenistan'a ilişkin söylemler karşısında, Erivan Sovyet Cumhuriyeti'nin zaten var olması sebebiyle Türk toprakları üzerinde başka bir Ermenistan kurulmasını gereksiz bulurken, Türkiye'nin bölünmesine yönelik bir girişim olması sebebiyle bunu kabul etmemektedir. Türkiye mevcut durumda zaten, Erivan Sovyet Cumhuriyeti ile devletler hukuku ve yürürlükteki mevzuat uyarınca antlaşmalar yaparak iyi komşuluk ilişkileri kurmuşken, bundan başka bir Ermenistan yurdu düşünmek Türkiye'nin antlaşmalarına ve iyi komşuluk ilişkilerine aykırı düşecektir. Ayrıca, Ermenilerin, yıllar öncesinde olduğu gibi Türk yurttaşlarıyla birlikte refah içinde geçinmemeleri için hiçbir sebep görülmemektedir.²⁶³ Türk tarafı azınlıkların askerlikten muaf tutulması görüşlerine karşı, böyle bir uygulamanın aynı yurdu paylaşan bireyler arasında duygu birliğini zedeleyeceğini ileri sürerek azınlıkların askerlikten bağışık tutulmalarını kabul edilemez bulmuştur. Bu konuda özel yetkilerle donatılmış bir komisyonun Yunanistan ya da İstanbul'da toplanması fikri Türk tarafınca benimsenmemektedir. Genel af uygulamasına karşı öne sürülen fikirlerde de, Türk tarafı, karşılıklılık esası çerçevesinde Türk ve Yunan savaş tutsakları ile sivil tutsakların genel affından yana tavır alacağını belirtmektedir.²⁶⁴ Barış yapıldıktan sonra, Milletler Cemiyeti'ne girmekten mutluluk duyacağını belirten Türk tarafı, Müslüman olmayan azınlıkların haklarını muhtelif Avrupalı devletlerce kabul edilen ilkeler uyarınca tanıyacağını belirtmektedir.

Bu dönemde, Türk tarafının uğraşmak zorunda kaldığı en önemli konulardan birini de Patrikhane oluşturmuştur. Özellikle milli mücadele yıllarında büyük sorunlar çıkartan evrensel Patrikhanenin tüm kurumları ile İstanbul'dan çıkartılması, Türk heyetinin ısrarla üzerinde durduğu konu olacaktır. Ayrıca, Türk tarafı laik bir yönetim tarzı benimsediğini ve bunun bir göstergesi olarak saltanatı kaldırdıklarını belirtirken, bu ortamda patrikhanenin Türkiye'de yerinin olmadığını sözlerine eklemektedir.²⁶⁵ Bu hususta Amerikan temsilci heyeti patrikliğin İstanbul'da bırakılmasını isterken, Yunanistan bu konuyla ilgili hiçbir görüşü değerlendirmeye

²⁶² A.e., s.200

²⁶³ A.e., s.210

²⁶⁴ Levent Ürer, a.g.e., s.246

²⁶⁵ Önder Kaya, a.g.e., s.154

ve tartışmaya gerek duymadıklarını belirterek patrikhanenin Türkiye sınırları dahilinde kalması konusunda ısrarcı olmuşlardır. Fransa daha ılımlı bir görüşle, patrikhanenin tüm siyasî yetkilerinden arındırılmak suretiyle yalnız ruhanî yetkileriyle Türk hükümetinin denetlemesi altında kalmasını öngörmektedir.²⁶⁶ Bu tartışmalar nihayetinde, Türk tarafının tüm çabalarına rağmen, Patrikhanenin tüm imtiyazları kaldırılmak suretiyle ve siyasî ve idari mahiyette olan işlerle uğraşmaması şartıyla İstanbul'daki Rum azınlığın "azınlık kilisesi" olarak kalması kararına varılacaktır.²⁶⁷ Bununla birlikte, üzerinde çok tartışmalar yapılan Patrikhanenin Lozan belgelerinde adı hiç geçmeyecek, herhangi bir madde ile düzenlenmeyecektir.

4.2.3. Lozan'da Azınlıklar Kavramının Belirlenmesi

Lozan Konferansı'nda azınlıklar sorunu, "birinci komisyon"un beş ve "azınlıklar alt komisyonu"nun on altı oturumunda görüşülmüş ve yoğun tartışmalara konu olmuştur.

Genel itibarıyla Müttefik devletler, "azınlıklar" kavramını antlaşma metnine sokmaya çalışırken, Türk tarafı "gayrimüslim azınlıklar" kavramının konulmasında ısrarcı olmuştur. Bu husus üzerinde tam bir karara varılması her iki taraf için ayrı bir önem arz etmektedir. Taraflardan Türkiye açısından, yeni kurduğu milli devletinde, milli birlik ve bütünlüğün oluşturulmasında farklılıkları en aza indirgeyen bir toplumsal yapı kurulması hedeflenmektedir. Diğer taraftan mesela İngiltere, Musul petrolünün kontrolü açısından bölgedeki Kürtler üzerinde politika yürütürken, Lozan Konferansı esnasında, Türkiye Müslümanları arasında dil ve ırk ayrımı yaparak özellikle Kürtleri ayrı tutup azınlık statüsüne getirmek istemiştir.²⁶⁸

Türk tarafı ise, Müslüman olmayanların dışındaki unsurlara azınlık statüsü verme ve bunlara ilişkin haklar tanımadan imtina etmiştir. Buna göre, Türk tarafı, Müslümanların çeşitli unsurları arasında ne kurumsal ne de uygulama alanında herhangi bir ayrım gözetmediğini belirtirken, Türkiye'de Müslüman azınlıklardan

²⁶⁶ A.e., s.154-155

²⁶⁷ Levent Ürer, a.g.e., s.248

²⁶⁸ A.e., s.253

bahsedilemeyeceği savının arkasında olmuştur. İngiltere ise “bütün azınlıklar” ibaresini anlaşmaya sokmaya çalışmış, ancak bunda başarılı olamamıştır.

Esasında sorun yalnızca bir kavram tartışmasından ibaret değildir. Türkiye açısından sorun, büyük bir mücadelenin ardından yeni kurulmuş bulunan devletin, üniter kimliğini, ülkenin parçalanamaz bütünlüğünü ve milletin bölünmez birliğini ifade etmektir. Azınlık kavramının tanımlanmasının geniş tutulmaya çalışılmasıyla ilgili Türk tarafının endişelerini Dr. Rıza Nur, şu şekilde belirtmektedir:

“Frenkler ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahşi bir şey, büyük bir tehlike...Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt ahaliyi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan bazı Türkmen boylarını da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar.”²⁶⁹

Dr. Rıza Nur'un dillendirdiği gibi, batılı devletler, I. Dünya Savaşı sonrası azınlıkların korunmasına ilişkin yapılan anlaşmalarda kabul edilen “ırk, din ve dil azınlıkları” ölçütlerinin bu antlaşmada da temel alınacağını öngörmektedirler. Oysaki Türkiye, bu ölçütlendirmeyi kabul etmezken, Türkiye’de din azınlıklarının bulunduğunu, fakat soy azınlıklarının bulunmadığını, böylelikle de soy ya da dil azınlıklarının korunması ilkesinin kabul edilmesinin imkan dahilinde olmadığını belirtmiştir.²⁷⁰ Komisyon tutanaklarına göre, Montagna'nın “soy azınlıklarının varlığının bir gerçek olduğu” hususunda ısrarlarına karşılık, Dr. Rıza Nur, Türkiye’de yalnız Türklerin ve Kürtlerin bulunduğunu, Kürtlerin kaderlerinin Türklerle bir olduğunu ve azınlık haklarından yararlanmak istemediklerini ifade etmiştir. Ayrıca ona göre, Museviler de bu tarz haklar peşinde koşmazlarken, bu haklardan öncelikle yararlanmak isteyenlerin Rumlar olduğunu söylemektedir.²⁷¹ Batılı devletler kendi tanımlamalarını haklı çıkarabilmek adına, Misak-ı Milli metninde yer alan hükümleri de ileri sürmektedirler. Buna göre metnin beşinci maddesi, “İtilaf devletleri ve düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan

²⁶⁹ Rıza Nur, a.g.e., s.83

²⁷⁰ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, I. Takım , I. Cilt, II. Kitap, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1970, s.154

²⁷¹ Levent Ürer, a.g.e., s.255

antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla benimsenip güvence altına alınacaktır” şeklinde olup, Müttefik devletleri bu metinde “azınlıklar” kavramına yer verilmekle bir yerde kendi görüşlerinin desteklendiğini söyleyerek Türk tarafına uyguladıkları baskıyı sürdürüyorlardı. Buna karşılık, Alt Komisyonun 18 Aralık 1922 günkü oturumunda, Dr. Rıza Nur, azınlıklar sorununun Türkiye açısından her zaman için Müslüman olmayanların sorunu olarak algılandığı ve Misak-ı Milli’nin de bu şekilde algılanmakta olduğunu dillendirecektir²⁷²

15 Aralık 1922 tarihli, 3 sayılı tutanağa ek olarak Müttefik temsilci heyetlerince sunulan azınlıkların korunmasına ilişkin tasarıda, kavram, ilgili maddelerde şu şekilde geçmektedir: 4. maddede, “...din, dil bakımından etnik azınlıklardan olan kimselerin..” şeklinde; 6. maddede, “din ya da dil azınlıklarından olan Türk uyrukları...” ; 7. maddede, “din ya da dil bakımından etnik azınlıklardan olan Türk uyruklarının...”; 8. maddede, “Türkiye’deki soy, din, dil azınlıklarından her biri için...”; 9. maddede, “Hıristiyan ve Musevi dininden Türk uyruklar...”; 11. maddede, “Müslüman olmayan Türk uyruklarına...”. 3 Sayılı Tutanağa Ek (b) olarak komisyona sunulan 18 Aralık 1922 tarihli Türk Temsilci Heyetinin Sunduğu Tasarı ise, toplam sekiz maddeden oluşurken, kullanılan kavram “Müslüman olmayan (gayrimüslim) Azınlıklar” şeklindedir.²⁷³

Türk temsilci heyetinin azınlık kavramına ilişkin tutumunun değiştirilip değiştirilmediğinin sorulduğu 20 Aralık günü, Dr. Rıza Nur bu hususta, tarihsel gelenekler, görenekler, moral düşünceler gereği Türkiye’de yaşayan Müslümanlar arasında tam bir birliğin var olduğunu; aile hukuku, siyasal haklar, yurttaşlık hakları ve öteki haklar açısından bütün Müslümanların aralarında fark gözetilmeksizin ülkenin hükümetine ve yönetimine tam bir eşitlik içinde katıldıklarını belirtmektedir. Böylelikle ifade edilmek istenen, Müslüman bir ülkede Müslüman bir azınlığın olamayacağı, bu unsurun zaten çoğunlukla aynı şey olduğudur. Böyle olunca, müttefik devletlerince teklif edilen ülkede yaşayan çoğunluğun kendi hakları ve özgürlüklerine ilişkin olarak yükümler altına girmeyi kabul etmesini istemek anlamına gelmektedir. Bir ülkede çoğunluk böyle bir yükümlülüğü uluslararası bir

²⁷² Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, 1970, s.154-155

²⁷³ Levent Ürer, a.g.e., s.256

belgeye kendi eliyle sokmak istemez. Müslüman olmayanlara gelince, antlaşmalarla yazılı ve çağdaş ilkelerle uyumlu bütün haklar tanınmaktadır.²⁷⁴

Kavramın belirlenmesi konusunda yapılan tartışmalar esnasında, Müttefikler Türk tarafının “Müslüman olmayan azınlıklar” terimini istemezken, Türk tarafı da bunun yerine “Hıristiyan azınlıklar” teriminin konabileceğini belirtmişlerdir. Ancak bu öneri, müttefiklerin çıkarları ile uyuşmadığından, müttefiklerin teklif ettiği metin kabul edilmezse “bütün azınlıklar” teriminin kabul edilebileceğini, ancak hiçbir surette “Müslüman olmayan azınlıklar” teriminin kabullenilmeyeceğini ifade etmişlerdir.²⁷⁵

Tüm bunlara karşılık, 23 Aralık 1922’den itibaren müttefiklerin Türk görüşünü kabul ettikleri görülmektedir. 9 sayılı tutanağa ek olarak yayımlanan hem “Müttefik Tasarısından 8. Maddenin Yeni Metni (Ek-A)”da, hem “Azınlıkların Korunmasına ilişkin Maddeler Tasarısı (Ek-B)”de “Müslüman olmayan Azınlıklar” kavramı kabul edilmiştir.²⁷⁶ Sonuç olarak, Türk heyetinin büyük başarısıyla “Kesim III Azınlıkların Korunması” başlığını taşıyan 37-45. maddelerinin hepsindeki düzenlemeler, “gayrimüslim” veya “Müslüman olmayan” azınlıklarla ilgili olarak yapılmıştır.

4.2.4. Lozan Barış Antlaşması’nın Azınlıklara İlişkin Hükümleri

Lozan Barış Antlaşması’nda azınlıkların korunmasına ilişkin hükümler, Sevr’in aksine, ayrı bir bölüm olarak değil, Siyasal Hükümler bölümü içerisinde bir kesim olarak ele alınmıştır. Antlaşmanın 37-45. maddeleri azınlıkların korunmasına ilişkindir.²⁷⁷ İlgili maddelerde yer alan hükümler, bu konuda akdedilmiş diğer antlaşma ve belgelerde öngörülenlere benzer nitelikli olup, ilgili maddelerde, azınlık hakları ve bunlara karşı olan yükümlülükler sıralanmakta; bu hükümler,

²⁷⁴ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, 1970, s.175

²⁷⁵ Levent Ürer, **a.g.e.**, s.258

²⁷⁶ **A.e.**, s.258

²⁷⁷ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L.Meray, II. Takım, II. Cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s. 11-13

“milletlerarası önemi haiz yükümler” olarak nitelendirilip Milletler Cemiyeti’nin garantisine altına konmaktadır.²⁷⁸

37. madde ile, Türkiye, 38. maddeden 44. maddeye kadar olan maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir kanunun, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir yasal işlemin bu hükümlere aykırı veya bunlarla çelişir olmamasını ve hiçbir kanun, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmî işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenmektedir. Bu hüküm, savaşı bitiren tüm azınlık koruma antlaşmalarında yer almış, ayrıca Sevr Antlaşmasının 140. maddesinde de temel nitelikleriyle bulunmuştur. Bu hükümle, bu kesimde getirilmiş hakların Türk makamları tarafından hiçbir surette geri alınamayacağı karara bağlanmaktadır.

38. maddeye göre, Türk hükümeti, Türkiye’de oturan herkesin, doğum, milliyet, soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenmektedir.

Türkiye’de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açık isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

Gayrimüslim azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk hükümetince, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak kaydıyla, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Bu madde ile negatif haklar getirilirken, Sevr antlaşmasının 141. maddesi ile benzeşen bu hükümlerde dikkati çeken husus, “azınlıkların korunması” başlıklı bir kesimde vatandaşlar dışındakilere ve hatta “Türkiye’de oturanlara” dahi haklar getiriliyor olmasıdır. Müttefiklerin, Türkiye’de oturmakta olan kendi vatandaşlarını güvenceye almak istemelerinin bir yansıması olarak, Müttefiklerin ancak bu maddenin kabul edilmesi şartıyla Türk heyetinin “soy, din, dil” ölçütlerine yaptığı itirazı kabul ettikleri ve Türkiye’deki Müslüman azınlıkları azınlık kapsamından çıkarmaya razı oldukları görülmektedir.²⁷⁹

²⁷⁸ Sevin Toluner, a.g.e., s. 226

²⁷⁹ **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, I. Takım , I. Cilt, I. Kitap, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1969, s. 309-310

39. maddeye göre, tüm Türk uyruklarına ayırım yapılmaksızın negatif haklar getirilirken, herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın, ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarda, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır.

Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Bu maddenin içerdiği hükümlerle, Türkiye’de herhangi bir Türk uyruğunun herhangi bir dili, herhangi bir yerde serbestçe kullanması olanağı sağlanırken, buna karşı hiçbir kısıtlamanın getirilmeyeceği belirtilmektedir. Ayrıca devam eden hükümde ise, mahkemelerde kişinin en iyi bildiği dili kullanmasına olanak tanınmış, böylelikle de anadili farklı olanlara pozitif bir hak getirilmiş olmaktadır. Sevr antlaşmasınının 145. maddesinden farklı olarak mahkemelerde yazılı olarak değil sadece sözlü olarak Türkçe’den başka bir dilin kullanımına izin verilmektedir.

40. maddeye göre, gayrimüslimlere negatif haklar tanınırken, özellikle eğitim konusunda önemli bir pozitif hak getirilmektedir. Buna göre, gayrimüslimler giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Kendi eğitim kurumunu kurmak ve burada kendi dilini eğitim dili olarak kullanmak, Türkiye’de Müslümanlara tanınmamış bir haktır. Burada geçen her türlü okul ibaresinden anlaşılması gereken, ilkokuldan üniversiteye kadar her türlü okula sahip olabilecekleri; eşit hak derken de, bunların kurulması, yönetilmesi ve denetlenmesi sürecinde çoğunluğun tabi olduğu kurallara tabi olacakları anlaşılmaktadır. Bu maddenin, Sevr antlaşmasınının 147. maddesinden farkı, “Osmanlı makamlarının hiçbir surette karışamazlığı” ibaresine yer verilmemiş olmasıdır.

41. maddeye göre, kamusal eğitim konusunda, Türk hükümeti, gayrimüslim uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk

hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır. Bu madde ile Türkiye’de bugüne kadar uygulanmamış haklar getirilmektedir.

Gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır. Bu paralar, ilgili kurumların yetkili mercilerine teslim edilecektir.

42. maddeye göre, Türk hükümeti, gayrimüslim azınlıkların aile hukukuyla kişisel statüleri konusunda, bu sorunların, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder.

Bu tedbirler, Türk hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıktığı takdirde, Türk hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupalı hukukçular arasında birlikte seçecekleri bir üst hakem atayacaklardır.

Türk hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye’deki halen mevcut vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk heyeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Bu madde ile ifade edilmek istenen, gayrimüslimlerin kilisede ya da havrada evlenme geleneği olup, bu da azınlıklar için bir pozitif hak teşkil etmektedir. Ancak 1926’da Medeni Kanun’un kabulü sonucu resmi nikah zorunlu kılınınca dinsel nikah yaptırılmadan evvel resmi nikah yapılmasını sağlamak ve Müslümanların da aynı hakkı talep etmelerini önlemek için gayrimüslimlerden bu haktan feragat etmeleri istenmiştir. Madde ile belirtilen haklardan, “ özel komisyon”ların toplanmasının ardından 1925 yılı itibariyle vazgeçilmiştir. Bu aşamada, konuyla ilgili olarak Yunanistan’ın Milletler Cemiyeti’ne Antlaşmaya aykırılık yapıldığı hususunda şikayeti söz konusu olurken, bu hususta Milletler Cemiyeti konunun Konsey’e sunulmasına gerek görülmediğini belirtecektir.

43. maddeye göre, gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyrukları,

inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmamaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir. Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki Türk uyruklarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir. Bu madde ile getirilen hükmün önemi, ileride hafta tatilinin cumadan pazara alınması ile azalacaktır.

44. madde ile gayrimüslimlerin hakları uluslararası garanti altına alınmakta ve bu hükümlerin değiştirilmesi ancak Milletler Cemiyeti'nin çoğunluk kararıyla mümkün kılınmaktadır. Hükümlerin uygulanması sırasında bir sorunla karşılaşıldığı takdirde, Meclis üyelerinden her biri meclise başvurabilirken, ilgili konuda görüş ayrılığı ortaya çıkarsa konu Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'na götürülebilecek ve burada alınan karar kesin olacaktır.

Azınlıkların korunmasına ilişkin son madde olan 45. maddede ise, Yunanistan ile karşılıklılık öngörülmekte, Türkiye'nin ilgili kesimdeki gayrimüslim azınlıklara tanımış olduğu haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesindeki Müslüman azınlığa tanınmaktadır.

45. madde ile, andlaşmanın 37-44. maddeleriyle azınlıklara yapılacak muamele konusunda Türkiye için öngörülen yükümler, ülkesindeki Müslüman azınlıklar bakımından Yunanistan için de aynen geçerli kılınmaktadır. İlgili maddede geçen "bu bölümdeki hükümlerle" ifadesinin kullanıldığına ve bu hükümler arasında Milletler Cemiyeti azınlıklar sistemine özelliğini kazandıran uluslararası garantiye ilişkin 44. maddede de yer aldığına göre, 45. maddenin bir başka işlevi de, Yunanistan'ın Sevr antlaşması ile Müttefik Devletlere tanımış olduğu tüm hakları, ülkesindeki Müslüman azınlıklar bakımından Türkiye'ye kazandırmak olmaktadır.²⁸⁰ Türkiye'nin azınlıkların korunmasına dair hükümleri ihlal etmesi ve hatta Rum Ortodoks dininden hiçkimsenin Türkiye'de kalmamasından ötürü bu hükümlerin Türkiye açısından konusunun ortadan kalkması söz konusu olsa da, bu gibi durumlar Yunanistan'a ilgili hükümleri uygulamama hakkını kazandırmamaktadır. Milletler Cemiyeti sisteminin ayrılmaz bir unsuru olan uluslararası garanti, bu gibi durumlara

²⁸⁰ Sevin Toluner, a.g.e., s. 230-231

bir çözüm getirecek mekanizmaları oluşturmak amacıyla öngörülmüştür. Soruna Antlaşmalar Hukuku açısından bakıldığında, antlaşmanın ihlali iddiasının Yunanistan'a böyle bir hakkı kazandıramayacağı görülürken; Antlaşmalar Hukukuna dair Viyana Konvansiyonu'nun, çok taraflı bir antlaşmanın akit taraflarından birince önemli ihlali durumunda diğer akit tarafların hakları konusunu düzenleyen 60. maddesinin 5. paragrafında, insancıl nitelikteki antlaşmalarda öngörülen insan kişiliğini korumaya yönelik hükümler açısından, antlaşma hükümlerinin sona erdirilmesi veya askıya alınması haklarının bulunmadığı açıkça hükme bağlanmaktadır.²⁸¹

Lozan'da azınlık, "gayrimüslim" olarak tanımlanmıştır. Esasen, Kesim III ve Lozan bağışlarının hiçbir yerinde böyle bir tanıma yer verilmemiştir. Savaş sonrasında azınlıklar konu edinen himaye antlaşmalarının azınlıklara ilişkin ölçütü olan "soy, dil, din azınlıkları" terimlerinin yerine, Lozan'da "gayrimüslimler" ibaresi konulmuş ve yalnızca gayrimüslimler uluslararası örgüt güvencesi altına alınmıştır. Azınlık tanımlamasında Müslüman olmayan unsur ifade eden "gayrimüslim" in azınlık olarak ifade edilmesi Türk tarafının genel tezi olmuştur.

Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili düzenlemelerinden de anlaşılacağı gibi, Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukların, Osmanlı İmparatorluğu döneminde din, dil, eğitim vb. konularda sahip oldukları imtiyazları devam ettirilmiştir. Bu açıdan Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili hükümleri ile Osmanlı *millet sistemi* nin öngördüğü esaslar arasında çok büyük farklılıklar söz konusu olmamıştır. Ancak, *millet sistemi* içinde bütün azınlıklar bu haklardan faydalanabilmişken, Lozan ilkelerine göre bu haklar Rum, Ermeni ve Yahudilere tanınmıştır. Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nde, bahsi geçen azınlıklar dışında kalan dinî topluluklar hakkında bir düzenlemeye gidilmemiştir.

Azınlıklara ilişkin hükümleri dikkate alındığında, Sevr ve Lozan Barış antlaşmalarının karşılaştırılmasında şu belirgin farklılıklar görülebilmektedir: a) Sevr' de olduğu gibi azınlıkların korunmasını içeren hükümler bağımsız bir bölümde değil, bir kesim içerisinde yer almaktadır; b) Sevr'de azınlıkların korunması ile ilgili olan hükümler dönemin standartlarının ötesinde iken, Lozan'da "soy, dil ve din"

²⁸¹ A.e., s. 231-232

ölçütlerinin değil de sadece Müslüman olunmama ölçütünün dikkate alınması dönemin standartlarının altında bir ölçütlendirme yapıldığını göstermektedir; c) Lozan'da tehcir edilen Ermenilerin geri dönüşlerine ilişkin hükümlere yer verilmemiştir; d) Soy azınlıklarının orantılı temsiline dayanan bir seçim sistemi hükmü kaldırılmıştır; e) Lozan'da yabancı okul diplomalarının tanınması ve bu diplomalara sahip kişilerin Türkiye'de serbestçe çalışmalarının kabul edilmesi zorunlu olmaktan çıkarılmıştır; f) Türkiye, kilise, okul, adalet konularında özel buyruk ve fermanlarla verilmiş ayrıcalık ve bağımsızlıkları tanımak zorunda değildir; g) Uluslararası güvence bakımından büyük devletlerin takdirine gidilmeyerek, anlaşmazlık söz konusu olduğu vakit Uluslararası Sürekli Adalet Divanına konunun götürülmesi öngörülmüştür. Bu hususlar haricinde Sevr de bahsedilen Ermenistan, Kürdistan ve İzmir konularından Lozan Antlaşması'nda söz edilmemiştir.

Lozan Barış Antlaşması ve bu antlaşmada ifadesini bulan Milletler Cemiyeti azınlıklar rejiminin özellikli yapısı, sadece azınlık haklarını bağlayıcı bir belgede ayrıntılı olarak düzenlemiş olmasından değil, ilgili hükümlere uyulmasını sağlayacak bir uluslararası garantiyi öngörmesi nedeniyle, azınlık haklarının korunmasına dair yakın zaman gelişmeleriyle karşılaştırıldığında dahi, dönemine göre çok gelişmiş bir sistem getirmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu sistem ile, öncelikle, ilgili devlete bu hükümleri temel yasalar olarak tanıma yükümü yüklenmiş olup, devletin bütün işlem veya eylemleri karşısında üstün tutulmaları ilkesi öngörülmüştür (Lozan Antlaşması 37. madde). İlgili hükümler, Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerinin çoğunluğunun rızası alınmadıkça değiştirilemeyeceği gibi, Konsey'de sürekli temsil edilen İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın, Konsey'de "konsey üyelerinin çoğunluğunca usulüne uygun biçimde kabul edilmiş bir değişikliğe rıza göstermeme"si gibi bir tutum sergilemesine müsaade edilmemektedir (Lozan Antlaşması 44. madde). Böylelikle, bu antlaşma hükümlerinin anayasa dahil iç hukuka üstünlüğü ilkesi benimsenmiş olmakta; ancak, bu üstünlüğün fiilen gerçekleştirilmesi ilgili devletin istemine bırakılarak uluslararası bir denetim altına alınmaktadır. O döneme kadar tartışmasız olarak "millî yetki" alanına girdiği kabul edilen bir konuda bu anlamda bir dış müdahale, sorunun uluslararasılaştırılması ile mümkün olabilirdi ki, bu da azınlıklarla ilgili bu hükümlerin, "uluslararası önemi haiz yükümler" oluşturduğu, kabul edilmekle gerçekleştirilmiştir (Lozan Antlaşması

44. madde).²⁸²

Uluslararası denetimin bir türü, siyasî denetim şeklinde olmaktadır. Yükümlenen hükümlerin ihlali veya ihlal edilme tehlikesinin bulunduğu durumlarda, Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerinden herbirine sorunu Konsey'in dikkatine sunma yetkisini tanımaktadır. Bunun üzerine Konsey, "hal ve durum altında uygun ve etkin olacağına inandığı" hareketi benimseyecek ve direktifleri verecektir (Lozan Antlaşması 44. madde). Denetimin diğer bir türü de, yargısal niteliklidir. 44. madde uyarınca, ülke devleti sıfatıyla Türkiye veya 45. madde hükmü gereği Yunanistan ile imzacı devletler veya Milletler Cemiyeti Konsey'i üyesi herhangi başka bir devlet arasında bu hükümlerle ilgili "hukukî noktalarda veya vakıalarda" bir görüş ayrılığı ortaya çıktığı vakit, bu "uluslararası nitelikte bir uyuşmazlık" olarak değerlendirilecek; ilgili devlet, diğer taraf talep ederse, sorunun Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'na götürülmesine razı olmuş sayılacaktır. Divan'ın söylemiyle, böylelikle, bu hükümlere uyulmasını talep etme konusunda bir hak veya hukukî menfaat yaratılmış olmakta; bu hükümlerin uygulanması veya yorumlanmasından kaynaklanacak uyuşmazlıkların yargı konusu olabilecek uyuşmazlıklar olduğu ve imzacı devletlerin bu sorunu bir uluslararası mahkeme önüne götürme konusunda "ilgili taraf sıfatı"na haiz oldukları, önceden kabul edilmektedir.²⁸³

²⁸² Sevin Toluner, **a.g.e.**, s. 243

²⁸³ **A.e.**, s.243-245

5. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE AZINLIKLAR

5.1. Milli Mücadele'den Cumhuriyete Giden Süreçte Milli Siyasetin Oluşumu (1919-1923)

1913 Balkan Savaşı sonrasında başlayan ve dinî niteliği belirgin olan uluslaşma süreci, Milli Mücadele döneminde hız kazanmıştır. Bu sürece ek olarak, 1923 yılında başlayan mübadele süreci sonucunda, Anadolu, İstanbul'daki az sayıdaki gayrimüslim azınlık dışında, bütünüyle Müslüman unsurlardan oluşan bir yapıya kavuşmuştur. Milli Mücadele döneminin dışa dönük ulusçuluğu, bu yeni dönemde içe dönük bir nitelik kazanmış, gayrimüslim unsurlardan büyük bir oranda ayıklanmış, homojen bir ulus-devlet kurma amacına uygun olarak, Anadolu'da kalmış gayrimüslim topluluklar Türkleştirilme politikalarının hedefi haline gelmiştir.

Milli Mücadele döneminde Türk millî kimliği dinî bir karaktere sahip olmuş, milliyet Müslümanlıkla tanımlanmış, resmi politik söylemde etnik çoğulculuk veri olarak alınmış, millî topluluk Osmanlı ve Müslüman olma gibi geleneksel kriterlere göre tanımlanmıştır. Türklük mülki açıdan sınırlandırılmış İslam ile özdeş kılınırken, etnokültürel çoğulculuğu veri olarak alan Erzurum ve Sivas kongreleri ve Misak-ı Milli Türklüğün İslamî sınırlarını tayin eden metinler olmuştur.

Erzurum Kongresi Beyannamesi birinci maddesinde bu husus şu şekilde yer alır²⁸⁴:

“ Trabzon vilayeti ve Canik (Samsun) sancağı ile Vilayat-ı Şarkıye namını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Van, Bitlis vilayeti ve bu saha dahilindeki elviye-i müstakile hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Camia-i Osmaniye'den ayrılmak imkanı tasavvur edilmeyen bir küldür. Saadet ve felakette iştiraki tam kabul ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef ittihaz eyler. Bu sahada yaşayan bilcümle anasır-ı islamiye yekdiğerine karşı mütekabil bir hiss-i fedakarî ile meşhun ve vaziyet-i irkiye ve

²⁸⁴ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s.114

içtimaiyelerine riayetkar öz kardeşirler.”

Yine dokuzuncu maddeye baktığımızda; “Bilcümle İslam vatandaşlar cemiyetin azay-ı tabiisindendir”, ifadesi ile Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine üyeliğin Müslümanlıkla sınırlandırıldığı görülmektedir.²⁸⁵ Sivas Kongresi Beyannamesi birinci ve dokuzuncu maddeleri ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğü de yine aynı noktalara işaret etmektedir. Tüm bu belgelerde, açık bir şekilde ifade edilmemiş olsa da, etnik unsurların “ırkî ve sosyal hakları” ile onların “ortam şartlarına” saygı gösterileceği vurgulanırken, muğlak da olsa, hukukî-kültürel düzlemde, “çeşitlilik içinde birlik” çerçevesinde, etnik haklar tanınmıştır.²⁸⁶

Osmanlı'nın Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, çağdaşlaşma sürecinin yapısal bir gereği olarak ortaya çıkan devlet eliyle laikleştirme çabaları Milli Mücadele döneminde kesintiye uğramıştır. Bu dönemde, millî bilinçten söz edilemezken, toplumsal aidiyet İslam ümmeti fikri etrafında cisimleşen dinî bağlanma şeklinde tezahür etmektedir. Milli Mücadelenin itici gücünü oluşturan İslamî bağlanma, Türk, Kürt, Çerkez ve Lazların oluşturduğu Müslüman etnik koalisyonunun ideolojik ortak paydasını oluşturmuştur.²⁸⁷ İşgal güçlerinin işbirlikçileri olarak addedilen gayrimüslimlerin, Ankara'da yeni toplanan Meclis için yapılan seçimlere katılmalarına izin verilmemiş olması bunun bir göstergesi olma niteliğindedir. Din, Kemalist Türk kimliğinin inşasında istenmeyen, istenmemesine rağmen halihazırda kovulamayan, ancak zamanla tasfiyesinin mümkün olacağı bir nitelik arz edecektir.

Milli Mücadele dönemi içerisinde, iletişim ve ulaşımda yaşanan zorluklar, silah ve paraya duyulan şiddetli ihtiyaç, iç isyanlar ve rakip ideolojilerin varlığı gibi durumlar, Anadolu'da yapılacak Milli Mücadele hareketinin çok zor koşullarda gerçekleşebileceğini göstermekte; bu da, ulusçu seçkinleri dinî ve etnik açıdan çoğulcu bir yaklaşım benimsemeye itmektedir. Dinî ve etnik grupların maddi ve manevi kaynaklarını seferber edebilmek ve halife-sultan ile İstanbul hükümetine

²⁸⁵ A.e., s.116

²⁸⁶ Suna Kili, **Kemalizm**, İstanbul, Menteş Matbaası, 1969, s. 11-14

²⁸⁷ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 215

bağlılığı süren halkın kitlesel desteğini alabilmek ve böylelikle siyasî meşruiyet kazanabilmek adına bu çoğulcu yaklaşım bir zorunluluk olarak kendisini dayatmaktadır.²⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Kürtlerin aşiret ve dinî önderlerine gönderdiği telgraflarda da iki ana tema öne çıkmaktadır: Kafirlerin yüce hilafet ve saltanat makamına karşı giriştikleri saldırı ve kutsal vatan topraklarının Ermeniler tarafından işgali. Dönemin siyasî söyleminin bilinçli bir yansıması olarak, İslam kardeşliği ve Ermeni tehlikesi Türk-Kürt ittifakının ortak paydası olarak belirtilmektedir. Mustafa Kemal Paşa, diğer etnik kimlikler açısından ittifakı zedeleme ihtimali olan "Türk Milleti" ibaresi yerine sürekli olarak "Türkiye Milleti" ifadesini kullanmıştır²⁸⁹, ancak Milli Mücadele sonuçlandıktan sonra, siyasî söylem dönüşecektir.

Milli Mücadele dönemi boyunca "millet" ve "milliyetçiliğe" ilişkin kullanılan tüm kavramlar ikili bir anlam ifade etmiştir. Milli Mücadele, millî istiklal, millî hareket, kuvay-ı milliye, millî zafer, hakimiyet-i milliye, Büyük Millet Meclisi gibi kavramların tümü istiklal davasının "millî" etiketli ulusçu söylemini oluşturmaktaydı.²⁹⁰ "Millî" kelimesinin "dinî olan" ve "ulusal olan" şeklindeki ikili anlama tekabül eden mahiyeti sayesinde, en azından kavramsal düzeyde ulusçu söyleme geçişe zemin hazırlanmış olmaktadır. Misak-ı Millî (17 Şubat 1920), Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışı (23 Nisan 1920), işgal kuvvetlerinin nihai yenilgiye uğratılması (30 Ağustos 1922) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı (29 Ekim 1923) Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine sakladığı "millî sırrın" adımlarını oluşturan gelişmelerdi.

Misak-ı Milli ile yeni kurulacak devletin sınırlarının tanımlanmasından sonra sıra millî kimliğin sınırlarının tanımlanması aşamasına geliyordu. Milli kimlikten söz edebilmek için öncelikle "millet" in inşası gerekli idi. Ziya Gökalp'e göre millet, "ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasî, ne de iradi bir zümre değildir. Millet lisanen müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir

²⁸⁸ Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Ankara, Dost Kitabevi, 1988, s.92-97

²⁸⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, IV. Cilt, Ankara, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 37

²⁹⁰ Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, İstanbul, Ötüken, 1990, s. 81-82

zümredir.”²⁹¹ Onun milliyetçilik anlayışında İslamiyet, bireyin sosyalleşme süreci içinde ahlaki normlarını aktaran bir kurum olma niteliğindedir.²⁹² Millet in inşası aşamasında, Mustafa Kemal millî kimliğin sınırlarının tanımlanmasında Ziya Gökalp’in ortak kültür tanımına yaklaşacak, ancak ortak kültürün bir kaynağı olarak İslam’ın yerine İslam dışı geçmişi koyarak ondan farklılaşacaktı. Bu aşamada geçmiş İslamî unsurlarından arındırılıp sekülerleştirilirken, Kemalist ulusçuluk İslam öncesi Türk geçmişinin yeniden inşası ile zenginleştiriliyor, bütün sosyo-politik faaliyetleri belirleyen büyük güç olarak Cumhuriyetin üzerinde oturduğu temel unsur oluyordu.

İmparatorluktan Cumhuriyete geçişle belirginleşen, “milli siyaset” in doğuşu, Osmanlıcılık, pan-islamizm ve pan-türkizm gibi her çeşit “millet-ötesi kardeşlik” hayallerini sona erdirirken; Kemalist ulusçuluk, tanzimatla belirginleşmeye başlayan devlet merkezli modernleşme geleneğinin radikal bir versiyonu olarak, devletin nasıl kurtarılacağı sorusuna Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük tezlerinden oluşan “üç tarz-ı siyaset”ten farklı bir çözüm arayışı içerisine girmiştir. Kemalist ulusçuluk, etnik bağlanmayı değil, kolektif kültürü ve aidiyet duygusunu esas alan mülkî bir ulusçuluğu resmetmektedir.²⁹³

Yeni Cumhuriyet rejimi, II. Meşrutiyet rejimi döneminde birer siyasî akım niteliğindeki pan-türkizm ve pan-islamizme yönelik karşıt tavrını, yeni kurulan devleti tanımlayacak olan pan-türkçülerin önerdiği “Anadolu Cumhuriyeti” ve İslamcılarının önerdiği “Türkiye İslam Cumhuriyeti” adlandırmalarına karşıt bir şekilde “Türkiye Cumhuriyeti” adlandırmasını yaparak sembolik düzeyde ortaya koymuştur.²⁹⁴ Bu adlandırma, Kemalist ulusçuluğun açık bir ifadesi niteliğindedir: Hanedanlık karşıtı, İslamî olmayan ve etnik imalar barındıran teritoryal açıdan sınırlanmış bir ulusçuluk.²⁹⁵ Söz konusu bu yeni adlandırma süreci içerisinde “vatan” kavramı da, kelimenin kişinin doğduğu ve büyüdüğü yeri ifade eden “yerel” ve İslam

²⁹¹ Ziya Gökalp, “Millet Nedir”, **Makaleler VII (Küçük Mecmua’daki Yazılar)**, Yay. Haz. M. Abdülhaluk Çay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1982, s.228

²⁹² Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 36

²⁹³ Taha Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk’ün Nutuku**, I. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s.76

²⁹⁴ Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm (Cilt 2)**, Ed. Ahmet İnsel, İstanbul, İletişim, 2002, s. 210

²⁹⁵ Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Ana Kaynakları**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1996, s. 227

şeriatının hüküm sürdüğü yeri ifade eden “dinî” anlamlarından arındırılıp, pantürkçü ve panislamcı sadakatlere ikame edilerek, daha sonra geliştirilecek tarih tezi vasıtasıyla ulusçu sadakat mercilerinden biri olarak tanımlanacaktır.²⁹⁶

Kemalist ulusçuluk, cumhurî-laik kültürel bir sistem olarak şekillenirken, Kemalist söylemde bu “kültürel sistem”, milli birlik ve ülke bütünlüğüne büyük önem atfeden, ırkçılığı reddeden, hayalî üstün ırk fikriyle hiçbir ilişkisi bulunmayan, medenileştirici ve çağdaşlaştırıcı, seküler olması sebebiyle mezheplere dayalı ayrımcılığı onaylamayan, sosyal adalet ve toplumsal dayanışmayı öngördüğünden sınıfsal çatışmayı reddeden, yurtseverlik fikriyle bağlantılı olarak sınırları belli bir mülkîlik anlayışına sahip, dış Türklerle ilgili sadece kültürel olup politik bir ima taşımayan, hanedanî ve teokratik yönetimi kabul etmeyen, millî egemenlik fikrini benimseyen, insancıl ve barışçı, anti-revizyonist olarak tanımlanmıştır.²⁹⁷ Hakim görüş, Kemalist ulusçuluğun bütünüyle medeni-politik bir ulusçuluk olduğu ve etnik-soya dayalı unsurlar içermediği önermesine dayanmaktadır.²⁹⁸ Kemalist ulusçuluk şoven olmadığı gibi, dil, din ve ırk temellerine de dayanmamakta, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan herkesi aynı kültür potasında eritmeye çalışan ve dil, din ve ırktan bağımsız kalarak Türk olarak değerlendiren, toprak ilkesini esas alan bir ulusçuluk olarak belirlenmektedir.²⁹⁹ Bu görüşün bir eleştirisi, Kemalizmin bu görüntüsünün olguları tam olarak yansıtmadığı, Kemalist ulus inşa pratiğinin etnisist-soya dayalı bir yanının da bulunduğu, ancak bunun hep gölgede kaldığı şeklindedir.³⁰⁰

²⁹⁶ Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, s. 211

²⁹⁷ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk ve Milliyetçilik”, **Atatürkçü Düşünce**, Ankara, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, s. 265-322

²⁹⁸ Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 1984, s. 278-279

²⁹⁹ Toktamış Ateş, **Biz Devrimi Çok Seviyoruz: Atatürkçülük ve Sosyal Demokrasi Üzerine Düşünceler**, İstanbul, Der Yayınları, 1992, s. 61-62

³⁰⁰ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, s. 124

5.2. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1923-1924)

I. Dünya Savaşı sırasında, Yunanistan ve Osmanlı arasında Türk ve Rum topluluklarının nüfus değişimine yönelik bir düşünce var olmakla birlikte, bu savaş süresince uygulamaya aktarılamayan bir düşünce olmuştur.³⁰¹ Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde, Türkiye Rumlarının çoğunluğunun Anadolu'dan Yunanistan'a göç etmiş olması ile savaş sonrasında mübadele konusu olacak Rumların sayısı azalmış olmaktadır.

30 Ocak 1923 tarihli “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol”³⁰² ondokuz maddeden oluşmakta ve Lozan Antlaşması'nın bir parçası olmaktadır. Ulus-devletlerin kendi aralarında anlaşarak azınlıklarından “değiş tokuş yöntemi” ile kurtulmalarının bir ifadesi olan bu belge, devletler hukukunda bir emsal niteliğindedir. Sözleşmenin birinci maddesi zorunlu mübadele ilkesini öngörmektedir: “Türkiye topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunanistan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir.”³⁰³ Mübadeleye tabi tutulacak nüfuslar, Yunan Ortodoks dinine mensup olan “Yunanlılar” ve İslam dinine mensup Müslümanlar olarak tanımlanmıştır. Mübadele konusu edilecek nüfusun belirlenmesinde dinin temel ölçüt olarak kullanılması, söz konusu dönemde, yeni ulusal kimliğin oluşturulmasında hem pratik bir zorunluluğun hem de Müslüman etnik azınlık oluşturmama isteğinin bir sonucu olmuştur.

İlgili sözleşmenin ikinci maddesinde, “İstanbul'da oturan Rumlar”ın ve “Batı Trakya'da oturan Müslümanlar”ın ahali değişimi kapsamı dışında tutulmaları öngörülmektedir.³⁰⁴ Bunların dışında, 30 Ocak 1923 tarihli sözleşmeden önce

³⁰¹ Mahmut H. Şakiroğlu, “Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar”, **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985, s. 228

³⁰² İlgili sözleşmenin tam metni için bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L.Meray, II. Takım, II. Cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s.89-95; ayrıca bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları : (1920-1945)**, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.177-183

³⁰³ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları : (1920-1945)**, s.177

³⁰⁴ **A.e.**

Müslümanlığı kabul edip evlilik yapmış olmaları sebebiyle artık “Rum Ortodoks” olarak sayılmayanlar, 27 Aralık 1924’teki Hükümet kararı ile sözleşmenin imzalandığı tarihten evvel Müslümanlığı kabul ederek veya etmeyerek evlenmiş olan kadınlar, sözleşmeden önce mübadeleye tabi bölgelerden İstanbul’a gelerek gayrimüslim erkeklerle evlenen ve evlilik kayıtlarını sözü edilen tarihten önce yaptırın Rum Ortodoks kadınlar, Kurtuluş Savaşı’nda Türk hükümetine yardımcı olanlar da mübadele kapsamı haricinde tutulmuşlardır.³⁰⁵

Mübadelede söz konusu edilen din ölçütünün, Türk tarafınca “Rum Ortodoks dini” teriminin milliyete değil yalnızca dinî bağlanmaya atıf yaptığı ve Rum Ortodoks dinine mensup herkesi içine aldığı şeklinde algılanması; buna karşılık Yunan tarafınca, mübadele kapsamına girilebilmesi için kişinin hem Yunan hem de Ortodoks olması gerektiğinin düşünülmesi gibi taraflarca paylaşılan iki farklı algının varlığı üzerine Karma Komisyon 31 Mayıs 1927 tarihinde iki karar almıştır. Buna göre ilk kararla, “Yunan Ortodoks dini” ifadesi ırka bakılmaksızın, Yunanistan’daki Müslümanların durumunda olduğu gibi, bütünüyle dinî bağlanmaya göre anlaşılacak ve uygulanacaktır; ikinci kararda ise, sözleşmenin birinci maddesinde geçen “Yunan Ortodoks dini” deyiminin, bütün Doğu Ortodoks dinlerini içine alacak şekilde uygulanmayacağı belirtiliyordu. Ancak, Komisyon’un Aralık 1927’de yaptığı toplantıda; 1) Fener Ekümenik Patrikliği dışındaki patriklikler, 2) Kıbrıs Kilisesi, Sırp Kilisesi, Rumen Kilisesi, Rus Kilisesi, Arnavut Kilisesi ve Bulgar Kilisesi gibi bağımsız kiliselere “Yunan Ortodoks dini” teriminin uygulanamayacağı kararı alınmıştır. Böylelikle, Antakya, Kudüs ve İskenderiye Patrikliklerinin dışarıda bırakılmasıyla, Yunanlılarla hiçbir ortaklıkları bulunmayan Ortodoks Arapların mübadele kapsamına girmeleri önlenirken, Protestan ve Katolik dinlerine tabi Rumlar da bu kapsamın dışında tutulmuşlardır.³⁰⁶ Mübadele neticesinde, gerek Türk tarafı gerekse Yunan tarafı, ulusal açıdan büyük ölçüde türdeş bir nüfus yapısına sahip olmuştur.

Mübadele, hem savaş sonrasında yeni kurulan devletin kendilerine nasıl

³⁰⁵ Hikmet Öksüz, “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 16. Cilt, 48. Sayı, Kasım 2000, s.760-761

³⁰⁶ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, s. 133-134

davranacağı konusunda endişeleri bulunan Rumlar için, hem de çok ciddi sindirme politikaları uygulayan Yunanistan Hükümeti baskılarından kurtulmak isteyen Türkler için de bir çözüm olarak değerlendirilmekteydi.³⁰⁷ Ancak, Türk Hükümetinin söz konusu mübadele konusunda hazırlıklı olmadığı ve mübadele neticesinde en çok sıkıntı yaşayan tarafın da Türk tarafı olduğu görülmektedir. Buna göre, Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden Türklerin hakları gerektiği gibi korunamamış, mallarının büyük çoğunluğu getirilememiştir.³⁰⁸ Kızılay arşivlerindeki belgelere göre, Selanik'ten mübadilleri Türkiye'ye getiren ilk gemi 19 Aralık 1923 tarihinde hareket etmiş ve mübadele kapsamındaki Yunanistan'daki Müslümanların Türkiye'ye gelişleri, esas olarak 1924 yılı içerisinde ilk sekiz aylık dönemde gerçekleştirilmiştir.³⁰⁹ Milli Mücadele sonrası yaşanan kargaşa ortamı, devlet otoritesinin zayıflamış olması ve yaşanan malî kriz, mübadele sürecini, mübadiller açısından son derece sıkıntılı bir hale getirmiştir. Savaştan yeni çıkan bir ülke konumundaki Türkiye'de, Mübadeleye tabi tutulacak olan Anadolu Rumlarının büyük bir kısmının 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından evvel Türkiye'yi terk etmiş olmasına karşın Rumeli Müslümanlarının Yunanistan'daki köy ve kasabalarında bir yıl kadar kalmış olmaları; bu süreç içerisinde, savaş sonrasında evsiz yurtsuz kalan Anadolu insanının Rumların terk etmiş oldukları emlak ve arazinin üçte ikisini çoktan işgal etmiş olması; geride kalan Rum mallarının yerel eşraf, bazı yüksek rütbeli devlet memurları veya evleri yanıp yıkılmış olan yerel halk ve bölge dışından gelen yağmacılar tarafından işgal edilmiş olması gibi durumlar neticesinde Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadiller zor koşullarda iskan edilmeye çalışılmıştır.³¹⁰

Mübadele süreci, 10 Haziran 1930 tarihinde, Türkiye ve Yunanistan arasında uzun süre sorun oluşturan Türk ve Rum topluluklarına ait malların tasfiyesi konusunda iki tarafın karşılıklı iyi niyetli hareket etmesi esasına dayanan bir

³⁰⁷ Ömer Dürrü Tesal, "Türk-Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi", **Tarih ve Toplum**, 9.cilt, 53.sayı, 1988, s. 46-49

³⁰⁸ **A.e.**, s. 51-52

³⁰⁹ Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi I ", **Tarih ve Toplum**, 22. Cilt, 130. Sayı, Ekim 1994, s. 51-52

³¹⁰ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 32-40

anlaşmanın imzalanması, ardından da 1934 yılında Mübadele Komisyonu'nun lağvedilmesi ile sonuçlanmıştır.

Ekim 1930'da, Amerikalı bir diplomat olan ve 1961-1964 yılları arasında Ankara'da ABD Büyükelçiliği görevinde bulunacak olan Raymond Hare tarafından hazırlanan raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar şu şekilde belirtilmiştir:³¹¹

“Genel bir durum muhasebesi yapmak gerekirse, [nüfus mübadelesinden] Yunanistan'ın ekonomik açıdan kârlı çıkarken, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği söylenebilir.”

Lozan'daki Türk heyetinin temsilcileri arasında yer alan Dr. Rıza Nur da Türk ve Yunan nüfus mübadelesine ilişkin olarak, mübadele fikrinin Yunan heyetinden gelmiş olduğunun altını çizerek, şu görüşleri beyan etmektedir³¹²:

“Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi ... Ağır ve emsalsiz iş. Kabul ettirilmesi, hatta teklifi bile çok güçlü. Allah'tan onlar teklif ettiler.”

Hare'nin ve Nur'un da dikkat çektiği gibi, Türkiye'nin nüfus mübadelesi vesilesiyle saflaştırılması ve homojenleştirilmesi ile, XIX. yüzyıl boyunca rastlanan dış güçlerce her vesile ile Osmanlı'nın içişlerine gayrimüslim azınlıklar sebebiyle müdahale ediliyor olması gerçeğine, 1923-1930 yılları arasında Türkiye'de pek rastlanmazken, bu aynı zamanda siyasî açıdan bir kazanım olarak görülmüştür. Türkiye, bu süreç içerisinde, millî ekonomi ile bütünleşmesini hızlandırmak maksadı ile hiç dış yardım ve borç almamış ve böylece dış güçlerin müdahalelerinden de uzak kalmıştır.

Tüm bu yaşananlar ile birlikte mübadele sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan azınlıkların Türkiye topraklarından ayrılması sürecinin en önemli aşamalarından biri katedilmiş ve bu da homojen bir ulus-devlet inşası için önemli bir katkı sunmuştur. 1914 Rum ve 1915 Ermeni tehcirleri, 1923 mübadelesi,

³¹¹ A.e., s. 20

³¹² A.e., s. 42

1948 İsrail Devleti'nin kuruluşu, 6-7 Eylül olayları ve 1964 Kıbrıs bunalımı nedenleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden 1965 yılına kadar olan süreç içerisinde, Türkiye'de geriye sınırlı sayıda azınlık nüfusu kalmıştır.

5.3. Cumhuriyet Dönemi ve Azınlıkların durumu (1924-1938)

Lozan ile tescillenen Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, ulusçuluk akımının o vakit halen gündemde olduğunu göstermesi ve Misak-ı Milli sınırları dahilinde Türklüğün yeniden tanımlanması ile Cumhuriyet öncesi Türk ulusçuluğundan ayrılması açısından oldukça önemlidir. Cumhuriyetle birlikte Türklük, bir vatandaşlık sıfatı ile kullanılmakta ve Türk ulusu etnik kökenlerine bakılmaksızın tüm vatandaşların oluşturduğu bir siyasal topluluk olarak görülmektedir.³¹³ Bu durumun en iyi ifadesi kendisini 1924 Anayasasının 88. maddesinde gösterecektir. Buna göre, Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın, vatandaşlık itibariyle Türk denmektedir.³¹⁴ Benzer ifadeleri Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi'nde de, "Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tabiiyet ve harsını kabul eden her fert dahil olabilir", şeklindeki söylemlerde de görebilmekteyiz.³¹⁵ Bu dönemde Türkiye'deki ulusçuluk anlayışı etnik temelli değil, nispeten hukukî-kültürel boyuttadır.

Nüfus mübadelesi sürecinin sona ermesiyle Türkiye'nin demografik yapısının da değiştiği görülmektedir. 1906 Osmanlı nüfus sayımının verileri dikkate alındığında, her beş kişiden birisinin gayrimüslim olduğu 15 milyon civarındaki nüfusun, 1927 yılında Cumhuriyet yönetiminin ilk nüfus sayımında 13,6 milyona düştüğü ve gayrimüslimlerin ise bu nüfus içerisinde her kırk kişiden birine tekabül eden bir yapıya kavuştuğu görülmekte, bu da Türkiye'nin nüfus olarak dinsel bakımdan homojen bir yapıya büründüğünün bir göstergesi olmaktadır.³¹⁶

³¹³ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s.88

³¹⁴ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 128

³¹⁵ Taha Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku**, III. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.25

³¹⁶ Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press, 1983, s. 133; ayrıca bkz. Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989, s.67

Cumhuriyetin ilk yıllarında hakim olan dinsel nitelikli tanım, 1924 ve sonrasındaki sekülerleştirici reformlarla dönüşecek, ancak halkın hayali tasarımlarında halen geçerliliğini sürdürecektir. Hukukî açıdan Türk olarak kabul edilseler dahi gayrimüslimler Türk olarak benimsenemezken, Müslüman Boşnak ve Çerkezler aynı dönemde Türklüğe kolayca özümsenmişlerdir.

Tek parti döneminde pan-türkist bir siyaset güdülmezken, Türk olmanın övünülecek bir maziye sahip olması gerekliliği hissedilmiştir. “Tarih Tezi” ile bilimsel bir temele oturtulmaya çalışılan bu arayışın ardından Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin, diğer birçok topluluk gibi, uygar olmayı Türklerden öğrenmiş ırklar oldukları anlayışı benimsenmeye başlandı. Aynı topraklar dahilinde, aynı anayasaya tabi olarak “aynı yurttaşlık haklarından” yararlanıyorlardı ancak şanlı bir geçmişe sahip olan Türklerin daha üstün nitelikli olduğuna inanılıyordu.³¹⁷ 1930 öncesinde başlayan Türk tarihinin keşfi çalışmaları 1930’dan sonra daha fazla gelişme kaydetti. Tarih Tezi ile bilimsel verilerle Türk tarihini aydınlatma çabası bulunmazken, bu tezin ortaya çıkışının sebebi, Cumhuriyetin meşru kılınması için Anadolu’daki Türk varlığının hem eskiliğinin hem de sürekliliğinin vurgulanması gerekliliğinin hissedilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’na dayanması mümkün olmayan Türk ulusçuluğu akımının güçlü temellere oturtulması gerekliliğinin tarih çalışmalarını zorunlu kıldığı düşünülmesi idi.

Azınlıklar, kimine göre, Türk ulusçuluğu açısından “öteki” kategorisine sokulmuşlardır. Anadolu’da uzun bir geçmişi olan tüm etnik grupların, o zamanın Tarih Tezi’nin de etkisiyle, Türk olarak kabul edilmesi sonucu “biz” kategorisinin kapsamı genişlerken, aynı topraklarda dinî ve etnik kimliklerini koruyarak yaşamış olan gayrimüslimler, Türk etnik kimliği içerisine dahil edilmemişlerdir.³¹⁸ Bunun üç nedeninin olduğu söylenmektedir: a) Savaş yıllarında işgalci güçlere azınlıkların verdiği yardımın unutulmaması; b) yeni bir ulus yaratma hedefine yönelmenin bir sonucu olarak etnisist-özcü ulusçuluk anlayışının benimsenmesi; c) azınlıkları dışlayıcı bu ulusçuluk anlayışının toplumsal bir tabana dayanması. Zira Anadolu’yu terk eden gayrimüslimlerin varlıklarına el koyan Müslüman eşraf bu desteği

³¹⁷ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s.97

³¹⁸ Ayhan Aktar, “Türkleştirme Politikaları”, **Tarih ve Toplum**, 156. sayı, 1996, s.4

sağlıyordu.³¹⁹ Türkiye’de gayrimüslimlerin savaşın diğer tarafında yer alan güçlerle işbirliği yapmış oldukları genel kanısıyla savaş sonrasında dışarıda tutulanlar belirlenmiş olmaktadır.

Bu dönemde Kemalizmin dinin yerine laik terimlerle tanımlanan “ulus”u getirerek meşruluğu yeniden oluşturmak istemesinin doğal sonucu olarak, Osmanlı değerler sistemi ve İslam hedef alınmış, ulusçuluğun laik esaslar üzerine oturtulması sağlanmaya çalışılmıştır.³²⁰ Kimine göre bu dönem Kemalist ulusçuluğun yaratmaya çalışacağı yeni Türk kimliği ayırıcı değil, birleştirici ve bütünleştirici olacaktır.³²¹ Aynı şekilde, “ne mutlu Türküm diyene” sözcüğünün hiçbir ırksal çağrışımı bulunmadığı, tam tersi “iradi ulusçuluk”un dışa vurumu olarak kabul edilebileceğini savunmaktadır. Kimisi de, Kemalist ulusçuluğun, ulusal topluluğa aidiyeti Türk etnik grubuna dahil olmakla kazanabilmesinin mümkün olduğunu ifade eder.

5.3.1. Cumhuriyet Dönemi Kanunları ve Azınlıklar

Türkiye’de uluslaşma süreci Batı’ya nazaran çok geç ve “yukarıdan” başlatılmıştır. Almanya’da ulus inşası projesi devletin zor kullanan aygıtları vasıtasıyla pratiğe aktarılmaya çalışılmışken, esasında ulus olmanın homojenliği gerektiriyor olması ve bu homojenliğin hakim etnik topluluğun özellikleri çerçevesinde gerçekleştiriliyor olması yaklaşımından hareketle Türk uluslaşma süreci de “yukarıdan” başlatıldığından benzer özellikler göstermektedir.

Etnik ve kültürel homojenliğin sağlanması, ulus-devletin en önemli koşuluymuştu ve bu tek tipleştirme, etnik azınlıkların dışarıda tutulması pahasına yapılmaktadır. Homojenleştirmede en etkili faktör de yurttaşlık olmaktadır. Yurttaşlık, devletin siyasal-hukuksal bir kategoriden ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturma kaygısının bir ifadesi olmuştur.

Yurttaşlık, kamusal alanda tek biçimliliği öngörmektedir ve bütün ulus-devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de yurttaşlıktan amaçlanan bu olacaktır. Devlet,

³¹⁹ Tanıl Bora, “Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar”, **Birikim**, 71-72 sayı, Mart-Nisan 1995, s.34-35

³²⁰ Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s.227

³²¹ Suna Kili, **Atatürk Devrimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1993, s.234

millî ve millî kimlik inşasını ana hedef olarak belirleyen Kemalist ulusçuluk, kamusal alanı, çatışmalardan arınmış ve Cumhuriyet iradesinin tek biçimli bir görüntü ile yansıyacağı bir alan olarak tasarladığından, esasında bu türdeş olmayan kitle içinde varolan dinî, etnik ya da sınıfsal göstergeleri, millî birlik ve dirlik ruhunu kemiren, “bölücü” ve “ayrılıkçı” nitelikler olarak değerlendirdiğinden, bu unsurların görünür kimlikler olarak kamusal alana taşınmasını reddeder bir tavır sergilemiştir.³²²

1924 Anayasası'nın 88. maddesinde Türk vatandaşı olma ile Türk olma arasında yapılan ayırım bu dönemde çıkarılan diğer kanunlarda da bir şekilde yer almıştır. Yine 1924 Anayasası'nın 92. maddesi, devlet memuru olabilme hakkını “siyasî haklara sahip olan her Türk'e” vermiş, dolayısıyla Türk vatandaşı olup Türk olmayan azınlıklar devlet memuru olma haklarını yitirmişlerdir. Buna ek olarak, 18 Mart 1926 tarihinde kabul edilen 788 sayılı Memurin Kanunu'nun 4. maddesi Türk olmayı memur olabilmenin şartları arasında zikretmiştir. Keza, 24 Ocak 1924 tarihinde çıkarılan Eczaneler ve Eczacılar Hakkında Kanun'un 1. maddesi, eczane açma şartları arasında “Türk bulunma”yı da zikretmekte, böylelikle azınlıkların eczane açmaları da engellenmiş olmaktadır. Aynı şekilde 11 Nisan 1928 tarihli Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun'un 1. maddesi de Türkiye'de doktorluk yapabilmeyi Türk olma şartına bağlamaktaydı.³²³

Cumhuriyet dönemi uygulamaları değerlendirilirken, yurttaşlık açısından şartların olgunlaşmamış olduğuna dikkat edilmesi gerekir ve azınlıkların yurttaşlık hakları da bu açıdan değerlendirilmelidir. Ancak, azınlıkların “Türkleşmelerini” beklemek ya da istemek de doğru olmamakla birlikte, tek parti döneminde uygulamaya sokulmuş bazı düzenlemelerin aynı zamanda “ayrımcılığı” önleme amacı taşıdığı da göz ardı edilmemelidir.

23 Mayıs 1928 tarihinde çıkarılan Türk vatandaşlığı Kanunu I. maddesine göre, “bir Türk baba ya da ananın Türkiye'de veya ecnebi memlekette doğan çocukları Türk vatandaşdır”. Burada “Türk” nitelemesi etnik bir anlam taşıyor gibi görünse de, bu niteleme içerisine azınlıklar da alınmıştır.

³²² Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, s. 215

³²³ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, s. 234-235

Millî kimliğin ve medeniliğin bir işareti olarak her Türk'ün bir soyadı sahibi olmasını öngören 1934 tarihli Soyadı Kanunu'nda, soyadlarının Türklüğü göstermesi lüzumu üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu kanunla, mevki, resmi makam, aşiret ve yabancı ırka gönderme yapan soyadlarının kullanımı yasaklanmakta, “yan, of, ef, viç, iç, is, dis, pulos, aki, zade, mahdumu, veled ve bin” gibi takıların kullanımına izin verilmemekte, yeni alınacak soyadlarının Türkçeden türetilmesi istenmektedir.³²⁴ Kanun, soyadlarının yansıttıkları farklılıkların ortadan kaldırılmasıyla millî bütünlüğün güçlendirilmesini amaçlamakta, millî bütünlüğün sağlanmasında özümsemenin önemini vurgulamaktadır.

Yine 1934 yılında çıkarılan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair yasa ile, tüm vatandaşların ibadet yerleri dışında dinîelbiselerini giymeleri yasaklanmıştır. Bu yasak azınlıklarca yerinde bir düzenleme olarak değerlendirilmiştir. Yine aynı yıl bir yasayla paşa, madam, mösyö gibi sıfatların kullanılması da yasaklanmıştır. Amaç tek tip yurttaş yaratma projesine görsel katkıda bulunmaktı, böylelikle azınlıkların da kendilerini bu toplumun bir üyesi olarak hissetmeleri mümkün olabiliyordu.³²⁵ Azınlıkların yurttaşlık konumunu etkilemesi muhtemel bir başka düzenleme de 1926 tarihli Medeni Kanun olacaktır.

5.3.2. Medeni Kanunun Kabulü (1926) ve Azınlıklar

Lozan görüşmeleri esnasında en çetin tartışmalar malî kapitülasyonlardan ziyade adli kapitülasyonların tartışıldığı oturumlarda gerçekleşmiştir. Adli kapitülasyonlar, ülke içinde farklı cemaatlere mensup kişiler arasında işlenen suçların veya doğan ihtilafların hangi mahkemelerde görüleceğine ilişkindi. Bu da ülke içinde birden fazla hukuk sisteminin yaşaması anlamına gelmekteydi. O dönemde, Şer'i hukukun geçerli olduğu mahkemelerde yargılanmak istemeyen azınlıklar bu konuda yeni rejimin kendilerine garanti vermesini talep ederken, konu Lozan'da Osmanlı'nın vakıfları, okulları, mahkemeleri gibi tüm kurumlarının tartışma konusu edilmesine sebebiyet vermiştir.

³²⁴ Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, Ankara, Goloğlu Yayınları, 1974, s. 130-132

³²⁵ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s.114-115

Lozan görüşmeleri devam ederken, 1 Ocak 1923'te TBMM'de gizli olarak yapılan tartışmalarda, Müslim ve gayrimüslim tüm ülke vatandaşlarını aynı hukuk sistemi altında toplayacak; gayrimüslimlerin nikah, boşanma, nesep, nafaka ve diğer özel hukuk bağlamındaki tüm işlemlerini kilise kayıtlarından çıkararak Türk idari sistemine dahil edecek; bu konulardaki tüm cemaat mahkemeleri yerine genel Türk mahkemelerinde bakılmasını sağlayacak hukukî esaslar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu da ancak yeni kurulan millî devletin Şer'i hukuk kurallarından tamamen vazgeçmesi ve bütün T.C. vatandaşları arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir Medeni Kanunu kabul etmesi ile mümkün olabilecekti.³²⁶ Medeni Kanun'un 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edildiği dikkate alındığında, bundan üç yıl önce Lozan'da ilgili kanunun kabul edileceğine dair işaretlerin o vakit verildiği görülmektedir.

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın üçüncü bölümünün 37. maddeden 45. maddeye kadar olan bölümü Türkiye'de kalan gayrimüslimler ile Yunanistan'daki Müslüman azınlığın haklarını ve statülerini teminat altına almakta, ilgili antlaşma ile azınlıkların özel hukuk dışında kalan tüm imtiyazları ve kapitülasyonlar kaldırılmakta ve İslamî etkilerden arındırılmış yeni bir medeni kanun hazırlanması şartıyla, tüm hukuk işlemleri genel Türk hukuk sistemine dahil edilmekteydi.

1926 tarihli Medeni Kanun, azınlıkların yurttaşlık konumunu etkilemesi muhtemel bir düzenleme olmuştur. Bu kanun Türkiye'deki muhtelif din ve mezhepteki insanları bir millet halinde eşit haklarla kaynaştırmakta önemli bir role sahiptir. Türk vatandaşlığı, merkezi üniter bir devlet hayatının temel olgusu, bu sayede gerçekleşmiştir.³²⁷

Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile, azınlıklara kendi kişi ve aile hukuklarını kendi dinî geleneklerine göre ifa etme imkanı verilmekte ve bunun uygulanması azınlık grupları ve hükümet temsilcilerinin eşit sayıda katılımıyla oluşturacakları özel bir komisyona bırakılmaktaydı.³²⁸

³²⁶ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, s. 109

³²⁷ Halil İnalçık, "Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme", **Doğu Batı**, 3. sayı, 1998, s.73

³²⁸ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasabetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965, s. 49

Medeni Kanun yürürlüğe girmeden evvel, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile kurulması öngörülen üç komisyon, Mayıs 1925 yılında oluşturulmuş, bunların Rum, Ermeni ve Yahudi üyeleri hükümet tarafından tayin edilmiştir. Bu komisyonlardan Yahudi üyelerinin bulunduğu komisyon, Yahudi cemaatinin Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinde yer alan haklarından vazgeçtiğine dair kararını 10 Eylül 1925 tarihinde açıklamıştır.³²⁹ Bunun ardından Ermeni cemaati de aynı yönde alınan kararını ilan ederken, Rum cemaati de biraz direniş gösterdikten sonra 27 Kasım 1925'te ilgili madde ile öngörülen haklarından vazgeçtiklerini beyan eder.

Türkiye'de azınlıkların, Lozan Antlaşması'nda öngörülüş olan 42. maddeden vazgeçmelerinin sebebinin, 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen Medeni Kanun ile yeni Cumhuriyetin söz konusu maddede öngörülen bir tür özel hukuk uygulamasına izin vermemesinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Gayrimüslimlerin kilisede ya da havrada evlenmelerine müsaade eden bir pozitif hak niteliğindeki ilgili madde ile getirilen haklardan, 1926'da Medeni Kanun'un kabulüyle resmi nikahın zorunlu kılınması sonucu dinsel nikah yaptırılmadan evvel resmi nikah yapılmasının sağlanması adına ve Müslümanların da aynı hakkı talep etmelerinin önlenmesi masadıyla, vatandaşlar arasında herhangi bir ayırım gözetilmemesi için feragat etmeleri istenmiştir. Azınlıkların bu haklardan vazgeçmeleri görünürde kendi iradeleriyle ama aslında basının ve siyasî makamların telkinleriyle sağlanmıştır.³³⁰ Böylelikle, gayrimüslim vatandaşlar, bir dinî ve etnik cemaatin üyesi olmanın getirdiği ve uluslararası antlaşmalarla güvence altına alınmış ayrıcalıklarından arındırılarak hukukî açıdan Türkleştirilmiştir.

Türk Medeni Kanunu'nun kabulü ile, gayrimüslim cemaatlerin geleneksel direnci kırılıp tamamen seküler bir mevzuatın içine dahil edilmeleri sağlanırken, aynı zamanda hukuken Türkleştirilmelerine vesile olunmuş; gayrimüslimlerin koruyuculuğu bahanesi ile idarenin işlerine müdahale eden büyük devletlerin siyasî etkisi de böylelikle sonlandırılmıştır. Yeni kurulan millî devlet, en sonunda tüm vatandaşlarının özel hayatını da hukuk yolu ile düzenleme yetkisine sahip olurken,

³²⁹ Avram Galanti, **Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Araştırma**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1995, s.70-74

³³⁰ Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Dönemi'nde Azınlıklar Politikası", **Birikim**, 115. sayı, Kasım 1998, s.81

bu aynı zamanda, sadece kişiler arası hukuksal ilişkileri çağdaş uygarlık düzeyine çıkaran bir inkılapçı düzenleme olmayıp, millî devletin vatandaşları üzerinde hukukî anlamdaki iktidar tekeli elde etmek için verdiği siyasal mücadelenin en önemli kazanımı olmuştur.

5.3.3. Eğitimin ve Dilin Ulusallaştırılması Sürecinde Azınlıklar

Eğitim vasıtasıyla toplumun sekülerleştirilerek Türkleştirilmesi ve homojen hale getirilmesi, Cumhuriyet rejiminin ana amaçlarından biri olacaktır. Burada farklılıkların, uyum içerisinde birarada olması değil, belirlenen üst değerler çerçevesinde erimesi beklenmektedir. Eğitim de, hem bu farklılıkların ortadan kaldırılmasına hizmet edecek temel araç, hem de ulusal bilinci oluşturmada kullanılacak motor güç olacaktır.

1920'li yıllarda dinî ve ulusal motiflerle belirlenen Türk millî eğitim ideolojisi, ilerleyen zamanlarda, Kemalist reformların başlaması ve bunun sonucu olarak dinin her alandaki etkinliğinin kaldırılmasıyla, yalnızca ulusal karakter oluşturma amacına hizmet edecektir.³³¹

Lozan Antlaşması'nın 40. ve 41. maddeleri ile eğitim konularında azınlıklara kimi haklar tanınmıştı. 20 Mayıs 1923 tarihinde Maarif Vekaleti, azınlık okullarında bütün derslerin Türk tabiiyetli öğretmenler tarafından verilmesini, Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe öğretilmelerini ve bu derslerin Maarif Vekaleti'nin atayacağı Türk öğretmenler tarafından verilmesini zorunlu kılan bir karar aldı. Lozan Antlaşması'nda öngörülenin aksine, azınlık okullarına devlet mali destek vermezken, Türk öğretmenlerin maaşları da bu okulların mütevelli heyetlerince yüklenildi.³³² 3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile devlet müdahalesi de başlamış olurken, ülke içindeki bütün okullar Maarif vekaletine bağlanmıştır. Kanunun hemen ardından yayınlanan bir genelge ile, azınlık okullarının uyacağı kurallar tespit edilmiştir. Buna

³³¹ İsmail Kaplan, *Türkiye'de Millî Eğitim İdeolojisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 161

³³² Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, s. 280

göre, sözü geçen okullarda, dinî esasa dayalı eğitim ve din propagandası yapılmayacak, okul binalarında dinî semboller ve işaretler bulundurulmayacak, okul kitaplarındaki Hıristiyan din büyüklerinin resimleri çıkartılacaktır. 26 Eylül 1925 yılında düzenlenen 3965 sayılı genelge ile de, azınlık okullarında yürütülen derslerde Türkler, Türk devleti ve Türk tarihi aleyhinde herhangi bir ifadenin kullanılması yasaklanmıştır. 1926 tarihli genelgede de, azınlık okullarında okutulacak olan Türkçe, Türk Tarihi ve Türk coğrafyası derslerini verecek olan öğretmenlerin Bakanlıkça tespiti öngörülmüştür. Maarif Vekaletinin, azınlık okullarına yönelik en ciddi müdahalesi, Türkçe dersi verilmesinin zorunlu hale getirilmesidir. 1927 yılında Maarif vekaleti tarafından yayınlanan bir talimatnameyle, bütün azınlık okullarında görev yapacak öğretmenlerin ana dillerinin Türkçe olması öngörülürken, Türkçe sınavına tabi tutulan bu öğretmenlerden başarılı olamayanların görevine son veriliyordu. Bundan başka, azınlık okullarının kapatılması uygulamalarına da gidildiği görülmektedir. 1929 yılında bir Rum okulu kapatılmış, 1935 yılına gelindiğinde de İstanbul'da bulunan birçok azınlık okulu malî sıkıntılar nedeniyle kapanma noktasına gelmiş ve bunlardan bir kısmı da eğitimini durdurmuştur. Türkçe eğitim konusunda en ciddi sorun Yahudi okullarında yaşanmıştır. Lozan antlaşması gereği, Yahudi ana diliyle eğitim yapmalarının istenmesi veya mümkün olunmaması durumunda Türkçe eğitime geçilmesinin zorunlu olması, Yahudilerin, ana dilleri olan İbraniceyi bilmemeleri sebebiyle, Türkçe zorunlu eğitime geçmeleriyle sonuçlanacaktır.³³³

Tek Parti dönemi eğitim politikası azınlık okulları açısından değerlendirildiği vakit, Yönetimin ağırlık verdiği konu Türkçe derslerinin zorunlu tutulması olmuş ve dolayısıyla azınlık okulları da bu yönde düzenlemelere gitmiştir. Ancak, dil konusunda bundan çok daha önemli olan husus, azınlıkların gündelik yaşamlarında da Türkçe konuşmalarının istenmiş olmasıdır.

Ulusal kimlik bilinci gelişmemiş toplumun, ulusal birliğinin sağlanmasında en önemli araçlardan biri dil olarak görülüyordu. Bu amaç kapsamında, 1920'li yıllarda Arapça ve Farsça kelimelerin okul müfredatından çıkarılmaları sağlanırken, yabancı kökenli kelimeler yerine saf Türk kökenli kelimeler kondu. Dilsel

³³³ M. Çağatay Okutan, *a.g.e.*, s.167-170

ulusçulukla hem insanların okuma-yazmaları sağlanıyor, hem de Osmanlı mirasına olan bağları kopartılıyordu. 1928 tarihli “Harf İnkılabı”, söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir süreç olarak görülmektedir. 1930’lu yıllara gelindiğinde de, Türk Dili Tetkik Cemiyeti (1932) aracılığıyla “Öz Türkçe”ye yönelik çalışmalara başlandı, Güneş Dil Teorisi geliştirildi, dil kurultayları düzenlendi. Özetle dil, Cumhuriyeti kuran kadro ve bu kadroyu destekleyen yazar ve ideologlarca, uluslaşmanın en temel ilkelerinden biri olarak algılandı. Mustafa Kemal’in, “Türkçeyi konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse, buna inanmak doğru olmazdı”, ifadesi dönem itibariyle azınlıklara Türkçe konuşma konusunda yapılan baskıların nedenini açıklar niteliktedir. Ancak, buna ilişkin bir diğer konu da, dil sorununun yalnızca Lozan’da belirlenen azınlıklar için gündeme gelmediği, aynı zamanda Türkçe konuşmayan diğer topluluklar için de tartışma konusu olduğudur. Yeni Cumhuriyet yönetimi reformlarının destekçisi niteliğindeki Türk Ocaklarının kongrelerinde, ilgili soruna dair çarpıcı tartışmaların yaşandığı görülmektedir. 1924 tarihli Türk Ocakları Birinci Umumi Kongre’inde, Laz, Çerkez, Kürt vb. Ayrımının yapılmasının doğru olmadığı sonucuna varılarak, Türk Ocaklarına üye olmak için hiçbir dil koşulu getirilmemesi öngörülürken; 1926 tarihli Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı’nda, Türk harsı ve kültürünü kabul etmiş olmalarına karşın bazı unsurların Türkçe konuşmadıklarına istinaden cezalandırılması yönünde bir yasanın yapılması önerilmiş; 1927 Kurultayı’nda ise, Türkçeyi konuşulan bir dil yapmanın nasıl gerçekleştirileceği üzerinde durulmuş; 1928 Kurultayı’nda da, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde Türkçe kullanımının yaygınlaştırılması üzerinde önemle durulmuştur. Türkçeyi yaygınlaştırma isteği, Türk Ocakları kurultaylarında bütün unsurlar için dile getirilmiş olsa da, bu konudaki baskı daha çok azınlıklar üzerinde yoğunlaşmıştır.³³⁴

13 Ocak 1928 tarihinde Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyası başlatma kararı aldı. Dahiliye vekaletinden izin alınarak Türkiye’nin her tarafında, azınlıkların umuma açık yerlerde Türkçe konuşmaları sağlanacaktı. Bu kampanya azınlıkların tepkisini çekti. Tüm bunların nihayetinde kampanya etkili olmadı, azınlıkların Türkçe konuşmaları konusunda beklenen tesir

³³⁴ A.e., s. 179-182

görülememi. “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyası dil konusunda somutlaşan bir tartışma başlatmış, bu süreç 1937’de zirveye ulaşarak Atatürk’ün ölümünden sonra da devam etmiştir.

5.3.4. İktisadi Hayat ve Azınlıklar

Cumhuriyetin ilk on yılında izlenen politikalardan biri de, iktisadî düzeydeki milliyetçilik anlayışı olmaktadır. Sermayenin ve emek piyasasının Türkleştirilmesi yaklaşımını benimseyen bu politikanın hedefindeki unsurlar, Türkiye’deki yabancı şirketler ve onların gayrimüslim personeli olmuştur.

1930’lu yılların temel devlet politikası haline gelecek olan devletçilik, ağırlıklı olarak yabancı sermayeli ticari kuruluşların denetim altına alınması gereği üzerinde durmaktaydı ve yabancı sermayenin yerli işbirlikçileri olarak görülen gayrimüslimler de bu tedbirlerin hedeflerinden biri haline geliyorlardı. Türkiye’nin ekonomik bağımsızlığının sağlanması için ticaret ve sanayinin yabancılardan arındırılması bir zorunluluk olarak görülüyordu.

1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi kararlarından da anlaşılabilceği gibi, siyasî ve iktisadi bağımsızlığı kuruluş felsefesi ve temel ilkelerinden biri sayan Türkiye devleti ve yöneticileri, yabancı sermaye ve azınlıklar arasındaki işbirliğinden ciddi anlamda rahatsızlık duyuyordu. Söz konusu kongre, ülke kaynaklarının azami fayda esasına göre kullanımını öngören, denetim altına alınması kaydıyla yabancı sermayenin ülke toprakları içerisinde varlığını sürdürmesine izin veren ve yerli azınlık tüccar ve sanayicilerinin ayrıcalıklı konumlarını ortadan kaldıran ilkelerin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır.³³⁵

Tek Parti yönetimi, bu dönem itibariyle, yeni düzenlemelerle azınlıkların ekonomik hayattan tasfiyesi işlemlerine girişecektir. Bütün iktisadi kuruluşlarda belli bir oranda Türk çalıştırılması mecburiyeti getirilirken, özellikle yabancı kuruluşlarda çalışan azınlık mensuplarının işlerine son verilmekteydi.

³³⁵ Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, IV. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s.1064

İktisadî alanda uygulanan politikalar ve uygulanma biçimleri, dönemin büyük devletlerinin temsilcilerinin kendi merkezlerine yazdıkları raporlarda ayrıntılı olarak belirtilmektedir. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay'ın İngiliz Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e yazdığı rapor bu tarz politikaların ne şekilde uygulamaya konulduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. İlgili raporda, polis ve belediye yetkililerinin yazılı bir emre dayanmaksızın yabancıların sahip olduğu firmalardaki çalışanlarının %75 oranında Müslüman Türklere oluşması için büyük bir çaba harcadıkları; İstanbul liman şirketinin millileştirilmesi ile gayrimüslim Türk vatandaşlarının kılavuz kaptanlık, dalgıçlık ve gemilere mal satma mesleklerini sürdürmelerine mani olunduğu; belediye yetkililerinin tüm işleri Türklere tahsis etmeye çalıştıkları ve yabancı uyruklu ve gayrimüslim şoförlere ehliyet temdidini yapılmadığı belirtilirken, bu uygulamaların Cumhuriyet yönetiminin Türk olmayan unsurlara duyduğu güvensizliğin bir sonucu olarak tezahür ettiği ve Cumhuriyet yönetiminin etrafını bir Çin Seddi ile çevirerek sadece kendilerine ait bir devlet kurma gayreti içinde oldukları vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca yine aynı raporda, gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizliğin de büyük devletlerin yıllardır uyguladıkları politikalarından türediği belirtilirken, Cumhuriyet yönetiminin yabancıardan gelebilecek her türlü baskıya karşı kendilerini tamamen koruma içgüdüsüyle hareket edeceklerinin muhtemel olduğu bildirilmektedir.³³⁶

Bu gibi uygulamalar, Müttefik Kuvvetleri Yüksek Komisyonerlerince Lozan Antlaşması'nın 39. maddesi ile çeliştikleri nispetle eleştiri konusu edilmişlerdi. Ancak bu eleştirilere Türkiye, Türk makamlarının ülkenin çoğunluğuna ait unsurlarının önemli bir iş alanına iştirak etmekten mahrum kalmamalarına ciddi bir şekilde dikkat etme hakkına sahip oldukları ve Lozan Antlaşması'nın 37. ve 39. madde hükümlerinin Türk hükümetinin bu hakkına aykırılık teşkil etmediği gibi hükümetin bu görevini de azaltmayacağı iddiasında bulunarak karşılık vermekteydi. Ancak bu karşı cevapta kullanılan "ülkenin çoğunluğu" ifadesi, Tek Parti hükümetinin yurttaşlar arasında din, ırk, dil farkı gözetmediği şeklindeki iddiasını

³³⁶ İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay'den Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: FO 371/ 8 Şubat 1926 tarihli ve E1072/ 373/ 44 numaralı belge; aktaran Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, s. 114-115

zedelemekteydi.³³⁷ Zira Lozan Antlaşmasının 39. maddesi, din, inanç ya da mezhep ayrılığının hiçbir Türk uyruğunun çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından bir engel oluşturmayacağını öngörürken, Tek Parti yönetimi yabancı sermayeli şirketlerde çalışanların belirli bir oranının Müslüman-Türklerden oluşmasını isteyerek etnik-dinsel bir ayrıma gitmekte ve gayrimüslimlerin çalışma koşullarına müdahale etmekteydi.

T.C. Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesi tarafından tüm sigorta şirketlerinin temsilciliklerine yollanan anket formunda, sigorta şirketlerinin sermaye yapısı, merkezlerinin bulunduğu yabancı ülkeler, temsilcisi oldukları veya bağlı buldukları yabancı şirketin ortaklık yapısı hakkında ayrıntılı sorular bulunurken, bu anketin ikinci bölümü uygulanmakta olan politikalar açısından önemli bilgiler içermektedir. Buna göre, şirketlerde çalışan memur ve işçilerin öncelikle aldıkları maaş kategorilerine göre ayrıntılı dökümleri istenmekte, sonra her ücret dilimi içinde çalışanların “Müslüman Türkler”, “Gayrimüslim Türkler” ve “Yabancılar” olarak kendi içinde dağılımının belirtilmesi istenmektedir. Lindsay’ın Londra’ya yazdığı raporda, bu anket formunun Müslüman ve Gayrimüslim Türk vatandaşları arasında yönetim nezdinde nasıl bir ayrıma tabi tutulduğuna dikkat çekilmektedir.³³⁸

Yine 10 Nisan 1926’da TBMM’de kabul edilen “İktisadi Müesseselerde Mecburî Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun”, bütün şirketleri “Türkiye dahilindeki her nevi muamele, mukavele, muhabere, hesap ve defterlerini Türkçe tutmağa” zorunlu kılmakta ve kanuna aykırı hareket edenlere cezaî müeyyideler öngörmektedir. Yabancı sermayeli şirketler ise Türk tebaasında olan kimselerle iletişimlerinde ve resmi defterlerinde Türkçe kullanmak zorunluluğunda kalmışlardır. Esasında bu kanun, İttihat ve Terakki’nin I. Dünya Savaşı döneminde çıkardığı kanunla benzerlik göstermekle birlikte, savaş döneminde uygulanamayan kanun Cumhuriyet döneminde uygulama alanı bulmuştur. İlgili kanunlarla amaçlanan yabancı şirketlerin Müslüman Türkleri artan oranda istihdam etmelerinin

³³⁷ Rifat N. Bali, “Cumhuriyet Dönemi’nde Azınlıklar Politikası”, s.81

³³⁸ İstanbul’daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay’dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain’e rapor: FO 371/9 Mayıs 1926 tarihli ve E3016/373/44 numaralı belge; aktaran Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları**, s. 116

sağlanmasıdır.³³⁹

Bir başka politika kaynağı uygulama da, 1932 tarihinde çıkan 2007 sayılı kanun ile bazı zanaat ve mesleklerin icrasının Türk vatandaşlarına münhasır kılınması olmuştur.³⁴⁰ Bu uygulama ile mübadele gereği Türkiye’de kalan Yunanistan vatandaşı yaklaşık 9.000 Rum işsiz kalmış, nihayetinde de Yunanistan’a göç etmek zorunda kalmıştır.³⁴¹

Ticaret ve sanayi alanında hakim konumda olan azınlıkların bu konularının Türkler lehine çevrilmesi, yabancı şirketlerin ticari hayatlarında Türkçeyi kullanmalarının sağlanması ve bu şirketlerde Türklerin artan oranlarda çalıştırılmalarının sağlanması, Türkiye’de çalışan yabancı şirketlerin tasfiyesi, azınlıkların devlet kurumlarında çalışmamaları, çalışanların işlerine son verilmesi, bazı mesleklerinin icrasının Türklerle sınırlandırılması ve yerli malı kullanımının özendirilmesi gibi uygulamalar, bu dönemde uygulanan iktisadi hayata yönelik millileştirici politikalar olarak tezahür etmiştir. Bu dönemde Tek Parti Yönetiminin devletçi politikalarını ve siyasal elitlerin millî ekonomi yaratılması isteklerini yadırgamamak gerekir. Dönemin koşullarında millî ekonominin oluşturulması serbest rekabet koşullarının ötesinde, devlet müdahalesini gerektirmekteydi. Ancak burada belirtilmesi gereken konu, bu süreç içerisinde, azınlıkların ve ekonomik faaliyetlerinin ulusal bir vasfının olmadığı düşünülüyor olması ve hukuken yurttaş oldukları vurgulansa dahi azınlıkların fiiliyatta yurttaş olarak algılanmamaları dolayısıyla ekonomik hayattan uzaklaştırılmış olmalarıdır.

5.3.5. İskan Kanunu ve 1934 Trakya Olayları

Trakya’da bir Umumi Müfettişliğin kurulması kararı alındıktan bir süre sonra İskan Kanunu kabul edilecektir. 22 Mart 1934 tarih ve 2393 sayılı “Trakya Umumi Müfettişlik Teşkilatı Maaş Ücret ve Masrafları Hakkında Kanun”un yürürlüğe

³³⁹ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları**, s. 117

³⁴⁰ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, s. 286

³⁴¹ Ayhan Aktar, **a.g.e.**, s. 126

konması ve Trakya’da Umumi Müfettişlik kurulması gerekçesi olarak hükümet yetkilileri, bölgenin imarı konusunu göstermektedir. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı’nın en yoğun yaşandığı ve en çok zarar gören yerler olan Ege ve Anadolu’nun iç ve orta kesimleri yeniden imar edilmeye gereksinim duyarken, öncelikle gayrı-Türklerin daha yoğunlukta olduğu Şark ve ardından da Trakya’da neden böyle bir uygulamaya gerek duyulduğu akıllardaki soru işaretleri arasındadır.³⁴²

Trakya’daki Umumi Müfettişliğin kurulmasından sonra 14 Haziran 1934’de 2510 sayılı İskan Kanunu kabul edildi ve 21 Haziran 1934 tarihinde yürürlüğe girdi. Kanunun kabulünden evvel Ermenilere yönelik zorunlu bir göçün uygulandığı ABD Elçisi Skinner’ın Washington’a yazdığı bir raporunda dile getirilmektedir. Buna göre, Orta Anadolu’da yerleşik olan Ermeniler İstanbul’a göç ettiriliyordu. Ancak bu olay, dış basında bir skandala dönüşmeden sessiz sedasız gerçekleşirken, buna ilişkin olarak, ABD’nin Massachusetts eyaletinde Ermenilerin bir bildiri yayınlayarak bu olayları protesto ettikleri ve Milletler Cemiyeti gibi kuruluşları göreve çağırdıkları bilgisini de ilgili rapora eklenen Amerikan Arşivlerindeki bir belge aracılığıyla öğrenebilmekteyiz.³⁴³ Bu sürecin bir uzantısı olarak ilgili uygulamaya bir hukukî dayanak niteliğinde gösterilecek olan İskan Kanunu gündeme gelecektir.

İskan Kanunu’nun 47. maddesine göre, “Umumi müfettişlik teşkilatı olan mıntikalarda umumi müfettişler, muhacirlerin, mültecilerin, naklolunanların ve göçebelerin muayyen müddetlerde iskan ettirilip müstahsil hale gelmelerinden birinci derecede” sorumlu tutulmaktaydı. Böylelikle Umumi Müfettişliğin İskan Kanunu ile bağlantısı kurulmuş oluyordu. Kanunla, Dahiliye Vekaleti’ne yerleşim bölgeleri konusunda istediği değişikliği yapma imkanı veriliyordu. Esasında amaçlanan, Dahiliye vekili Şükrü Kaya’nın da ifadelendirdiği gibi, “tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket” yaratmak idi.³⁴⁴

İskan Kanunu’nun ilk iki maddesinden kanunda temel alınan esasın “Türk kültürüne bağlılık” olduğu, fakat bu bağlılığın hangi ölçütler kapsamında

³⁴² M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 248-249

³⁴³ Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944. Amerikan Elçisi Robert Skinner’dan ABD Dışişleri Bakanı’na, 867.4016 Armenians/11., aktaran Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları**, s. 88-89

³⁴⁴ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 250-251

belirleneceğinin açıklanmadığı görülmektedir. Ancak kanunun diğer maddeleri incelendiğinde, anadili Türkçe olmayanların Türk kültürüne bağlı olarak kabul edilmeyeceklerinin bir ölçüt olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu kanun ile, anadili Türkçe olmayanlar, Türk kültürünü benimsemeleri amaçlandığından, “2 numaralı mıntıkalar” olarak belirlenen yerlere yerleştirileceklerdir. Kanunun 11. maddesi ile, anadili Türkçe olmayanların, Türk kültürünü benimsemeleri için, toplu olarak yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurmaları veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı tekelleştirmesi yasaklanmaktadır. Buna ek olarak, 13. maddenin üçüncü fıkrası ile, Türk ırkından olmayanların farklı köy ve mahallelere veya küme teşkil etmeyecek şekilde kasaba ve şehirlere dağıtılmaları suretiyle iskanları zorunlu tutulmaktaydı. Bu yolla, anadili Türkçe olmayanların ve Türk ırkından gelmeyenlerin Türk kültürünü benimsemiş olanların arasında kendi kültürlerini unutmaları beklenmiştir. 2 numaralı mıntikalara yalnızca Türk kültürüne bağlı olmayanlar değil, 13. maddeye göre “dışarıdan gelen muhacirler ve mülteciler” ile “1 ve 3 numaralı mıntikalardan naklolanlar” da yerleştirilebilecekti. 3. madde ile belirtildiği gibi, “Türkiye’de yerleşmek maksadı ile dışarıdan, ayrı ya da toplu olarak, gelmek isteyen Türk soyundan meskun veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskun kişiler” muhacir olarak tanımlanmaktaydı. 12. maddeye göre de, 1 numaralı mıntikalara “yeniden hiçbir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleşmesine ve bu mıntıkların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin geri dönmesine izin verilmeyecekti. Dolayısıyla 2 numaralı mıntikalara hem Türk ırkından hem de Türk kültürünü benimsemiş muhacirler, hem de 1 numaralı mıntikalardan aynı koşulları taşıyan insanlar yerleştirilebileceğine göre, Türk kültürüne bağlı olmayan ve anadili Türkçe olmayanların Türk kültürü içinde erimeleri istenmiş olmaktadır.³⁴⁵

İskan Kanununun yürürlüğe girmesinden bir süre sonra “Trakya Olayları” adı verilen Yahudilerin göç etmek zorunda bırakıldıkları olaylar patlak verecektir. Yahudilerin önemli bir bölümünün yaşadığı Trakya bölgesi, azınlıklara olan güvensizliğini çeşitli uygulamalarla gösteren Türkiye nezdinde, stratejik açıdan önem

³⁴⁵ İskan Kanunu maddeleri için bkz. M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 316-330

arz eden bir bölgeydi ve belki de İskan Kanunu açısından öncelikli olarak düzenlemeye alınması gereken yerlerden birisiydi. Fakat bu husus dikkate alınsa dahi, Trakya Olayları ile İskan Kanunu arasında bir bağlantının olduğunu ispatlayacak ve bu olayların çıkmasında hükümetin sorumluluğunun bulunduğunu gösterecek kesin bilgi ve belgeler mevcut değildir.³⁴⁶ Ancak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki bir belgede, hükümetin Trakya'yı Yahudi unsurlardan arındırmayı kararlaştırdığı, bu amaç doğrultusunda yerel yöneticilere sözlü talimatlarda bulunduğu ve esasında tedricen uygulanması gereken politikanın yerel yöneticiler ve spor kulüplerindeki kişilerin işgüzarlıkları neticesinde ifşa olduğu şeklindeki İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine'nin kanaatleri yer almaktadır.³⁴⁷

İlk olarak 1934 yılının Haziran ayında Çanakkale'de başlayan olaylar silsilesi, sonrasında bütün Trakya'ya yayılırken, bu süreçte Yahudilerin işyerleri ve evlerini bırakarak buldukları yerlerden göç etmeleri istendi. Çanakkale'de ilk olarak ticari boykot ilan edildi ve sonrasında Yahudilere fizikî saldırılara kadar varan olaylar meydana geldi. Bu eylemlerin çok ciddi boyutlara ulaşması sonucu, Yahudiler buldukları yerlerden göç etmek zorunda kaldılar.

İsmet İnönü'nün Trakya Olaylarına ilişkin Mecliste yapmış olduğu konuşma şu şekildedir:

“Trakya'da bazı Yahudi vatandaşların, kendi şikâyetlerine göre mahalli tertipler yüzünden hicrete mecbur olduklarını ve bazılarının da İstanbul'a hicret ettiklerini haber almıştım. (...) Antisemitizm Türkiye metayı ve zihniyeti değildir. Vakit vakit hariçten bizim memleketimize girer ve derhal önüne geçilir. Bu fevranın da böyle bir salgın olması muhtemeldir. Böyle cereyanlara kat'ıyyen müsaade etmeyeceğiz.”³⁴⁸

Bu ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla hükümet, bu olayların yerel kışkırtmalar neticesinde başladığını ve bu kışkırtmaların kaynağında da antisemitizm akımının etkisinin var olduğunu, hükümetin ise bu olaylarda sorumluluğunun bulunmadığını dile getiriyordu.

³⁴⁶ M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 255

³⁴⁷ İngiliz Elçisi Percy Loraine'den İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda G.W. Rendel'e: FO 371/Dosya no. 17969/ E 4916/ 4633/44, aktaran Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, s. 92

³⁴⁸ Zaman, 6 Temmuz 1934, s.3, aktaran M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 255-256

Başvekaletin Yahudilerin Trakya'dan göç etmelerine sebep olan olayların kaynağında bulunduğunu ifade ettiği unsurlar şunlar idi³⁴⁹:

- Trakya'da, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında başlayan Yahudi aleyhtarlığının, Cumhuriyet döneminde büyük ölçüde etkisini kaybetmesine rağmen, özellikle son yıllarda, dünyanın çeşitli yerlerinden antisemitizm akımının ülkeye sızmış olması.
- Son zamanlarda, bazı yayınlar aracılığıyla Türkler ve Yahudiler arasında düşmanlık meydana getirilmiş olması.
- Yahudilerin Türk dilini ve kültürünü benimsemekte isteksiz oldukları ve çeşitli örgütler vasıtasıyla ve casuslarla, ülkenin emniyetini tehdit ettikleri şeklinde bir zannın mevcut olması.
- Hükümetin, Yahudileri Trakya'dan çıkarmak istediği ancak bu hareketi alenen değil, birtakım özel tertipler, kışkırtmalar aracılığıyla organize edeceği şeklindeki söylentilerin bulunması.

Dış konjonktür açısından değerlendirdiğimizde, Trakya Olaylarını yalnızca Almanya kaynaklı antisemitizm akımlarının bir uzantısı olarak görmemek gerekir. Dönem itibarıyla Türkiye, İtalya'nın Anadolu'ya ilişkin toprak talepleri ile karşı karşıya kalmış ve dolayısıyla Türkiye-İtalya gerginliği söz konusu olmuştur. Bulgar sınırından bir saldırı bekleyen üst yönetim için Trakya stratejik bir konumdadır³⁵⁰ ve muhtemel bir savaş esnasında Trakya'nın güvensizlik unsuru olarak görülen Yahudilerden arındırılması pek tabii bir savunma stratejisi olarak görülmüş olabilir.

Trakya Olayları sonrasında kısa sürede önlemlerin alınmış olması, göç edenlerin Trakya'ya dönmelerinin sağlanması, hükümetin bu göç hareketini, en azından sözü edilen tarihte, istemediğini göstermektedir. Ayrıca İskan Kanunu vasıtasıyla tamamen yasal yollardan yer değişikliği yaptırılması imkanı varken yasadışı yöntemlerle böylesi bir hareketin içerisine girilmiş olması muhtemel görünmemektedir. Bunun haricinde, Umumi Müfettişliğin oluşturulması da dikkate

³⁴⁹ Milliyet, no: 3027, 15 Temmuz 1934, s. 1, aktaran M. Çağatay Okutan, **a.g.e.**, s. 259

³⁵⁰ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, s. 84-88

alındığında, Tek Parti yönetiminin, İskan Kanunu'nun sağlamış olduğu imkanlar çerçevesinde Trakya'da bir düzenlemeye gidilebilecek olmasıdır. Dolayısıyla, Trakya olaylarında hükümetin sorumluluğu ile ilgili olarak ileri sürülebilecek en kesin iddia, ciddi bir ihmalin olduğudur.

SONUÇ

Çalışmamız esnasında, tarihsel süreç içerisinde kimi ölçütleri belirlenen ve kimi tanımları yapılagelen azınlık kavramının hem Avrupa'daki hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki algılamalarından da hareketle, Lozan Barış Antlaşması özelinde bu kavramın neyi ifade ettiği, nasıl belirlendiği ve döneminin benzer anlaşmaları nezdinde ne gibi farklar barındırdığı belirlenmeye çalışılmış, ve bu aşamadan sonra da Türkiye çapında ne şekilde uygulandığı sorgulanmıştır. Bunun için de belirli bir zaman dilimi konulmuş, iki savaş arası dönemdeki uygulamalar Türkiye nezdinde çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir.

Ulus-devlet sistemi açısından yeni bir sorun olarak görülmeyen azınlıklar, ulus-devletin kimi özelliklerini bünyesinde barındırdığından ve paylaşılmaz olarak gördüğü meşruiyet kaynağı egemenlik erkini sorgulanabilir kıldığından dolayı ulus-devletlerce istikrarsızlık unsuru olarak görülmüştür.

Önceleri yalnızca dinî kimlikleriyle ifade edilen azınlık toplulukları, ilerleyen yüzyıllarda uluslararası politikaların tekrarlanan bir ögesi haline gelecektir. Vestfalya süreci, kimi Hıristiyan topluluklarına tanınan dinî özgürlükler türünden azınlık haklarının ilk siyasî örneklerinin sergilendiği zaman dilimini ifade etmektedir. Viyana Kongresi'ne gidilen süreç ise, ulusçuluğun ve onun uzantısı olan ulus-devlet örgütlenmesinin işlerlik kazanmaya başladığı bir dönem olurken, azınlıklar artık dinî topluluklar olarak değil ulusal gruplar olarak tanımlanmaya başlanmışlar ve eşit yurttaşlık ve siyasî haklara sahip kılınmışlardır. Bu hakların tanınmıyor olmasındaki gaye ise, azınlıkların buldukları devlet içerisinde erimelerini kolaylaştırmak ve varolan ulusçu eğilimleri törpülemektir. Berlin Kongresi ile girilen yeni süreçte, ulusal azınlıklara yurttaşlık, siyasî özgürlükler yanı sıra verilen dinî özgürlükler, yeni devletlerin tanınması karşılığında büyük devletlerce bu yeni kurulan devletlere dayatılan esaslar olmuştur.

Tüm bu değerlendirmeler dikkate alındığında, azınlık haklarının ilk siyasî düzenlemelerinin, başka bir prenslikten yeni kazanılmış topraklar üzerinde yaşayan huzursuz dinî topluluklara egemenlerin bağışladıkları dinî özgürlükler olarak gündeme geldiği görülmektedir. Avrupa'nın yönetim biçimi ve kimliğini belirlemede

ulusçuluk, aşama aşama dinin yerini almaya başladığında, başlangıçtaki bu tutum değişmeye başlayacaktır. 1878 sıralarında yeni ulusal biçim, azınlık haklarının eski dinî tanımının yerini alma sürecini artık tamamlamıştır. Berlin'deki büyük güçler kurulan yeni ulus-devletler dolayısıyla söz konusu olan sınır değişikliklerini kabullenmelerinin bedeli olarak, ulusal azınlık haklarını, yurttaşlık hakları ve siyasî özgürlükler, dinî özgürlükler ve kamusal alanda ayrımcılığın önlenmesi olarak tanımlamışlardır.

I. Dünya Savaşından sonra yeni toprak paylaşımından hoşnut olmayan etnik grupların uluslararası alanda olası çatışmalara ve anlaşmazlıklara sebebiyet verebileceğinin farkındalığı ile Avrupa'nın büyük güçleri, XIX. yüzyılda olduğu gibi bu dönemde de yeni devletlerin bağımsızlığını, belirli ulusal azınlık haklarını kabullenmeleri şartıyla tanımayı sürdürürken, Milletler Cemiyeti'ne katılabilmenin ön şartı olarak da bu hakları ilgili devletlere kabul ettireceklerdir. Savaş sonrası dönemde yapılan ikili anlaşmaların Milletler Cemiyeti'nin garantisi altına sokulması yolu ile hem büyük devletlerin müdahalesinin engellenmesi, hem de azınlık sorununa uluslararası hukuk boyutu kazandırılması tasarlanmıştır. Ancak savaş sonunda imzalanan anlaşmaların sadece savaştan yenilgi ile çıkan devletleri ve yeni kurulan devletleri azınlıklarla ilgili yükümlülük altına sokması, savaş galibi devletlerde yer alan azınlıklarla ilgili düzenleme yapılmaması, evrensel bir azınlık sisteminin kurulmasına olanak sağlamadığı gibi, evrensel kurallar oluşturmaktan öte savaş sonrasında siyasî düzenlemelerini tamamlamaya yönelik olmuştur.

Savaş sonrasında Paris Barış Kongresi, 1815'teki Viyana Kongresi'nin aksine milliyet ilkesini kabul ederek onu Avrupa'nın kamu hukukuna dahil etmiştir. Avrupa kıt'asının sınırları yeniden çizilirken, savaş öncesinin çok uluslu imparatorlukları, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu parçalanarak, tek bir ulusun hakim unsur olacağı Avusturya, Macaristan, Almanya ve Türkiye devletleri halini almışlardır. Paris Barış Kongresi'nde azınlıkların himayesine ilişkin birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan Polonya anlaşması diğer azınlık anlaşmalarına da örnek ve temel teşkil edecektir.

I. Dünya Savaşı ertesinde kurulan Milletler Cemiyeti azınlık sistemi, bir ortak karar üretimi ve uluslararası kamuoyunun ahlaki onayının bir birleşimi yoluyla,

devletlerin ulusal azınlıklarla ilgili yükümlülüklerine boyun eğmelerini sağlamak amacıyla yönelik olarak düzenlenmiştir. Ancak Milletler Cemiyeti'nin idealizmin ve savaşa yönelik olumsuz yaklaşımlarının bir sonucu olarak, özellikle kuruluşunun ilk zamanlarında başarı sağlamış olsa da, güçlü olanları koruyan, diğerlerinin taleplerini gözardı eden yaklaşımları dolayısıyla daha çok başarısızlıkları ile anılacaktır.

Üzerinde kesin bir tanımlamaya gidilemeyen azınlık kavramı, tarihsel süreç içerisinde gelişen bir kavram olmuştur. Azınlığın tanımlanmasına ilişkin nesnel ve öznel ölçütler kullanılmış, ancak bu ölçütlerden nesnel olanlar daha ağırlıklı olmuştur. Sonuç olarak, azınlık kavramına ilişkin yapılan tüm tanımları ve getirilen ölçütleri dikkate aldığımızda incelememize konu zaman dilimi içerisinde kavramın tanımlanması şu seyri izlemiştir: I. Dünya Savaşı'ndan sonra azınlık kavramı, Milletler Cemiyeti Sisteminde “ırk, dil, din azınlıkları” üçlü ölçütü ile ifadelendirilmeye başlanmış olup, sistemin amacı hem “ayrımcılığın önlenmesi” hem de “azınlıkların korunması” olarak öngörülmüştür.

Avrupa genelinde bu şekilde gelişme gösteren azınlık kavramının Osmanlı nezdindeki algılamasını öncelikle bir İslam devleti olması sebebiyle İslam hukuku içerisinde inceleyerek tespit edebilmekteyiz. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere yönelik düzenlemeler İslam Hukukunun ilgili hükümleri ile belirlenmiş olmakla birlikte, sorunların çözümüne katkısı olmayan hükümler değiştirilmiş ve çözümü için hüküm bulunmayan durumlarda da örfî hukuktan yararlanılmıştır. Azınlıkların Osmanlı içerisindeki toplumsal ve siyasal yaşamının bir ifadesi niteliğindeki Osmanlı *millet sistemi*, çokuluslu bir yapıya sahip olan imparatorluğun içindeki grupların kendi içlerinde serbest bir şekilde gelişimlerini sürdürebilmelerine imkan tanımış, grupların tüm hakları güvence altına alınmıştır. *Millet sisteminin* öngördüğü örgütlenme, zaman içerisinde geçirmiş olduğu değişikliklere rağmen, Osmanlı toplumsal ve idarî yapısının temel unsuru olarak devam etmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren gayrimüslimler bahane edilerek baskı ve dayatmalara maruz kalan Osmanlı, gayrimüslimler ile ilgili statüde önemli değişikliklere giderek bu yüzyıla kadar fazla değişmeden gelen *millet sistemine* yönelik bir takım yeni düzenlemeler yapmıştır. Tanzimat döneminde çıkarılan Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) *millet sisteminin* değişimini gösteren iki önemli belge olma niteliğindedir. Her iki ferman da, Osmanlı devletinin

ulaşmak istediği gayeleri sağlayamamış, yaptığı birçok düzenleme ile cemaatlerin özerkliğini ve merkezden uzaklaşmasını kolaylaştırmış ve imparatorluk bünyesindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurları memnun edemediği gibi Avrupalı devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine de karışmasını önleyememiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra giriştiği milli mücadele hareketi ile geriye kalan Osmanlı İmparatorluğu topraklarından yeni bir ülke kuran Ankara hükümeti, kendi devletinin kuruluşunu tescilleyecek ve bünyesinde barındıracağı azınlıkların korunması ve idaresine dair hükümleri içerecek Lozan Bağıtını imzalayacaktır. Lozan Barış Antlaşması, Türkiye açısından bir eşitlik belgesi, bir siyasal bağımsızlık belgesi ve bir iktisadi bağımsızlık belgesi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nı bitiren anlaşmaların ortak özelliklerinden olan karşılıklı müzakere yapılmadan, ilgili devletlere dayatılmak suretiyle imzalatılan ve Milletler Cemiyeti Misakı'na konan anlaşmaların aksine, Lozan, gerçek bir müzakere sonucu imzalanan, Milletler Cemiyeti Misakı'nda da yer almayan ve halen uygulanmakta olan tek anlaşma olmuştur.

Lozan görüşmeleri esnasında görüşmelere taraf olan ülkelerin azınlıklar konusundaki düşünceleri ve üzerinde durdukları konular, ülkelerin farklı çıkarları dolayısıyla çeşitlilik göstermiştir.

Genel itibarıyla Müttefik devletler, “azınlıklar” kavramını antlaşma metnine sokmaya çalışırken, Türk tarafı “gayrimüslim azınlıklar” kavramının konulmasında ısrarcı olmuştur. Yeni kurduğu milli devletinde, milli birlik ve bütünlüğün oluşturulmasında farklılıkları en aza indirmeyi hedefleyen Türkiye, mümkün olduğunca dar kapsamlı bir azınlık tanımına gitmeye çalışmıştır. Müslümanların çeşitli unsurları arasında ne kurumsal ne de uygulama alanında herhangi bir ayırım gözetmeyen Türkiye, ülke sınırları içerisinde Müslüman azınlıklardan bahsedilemeyeceğini iddia etmiştir.

Tüm bunlara karşılık, Türk görüşü kabul edilirken, azınlıklara ilişkin metinlerde “Müslüman olmayan Azınlıklar” kavramı kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Türk heyetinin büyük başarısıyla “Kesim III Azınlıkların Korunması” başlığını taşıyan 37-45. maddelerinin hepsindeki düzenlemeler, “gayrimüslim” veya “Müslüman olmayan” azınlıklarla ilgili olarak yapılmıştır.

İki savaş arası dönemin mevcut sisteminin bir ifadesi niteliğindeki Milletler

Cemiyeti rejimi ve döneminin ilgili anlaşmaları ile Milletler Cemiyeti rejiminden esinlenmesi yapılan Lozan Barış Antlaşması, yalnızca azınlık haklarını, bağlayıcı bir belgede ayrıntılı olarak düzenlemiş olmasından değil, ilgili hükümlere uyulmasını sağlayacak bir uluslararası garantiyi öngörmesi nedeniyle de, azınlık haklarının korunmasına dair günümüz gelişmeleri ile karşılaştırıldığında dahi, dönemine göre çok gelişmiş bir sistem öngörmüştür. Antlaşmada bahsi geçen hükümler, temel yasalar olarak kabul edilerek, devletin bütün işlem veya eylemleri karşısında üstün tutulmaları ilkesi öngörülmüş; ilgili hükümlerin, Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerinin çoğunluğunun rızası alınmadıkça değiştirilmesine izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Böylelikle, bu antlaşma hükümlerinin anayasa dahil iç hukuka üstünlüğü ilkesi benimsenmiş olmakla birlikte, bu üstünlüğün fiilen gerçekleştirilmesi ilgili devletin istemine bırakılarak uluslararası bir denetim altına alınmaktadır. Azınlıklara ilişkin bu hükümlerin, “uluslararası önemi haiz yükümler” oluşturduğu kabul edilmekte olduğundan sorunun uluslararasılaştırılması yoluyla “millî yetki” alanına girdiği kabul edilen bir konuda bir dış müdahalenin olabilirliği, o dönemde öngörülebilmiştir. Bu hususlar dikkate alındığında, Lozan’ın, gerek azınlık haklarının özü ve gerek korunması için öngörülen mekanizmalar açısından, vazgeçilmemesi gereken ileri bir düzenleme getirdiği görülmektedir.

Lozan Antlaşması’nın imzalanmasından sonra azınlıklara ilişkin Türkiye uygulamasına baktığımızda, Cumhuriyetle birlikte Türklüğün, bir vatandaşlık sıfatı ile kullanıldığını ve Türk ulusunun etnik kökenlerine bakılmaksızın tüm vatandaşların oluşturduğu bir siyasal topluluk olarak algılandığını görmekteyiz. Bu dönemde nispeten hukukî-kültürel boyutta bir ulusçuluk anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Etnik ve kültürel homojenliğin sağlanması, ulus-devletin en önemli koşulu olarak kabul edilmekte ve bu tek tipleştirme, etnik azınlıkların dışarıda tutulması pahasına yapılmaktadır. Homojenleştirmede de en etkili faktör yurttaşlık olarak görülürken; yurttaşlık, devletin siyasal-hukuksal bir kategoriden ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturma kaygısının bir ifadesi olarak algılanmaktadır. Cumhuriyet dönemi uygulamaları değerlendirilirken, yurttaşlık açısından şartların olgunlaşmamış olduğuna dikkat edilmesi gerekir ve azınlıkların yurttaşlık hakları da bu açıdan değerlendirilmelidir. Ancak, azınlıkların “Türkleşmelerini” beklemek ya da istemek de doğru olmamakla birlikte, incelememize konu dönemde uygulamaya

konan bazı düzenlemelerin aynı zamanda “ayrımcılığı” önleme amacı taşıdığı da göz ardı edilmemelidir.

Hukukî açıdan Türk olarak kabul edilseler dahi gayrimüslimler, Türk olarak benimsenemezken, bunun sebebi olarak görülen Türkiye’de gayrimüslimlerin savaşın diğer tarafında yer alan güçlerle işbirliği yapmış oldukları gerçeği nedeniyle, savaş sonrasında dışarıda tutulanlar belirlenmiş olmakta ve azınlıkların ilerleyen süreçte “biz” kategorisi içerisine dahil edilmeyerek “öteki”leştiği görülmektedir. Azınlıklara karşı duyulan güvensizlik, toplumsal ve idari alanda azınlıklara ilişkin yapılacak düzenlemelerde de hissettirilecektir. Bu dönemde azınlıklar, Lozan’da tanınan kimi haklardan yurttaş olmaları gereği ile vazgeçerken, Lozan ile tanınan bir takım haklardan da yararlanma olanağı bulamayacaklardır.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina: “Türk Ulusçuluğu”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, VII. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983
- Aktar, Ayhan: “Türkleştirme Politikaları”, **Tarih ve Toplum**, 156. sayı, 1996
- Aktar, Ayhan: **Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004
- Alpkaya, Gökçen: “Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler”, **İnsan Hakları Yıllığı**, 14. Cilt, 1992
- Anar, Erol: **Öte Kıyıda Yaşayanlar: Azınlıklar, Yerli Haklar ve Türkiye**, İstanbul, Belge Yayınları, 1997
- Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 1995
- Arıboğan, Deniz Ülke: **Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998
- Arsava, Ayşe Füsün: **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayın No: 579, 1993
- Ateş, Toktamış: **Biz Devrimi Çok Seviyoruz: Atatürkçülük ve Sosyal Demokrasi Üzerine Düşünceler**, İstanbul, Der Yayınları, 1992
- Ateş, Toktamış: **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 1984
- Aydemir, Şevket Süreyya: **İkinci Adam: 1884-1938**, I. Cilt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984

- Aydın, Suavi : **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993
- Aydın, Suavi: “Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği”, **Tarih ve Toplum**, 89. sayı, Mayıs 1991
- Bali, Rıfat N.: “Cumhuriyet Dönemi’nde Azınlıklar Politikası”, **Birikim**, 115. sayı, Kasım 1998
- Balibar, Etienne, Immanuel Wallerstein: **İrk, Ulus, Sınıf : Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2000
- Bora,Tanı: “Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar”, **Birikim**, 71-72 sayı, Mart-Nisan 1995
- Bozkurt, Gülnihal: **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989
- Bozkurt, Gülnihal: “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 3. Cilt, 1-4. sayı, Ankara, 1987
- Capotorti, Francesco: **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, United Nations, New York, 1991
- Çanlı, Mehmet: “Yunanistan’daki Türklerin Anadolu’ya Nakledilmesi I”, **Tarih ve Toplum**, 22. Cilt, 130. sayı, Ekim 1994
- Çavuşoğlu, Naz: **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1999
- Davison, Roderic H.: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)**, Çev. O. Akınhay, İstanbul, 1997
- Ercan, Yavuz: **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler : Kuruluştan Tanzimat’a**

Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2001

Erim, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri : Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi , 1953

Eryılmaz, Bilal: “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, İstanbul, Yeni Türk Yayınları, 2000

Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990

Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992

Feyzioğlu, Turhan: “ Atatürk ve Milliyetçilik”, **Atatürkçü Düşünce**, Ankara, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi

Galanti, Avram: **Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Araştırma**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1995

Gellner, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1992

Goloğlu, Mahmut : **Tek Partili Cumhuriyet**, Ankara, Goloğlu Yayınları, 1974

Gökalp, Ziya: “Millet Nedir”, **Makaleler VII (Küçük Mecmua’daki Yazılar)**, Yay. Haz. M. Abdülhaluk Çay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1982

Güler, Ali: **XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiyede Gayrimüslimler**, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986

Gülsoy, Ufuk: **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul, Simurg, 2000

Gülsoy, Ufuk: “1909’dan 1919’a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri**, İzmir, Türk Ocakları İzmir Şubesi Yayınları, 2000

Güvenç, Bozkurt: **Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Ana Kaynakları**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1996

Hayes, Carlton J. H.: **Milliyetçilik : Bir Din**, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul : İz Yayıncılık, 1995

Helmreich, Paul C.: **Sevr Entrikaları**, Çev. Şerif Erol, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996

Hobsbawm, Eric J.: **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: “Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995

Hobsbawm, Eric J.: “Ulusçuluk”, **Birikim**, 45-46. sayı, Ocak-Şubat 1992

İnalcık, Halil: “Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme”, **Doğu Batı**, 3. sayı, 1998

Kaplan, İsmail: **Türkiye’de Millî Eğitim İdeolojisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, VI. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, VIII. Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983

Kaya, Önder: **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi,

2004

Kedourie, Elie: **Avrupada Milliyetçilik**, Çev. M. Haluk Timurtaş, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1971

Kenanoğlu, M. Macit: **Osmanlı Millet Sistemi : Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik, 2004

Keyder, Çağlar : **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989

Kili, Suna : **Atatürk Devrimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1993

Kili, Suna, A. Şeref Gözübüyük: **Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985

Kymlicka, Will: **Çokkültürlü Yurttaşlık : Azınlık Haklarının Libarel Teorisi**, Çev. Abdullah Yılmaz, yay. haz. Can Kurultay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998

Lewis, Bernard: **İslam Dünyası’nda Yahudiler**, Çev. Bahadır Sina Şenel, Ankara, İmge Yayınları, 1996

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Çev. Seha L. Meray, I. Takım, I. Cilt, I. Kitap, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1969

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Çev. Seha L. Meray, I. Takım , I. Cilt, II. Kitap, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1970

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Çev. Seha L. Meray, II. Takım, II. Cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1973

Lozan Telgrafları I (1922-1923), Der. Bilal Şimşir, Ankara, Türk Tarih Kurumu

Basımevi, 1990

Nasıruddin el-Esed: “İslam’da Azınlıklar”, Çev. Talip Türcan, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4. sayı, 1997

Nur, Rıza : **Lozan Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları,1999

Meray, Seha L., Osman Olcay: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977

McCarthy, Justin: **Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire**, New York, New York University Press, 1983

Okutan, M. Çağatay: **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004

Oran, Baskın: **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997

Oran, Baskın: **Türkiye’de Azınlıklar : Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003

Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986

Ökçün, Gündüz: “İzmir İktisat Kongresi” , **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** , IV. Cilt , İstanbul, İletişim Yayınları, t.y.

Öksüz, Hikmet: “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 16. Cilt, 48. Sayı, Kasım

2000

Parla, Taha: **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk’ün Nutuku**, I. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991

Parla, Taha: **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, III. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995

Parla, Taha: **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985

Preece, Jennifer Jackson: **Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi**, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2001

Sander, Oral: **Siyasi Tarih: 1918-1994**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001

Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004

Snyder, Louis L.: **The Meaning of Nationalism**, New Jersey, Rutgers University Press, 1954

Soysal, İsmail: **Türkiye’nin Dış Münasabetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965

Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları : (1920-1945)**, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983

Şakiroğlu, Mahmut H.: “Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar”, **Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985

Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998

- Tesal, Ömer Dürrü: “Türk-Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi”, **Tarih ve Toplum**, 9.Cilt, 53.sayı, 1988
- Toluner, Sevin: “Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri”, **Cumhuriyet’in 75. Yıl Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1999
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasi Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, 1. Cilt, 2. baskı, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984
- Turan, Şerafettin: **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992
- Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I : 1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 1995
- Ürer, Levent: **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003
- Vahapoğlu, Hidayet: **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997
- Yıldız, Ahmet: “Kemalist Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm (Cilt 2)**, Ed. Ahmet İnel, İstanbul, İletişim, 2002
- Yıldız, Ahmet: **Ne Mutlu Türküm Diyebilene : Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, Ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004